ГЛАСНИК

српског археолошког друштва

20

1883

Београд

2004

Корице по решењу
Драгомира Тодоровића

Штампа

Немањина 6. Београд

YU ISSN 0352-5678
UDK 902 (497.11)

Cover design
Dragomir Todorović

Printed by

Nemanjina 6. Beograd

Приликом заштитних истраживања Петроварадинске тврђаве у 2004. години откривена су два слоја са средњепалеолитским налазима. Артефакти су констатовани у слојевима леса, на самом врху петроварадинског платоа. Међу налазима из доњег слоја нађена је масивна пострушка са хрптом (128 x 87 x 24 mm) која упућује на то да су и у јужној Панонији, као и у већем делу средње Европе, позном средњем палеолиту претходиле индустрије које обележавају заступљеност бифацијално окресаних артефаката. У горњем слоју констатована је богата средњепалеолитска индустрија са трансверзалним пострушкама, стругачима, алаткама од кварца и левалоазијенским језгрима и одбицима. Налази са Петроварадинске тврђаве сведоче о самим почецима насељавања на тлу Србије указујући на културно јединство средњепалеолитских заједница на ширем подручју Карпатске котлине.

Душан Михаиловић

The 2004 rescue excavations in the Petrovaradin Fortress have uncovered two layers containing Middle Palaeolithic finds. The artefacts have been recovered from loess deposits at the very top of the Petrovaradin plateau. The finds from the lower layer include a massive backed side-scraper (128 x 87 x 24 mm), suggesting that the late Middle Palaeolithic in the southern Pannonian Plain, as in most of Central Europe, was preceded by lithic industries characterized by the presence of bifacial artefacts. The upper layer has yielded a rich Middle Palaeolithic industry with transversal side-scrapers, end-scrapers, quartz tools and Levallois cores and flakes. The finds from the Petrovaradin Fortress provide evidence for earliest human settlement in the territory of Serbia and indicate the cultural unity of Middle Palaeolithic groups in a broader region of the Carpathian Basin.

Dušan Mihailović

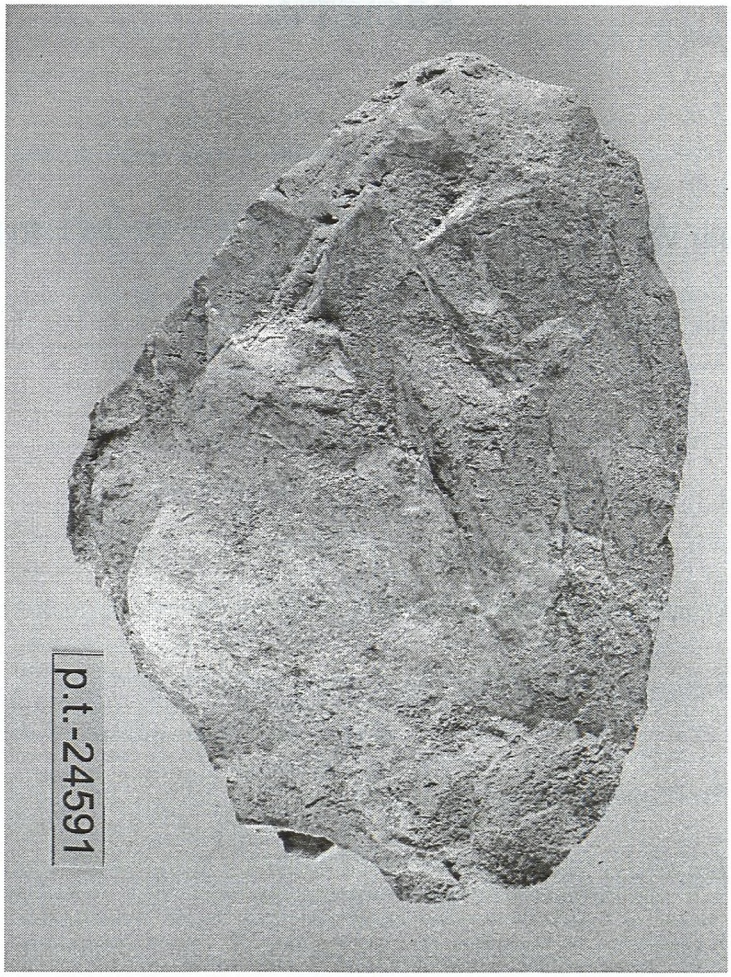

ГЛАСНИК 20

српског археолошког друштва

JOURNAL OF THE SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Year xxi. No. 20 2004

BELGRADE

ГЛАСНИК СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Год. xxi. Бр. 20 2004

БЕОГРАД

Издаје СРПСКО АРХЕОЛОШКО ДРУШТВО
Чика Љубина 18-20, 11000 Београд

За издавача Ђорђе Јанковић

Превод на енглески: Марина Адамовић (стр. 24–25, 79–80, 91–92, 125–126, 169, 191–192, 215, 224, 234, 250, 264–265).
Коректура Дејан Радичевић и Бранислава Марковић.
Компјутерски слог Светозар Станкић.

Published by SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
Čika Ljubina 18-20, 11000 Beograd

For publisher Djordje Janković

Translation into English: Marina Adamović (pp. 24–25, 79–80, 91–92, 125–126, 169, 191–192, 215, 224, 234, 250, 264–265).
Proof reading Dejan Radičević and Branislava Marković.
Computer design Svetozar Stankić.

САДРЖАЈ – CONTENTS

ИСТРАЖИВАЧКИ РАДОВИ И РАСПРАВЕ
RESEARCH PAPERS AND TREATISES

СКУПОВИ СЕКЦИЈА – MEETINGS OF SECTIONS
АНТИЧКА АРХЕОЛОГИЈА – CLASSICAL ARCHAEOLOGY

ИСКОПАВАЊА И РЕКОГНОСЦИРАЊА
EXCAVATIONS AND SURVEYS

ПРИЛОЗИ. ИЗ АРХЕОЛОШКИХ ЗБИРКИ
CONTRIBUTIONS. FROM ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS

АРХЕОЛОГИЈА И ПРИМЕЊЕНЕ НАУКЕ
ARCHAEOLOGY AND APPLIED SCIENCES

ПРИКАЗИ
REVIEWS

ИЗ РАДА ДРУШТВА
ACTIVITIES OF SAS

ВЕСТИ
NEWS

ОВА СВЕСКА ГЛАСНИКА СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА ШТАМПАНА ЈЕ УЗ ФИНАНСИЈСКУ ПОМОЋ МИНИСТАРСТВА НАУКЕ И ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И МИНИСТАРСТВА ЗА КУЛТУРУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

СТАТИСТИЧКИ ПРИСТУП У ПРОУЧАВАЊУ КЕРАМИКЕ СА РАНОНЕОЛИТСКИХ ЛОКАЛИТЕТА НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ

Дубравка Николић, Филозофски факултет, Београд

Најбројнију групу налаза на готово свим ранонеолитским локалитетима представљају керамички фрагменти. Иако веома погодне за проучавање те врсте материјала, статистичке анализе се још увек не примењују у ширем обиму. Прилог представља покушај да се кроз статистичке описе керамике са ранонеолитских насеља Србије и њихову интерпретацију утврде основне карактеристике керамичке продукције тих локалитета, а затим њихова културна припадност и хронолошки положај.

Кључне речи: рани неолит, керамика, статистичка анализа, Србија.

Последњих деценија број радова посвећен проблему неолитизације југоисточне Европе знатно је повећан. Томе су посебно допринела нова истраживања мезолитских и ранонеолитских култура на територији Турске и Бугарске, као и нека нова разматрања мезолита и раног неолита Грчке. Када је у питању територија централног Балкана, односно Србије у целини, број радова посвећених том проблему је релативно мали. Готово сви радови који разматрају неки аспект процеса неолитизације фокусирани су на територију Ђердапа јер је, за сада, то једина област у којој је сигурно посведочен и задовољавајуће проучен мезолит. Истовремено, то је и територија на којој се, чини се у континуитету, развија ранонеолитска култура, што ову област чини посебно значајном за проучавање механизама неолитизације (Radovanović 1996). У осталим деловима Србије, осим појединачних мезолитских налаза и претпоставки заснованих на извесним мезолитским традицијама, уоченим у готово свим доменима неолитске културе, нема сигурних доказа о присуству мезолитских популација (Brukner 1997; Šarić 1999).

С друге стране, рани неолит је, судећи по броју истраживаних локалитета, знатно боље проучен. И поред тога, у покушају да се дође до коначног става о раном неолиту на територији Србије, суочавамо се са

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society
20 (2004) 9–25.

неколико значајних препрека. У првом реду, то је мали обим истражености готово сваког налазишта, а у случају систематски истраживаних насеља, при чему ниједно од њих није у целини истражено – непостојање монографски публиковане грађе.

Не мање значајан проблем су различите интерпретације хронолошког положаја раног неолита Србије у оквиру неолита југоисточне Европе и његов однос према неолиту Анадолије, али и још увек отворено питање периодизације раног и средњег неолита Србије.

За означавање раног неолита на територији Србије у употреби је неколико термина који одражавају различите ставове о његовом карактеру и, донекле, механизму настанка.

– Протостарчево, односно протостарчевачка култура, назив је који је формулисао Д. Срејовић са намером да нагласи њену генетску и културну блискост са средњенеолитском, старчевачком културом (1969: 178). По мишљењу већине истраживача који прихватају тај термин, Протостарчево и Старчево, међутим, представљају развојне периоде једне исте културе (Перић 1998: 15).

– Група Гура Бачулуи је назив којим М. Гарашанин истиче свој став да налази са тог локалитета у Трансилванији најјасније одражавају суштину раног неолита у Србији, чије исходишне елементе треба тражити у балканско-анадолском комплексу (Garašanin 1979: 119). Аутори који прихватају овај термин најчешће га користе као синоним за Протостарчево, без навођења да ли уз назив прихватају и став М. Гарашанина о самосталном карактеру те групе у односу на старчевачку културу.

– Термин Старчево I, којим се истиче да је то најстарија фаза старчевачке културе, био је хипотетичког карактера и у време када су В. Милојчић и Д. Гарашанин формулисали своје периодизације (Aranđelović–Garašanin 1954; Milojčić 1950). Због садржаја који му је приписан, а до сада непотврђен, тај термин је веома често оспораван. И поред констатације да је за означавање раног неолита у Србији неадекватно коришћење термина Старчево I, јер не постоји ниједно налазиште са карактеристикама приписаним тој фази, он се и даље повремено користи у стручној литератури, изазивајући недоумице шта он заиста подразумева. Најчешће се користи као:

– синоним за Протостарчево (Brukner 2000: 287; Ветнић 1985: 163), и поред тога што су њихови садржаји потпуно различити;

– као ознака за једну од развојних фаза раног неолита, која је истовремена са групом Гура Бачулуи (Гарашанин 1985–1986: 40), односно старија од ње (Garašanin and Radovanović 2002: 123–124), примењена на налазишта чије каракеристике не одговарају садржају термина Старчево I (Стари бунар, Трањина бара, Лепенски вир IIIа доле).

На територији Србије насеља су најчешће једнослојна, због чега се, у недостатку других показатеља, користи ранонеолитска керамика, по-

себно сликана, као егзактан критеријум и за сада, чини се, једини на основу кога се утврђује хронолошка и културна припадност и изводе компарације, не само у оквиру исте културе већ и веома удаљених области и култура за које је још увек тешко утврдити у којој мери су блиске и генетски повезане (Garašanin 1979: 140; Özdogan 1999: 211). С обзиром на запажања да се током раног и средњег неолита развој у материјалној култури одражава првенствено кроз квантитативне и стилске промене неких карактеристичних појава (Јовановић 1967: 13; Garašanin 1979: 132), као и на то да на свим ранонеолитским насељима керамика представља најбројнију групу покретних налаза, циљ овог рада је да размотри податке о керамичким налазима с оних налазишта чији су резултати квантитативно приказани.

Како су типолошке промене керамике током раног и средњег неолита тешко уочљиве, делимично и због тога што нема одговарајућих типолошких класификација и статистичких анализа те врсте, претпоставили смо да су међусобни односи орнаменталних техника условљени хронолошким и културним променама (Николић 2001: 19). У ситуацији када се нека од важних питања раног неолита Србије решавају посматрањем често само једног индикатора, добродошао је сваки вид анализе која се не зауставља на дескрипцији керамичког материјала и генерализацији једне од карактеристика као основног критеријума за утврђивање културних промена, већ кроз анализу заступљености неких од основних особина керамике, пре свега орнаменталних техника, пружа детаљнију слику о керамичкој продукцији на ранонеолитским насељима. Број локалитета чија је керамика статистички анализирана није велики, али они могу послужити као почетна провера претпоставке да закључивање само на основу (не)постојања сликане керамике, није поуздано. Када се има у виду да сликани фрагменти са више од 40 ранонеолитских локалитета чине мање од 1% керамичког материјала и да њихов укупан број није већи од 400, при чему више од 200 сликаних фрагмената потиче са Гривца (Богдановић 1995: 9), чини се да једна тако слабо заступљена керамичка врста не може представљати главни параметар на основу кога се доносе закључци важећи за шири простор и културу у целини.

Претпоставка је да закључак мора бити заснован на анализи која, обухватајући најважније особине керамичког материјала, утврђује њихов међусобни однос и дефинише културне специфичности одређеног локалитета, културе или развојне фазе културе. Издвајањем само једног елемента и његовим изолованим посматрањем у односу на целину керамичког материјала, свака врста анализе губи смисао и постаје непотребна.

Поузданост статистичких анализа почива, пре свега, на систему класификације у коме су критеријуми и особине керамике на основу којих се врши класификација јасно дефинисани и разграничени једни од дру-

гих. У пракси, међутим, различите особине се често означавају истим термином и обрнуто – различитим терминима се приписује исти садржај. Због тога је потребно указати на неколико, наизглед маргиналних, али за сагледавање укупног карактера ранонеолитске керамике и поузданости анализа, значајних терминолоших неусаглашености и непрецизности.

Када се говори о неолитској керамици, најчешће се подразумева и прихвата подела на грубу, прелазну (обичну) и фину керамику, а особине које се готово увек узимају у обзир приликом класификације керамике су фактура и обрада површине. Оне се, међутим, најчешће не посматрају као две самосталне особине, већ у прилично нејасној вези у којој се углавном не зна која од њих и у којим случајевима има већи значај. Због тога термини груба, обична (прелазна) и фина керамика, најчешће одређени управо комбинацијом те две особине, немају увек исти садржај. Пример таквог, у статистичким анализама непожељног и збуњујућег мешања особина, јесте констатација да је на локалитету Старчево у групи грубе керамике несразмерно већи број фрагмената трбуха судова, него оних који припадају деловима обода и дна (Aranđelović–Garašanin 1954: 64). Јасно је да је у овом случају критеријум по коме је вршено разврставање на грубу и фину керамику био начин обраде површине, а не фактура. Како број посуда код којих су површине врата и трбуха различито обрађене и/или орнаментисане није занемарљив, посебно оних средњих и већих димензија, које се готово по правилу израђују на тај начин, а овакав метод класификације делове исте посуде нужно сврстава у две различите групе, резултати статистичке анализе која не посматра сваку особину посебно, морају се примити са резервом.

Термини груба, прелазна и фина керамика, као и они који се уз њих често користе, као синоними или као додатне категорије у класификацији (интермедијарна, монохромна керамика), осим фактуре и обраде површине често подразумевају још неке особине (димензије посуде, орнамент) и постају на тај начин термини са субјективно одређеним садржајем, а линија која разграничава грубу од фине керамике прилично неухватљива.

Под грубом керамиком најчешће се подразумевају посуде већих димензија, дебљих зидова, са релативно грубо обрађеним спољним површинама, рађене од недовољно(?) пречишћене глине са примесама. Исте такве посуде, уколико су мањих димензија, приписују се групи обичне керамике, или чак и финој керамици ако су им спољашње површине финије обрађене.

Термин монохромна керамика представља такође могући узрок неспоразума. Најчешће се користи као синоним за фину керамику без сликања (Katunar 1988: 11; Јацановић и Ђорђевић 1989–1990: 9), као шири појам који обухвата све керамичке групе које нису украшене сликањем

(Stanojević 1990: 48), или као синоним за финију, односно обичну (прелазну) керамику (Срејовић 1969: 176). Због тога се, до успостављања јасних критеријума за разврставање керамичких врста, односно прецизирања да грубу и фину керамику одређује фактура, а не обрада површине или дебљина зидова, тврдње да на одређеном локалитету доминира груба, односно монохромна керамика, морају само условно прихватати. На то упозоравају и различите информације које, о једном истом локалитету, пружају прелиминарни извештаји и резултати статистичких анализа. Као пример наводимо Дреновац и Бисерну обалу – Носу, јер се у прелиминарним извештајима наводи да на оба локалитета доминира груба керамика (Garašanin 1959: 9; Vetnić 1974: 125). Детаљније анализе керамичког материјала, међутим, често демантују први утисак који аутори стичу приликом теренских истраживања, па је у случају Бисерне обале констатовано да најбројнију групу чини прелазна керамика (Garašanin 1980: 67), а да на Дреновцу доминира фина керамика (Ветнић 1998: 83).

Када су у питању орнаменталне технике, уочљиво је да се посуде украшене барботином и импресом често поистовећују са грубом керамиком, а посуде украшене сликањем готово редовно се приписују групи фине керамике. Чињеница је, међутим, да се барботином и импресом не украшава само груба керамика, као и да се сликање не изводи увек на финој већ и на прелазној, а понекад и на грубој керамици.

Посуде украшене барботином су на протостарчевачким локалитетима малобројне, за разлику од старчевачких локалитета на којима та техника доминира. Не улазећи у расправу да ли барботин представља орнаменталну технику у правом смислу, или функционални елемент посуде, уочљиво је да се у извештајима о керамичком материјалу ранонеолитских локалитета наводи, уз барботин, још неколико начина обраде (или украшавања) спољашњих површина посуда: лажни барботин, псеудобарботин, протобарботин (Ветнић 1998: 79). Ти термини, који вероватно означавају варијанте "правог" барботина, међутим, нису дефинисани, па у недостатку илустративних прилога остаје нејасно шта аутори који их користе означавају тим називима. Овоме треба додати да се изрази псеудобарботин и протобарботин понекад користе као синоними за површине посуда на којима се виде трагови превлачења снопом гранчица (Dimitrijević 1974: 82), чиме се ствара још већа недоумица о томе да ли је и колики број фрагмената украшен барботином.

Поменуто је да се у дескриптивним и статистичким извештајима керамички материјал најчешће приказује у оквиру поделе на три основне групе које се у радовима различитих аутора најчешће не подударају. Срећемо се са поделама на грубу, фину и сликану кермику (Aranđelović–Garašanin 1954: 63–80); грубу, обичну и фину (Гарашанин 1979: 124); грубу, финију и сликану керамику (Srejović 1969: 166–170) и још неколико

сличних подела. Иако се чини да разлике у именовању основних група керамике немају већег значаја, мора се уочити да је њихово непрецизно дефинисање узрок знатних неспоразума.

Један од њих односи се на карактер керамичке продукције током Протостарчева. Д. Срејовић наводи (1969: 267) да је у фази Протостарчево I (Лепенски вир IIIа доле) однос финије (али не фине) и грубе керамике приближно 3:2. Његов опис керамике финије фактуре ("са приглачаним или углачаним монохромним површинама") подудара се са описом групе коју М. Гарашанин назива обичном керамиком ("изравната уједначена глатка површина без превлаке"), а не са описом фине керамике у истој подели ("судови мањих димензија, танких зидова, полираних површина") (1979: 124). Због терминолошких непрецизности и непотпуних дефиниција, изведен је погрешан закључак о доминацији фине керамике током фазе Протостарчево I (Garašanin and Radovanović 2001:121) , који је тек недавно доведен у питање (Перић 1998: 20). Тиме је у исто време отворено и питање постојања на протостарчевачким локалитетима балканско-анадолске компоненте типа Гура Бачулуи, који карактерише фина полирана, претежно црвена керамика (Garašanin 1979: 139).

Табела 1. Статистичке анализе ранонеолитске керамике

	Бисерна обала	Лудиш Буџак	Аниште Бресница	Буковачка чесма	Благотин Пољана	Дреновац			
						Ia	Ib	Ic (IIa)	Id (IIb)
истражена површина	400 m^2	420 m^2	8 m^2	350 m^2	300 m^2	290 m^2			
број фрагмената		7.200	219	5000	15.883				
груба	3.7%		18%	81%	1%	10%	27%	42%	52%
прелазна	83.45%		40%	6.5%	91%	2%	7%	7%	2%
фина	12.43%		37%	10%	6%	88%	66%	51%	46%
орнамент	30.8%	4.342 фр.	18%	37%	9%		20%	22%	19.8%
импресо	90%	83%	47.5%	52%	45%		48.5%	75.6%	47.9%
барботин	2.2%	9.7%	7.5%	10%	5%			1.4%	6.8%
сликање	0.3%	0.16%			0.2%		8 фр.	12 фр.	3 фр.
остало	6.8%	7%	45%	45%	50%		51.5%	23%	45.3%

Упоредни резултати статистичких анализа, приказани на табели 1 односе се на керамички материјал са шест ранонеолитских локалитета. Табела није комплетна јер не располажемо информацијом о броју фрагмената обухваћених анализом материјала са Носе и Дреновца. Иако

ниједан од наведених локалитета није истражен у целини, подаци о укупном броју керамичких фрагмената из затворене целине, слоја, или са целе истражене површине, могли би бити важан показатељ у будућим анализама укупне продукције керамичких посуда на једном насељу, функционалним одређењима делова насеља и компаративаним анализама керамике у насељима са различитим економским потенцијалима.

Табела 1 приказује три основна показатеља: однос грубе, прелазне и фине керамике; однос украшене и неукрашене керамике; заступљеност импреса, барботина и сликања у односу на укупан број орнаментисаних фрагмената. Остале орнаменталне технике (урезивање, пластични орнаменти, налепљивање) приказане су збирно.

Бисерна обала – Носа, Суботица. – Констатована су три стамбена хоризонта која припадају истој културној фази (Garašanin 1961: 305). У првом извештају о Носи, иако се наводи да доминира груба керамика без барботина, са веома мало бело сликаних фрагмената, локалитет је приписан фази Старчево I (Garašanin 1959: 9).

Статистичка анализа материјала из слоја 3 даје, међутим, знатно другачију слику: најбројнија је прелазна (обична) керамика (83,45%), а затим следе фина (12,10%) и груба керамика (3,70%). Готово трећина фрагмената (30,84%) је орнаментисана. Процентуална заступљеност орнаменталних техника приказана је у односу на укупан број керамичких фрагмената: импресо – 28,11%, барботин – 0,70%, урезивање – 1,05%, сликање – 0,14% (Garašanin 1980: 67). (Заступљеност орнаменталних техника је на табели 1 приказана у односу на број орнаментисаних фрагмената, јер нам се чини да се на тај начин јасније уочава међусобни однос примењених техника.)

На основу одлика керамичког материјала М. Гарашанин закључује да Носа репрезентује почетну фазу Кереш културе (1980: 66).

Лудаш – Буџак, Суботица. – У културном слоју дебљине до 1,50 m констатована су три стамбена хоризонта приписана Старчево–Кереш култури (Sekereš 1967: 10). Сакупљено је 7.200 керамичких фрагмената (Sekereš 1974: 192). Нема података о заступљености грубе, прелазне и фине керамике. На основу статистичког приказа може се закључити да наведених 7.200 фрагмената представља само део укупног керамичког материјала, из кога су искључени сви "атипични" и неорнаментисани фрагменти. Осим орнаментисаних фрагмената, прикупљена колекција садржи дршке и фрагменте "неодређене орнаментике" (405 фрагмената) и фрагменте са глачаним површинама (2.453 фрагмента) (глачање је третирано као орнаментална техника). Вероватно је да се највећи део орнаментисане керамике (4.342 фрагмента) нашао у оквиру прикупљених 7.200 фрагмената, што би потврђивао и број фрагмената украшених импресом (3.610) и барботином (423).

Л. Секереш приказује заступљеност импреса и барботина у односу на укупан број прикупљених фрагмената (импресо – 50%; барботин – 6,3%) (1974: 192). Прерачунавањем њихове заступљености у односу на број украшених фрагмената, њихов однос се исказује у нешто другачијим вредностима (импресо – 83%; барботин – 9,7%).

Аниште, Чачак. – Подаци у табели 1. односе се на материјал из једине сонде (8m^2) у којој је констатован културни слој (Никитовић 1986: 38).

Најбројнија је група прелазне (40%), затим фине керамике (37%), док је груба керамика најслабије заступљена (18%). Највећи део материјала (82%) је неукрашен. Фрагменти са импресо орнаментима чине 47,5%, а са барботином 7,5% украшене керамике.

Локалитет је приписан фази Протостарчево II (Никитовић 1986: 44).

Буковачка чесма, Јагодина. – С обзиром на то да нема података о стратиграфији, може се претпоставити да је у питању једнослојно насеље (Ветнић 1985). Наводи се да је анализирано око 5.000 керамичких фрагмената и целих посуда. Најбројнија је груба керамика са испуцалом и неравном површином (81,5%). Следе прелазна керамика са приглачаним и углачаним површинама (13,5%) и фина керамика (5%). Највећи део посуда је неукрашен (63%). У групи орнаментисане керамике доминира импресо (51%), док је барботин заступљен на малом броју фрагмената (5%).

Локалитет је првобитно био приписан фази Старчево III (Vetnić 1974: 146), а затим крају фазе Протостарчево I-II – Старчево I (Ветнић 1985: 163). У новијим радовима, уз констатацију да се керамички материјал са Буковачке чесме својим карактеристикама разликује од осталих протостарчевачких насеља, С. Ветнић га приписује прелазном периоду из старијег у средњи неолит, односно прелазу између Протостарчева и класичног Старчева (Vetnić 1990: 93).

Благотин, Трстеник. – Резултати приказани на табели 1 односе се на керамички материјал (15.883 фрагмената) из само једне сонде (30 m^2) (Вуковић). Приликом обраде керамичког материјала са Благотина пошло се од чињенице да се ранонеолитска керамика готово редовно израђује од глине са плевом и песком. Фактура посуда израђених на тај начин означена је као обична (прелазна). Групи грубе керамике приписане су посуде израђене од глине са знатно већом количином примеса, често и са каменчићима, док је као фина керамика означена она у којој примесе, осим ситног песка, нису видљиве. Класификација на основу тако схваћене фактуре показује да највећи део керамичког материјала припада посудама прелазне фактуре (91%), са различито обрађеним површинама. Свега 9% керамике је орнаментисано. У укупном броју орнаментисаних фрагмената (1.380) импресо учествује са 45%, барботин са 5%, а сликање са свега 0,2% (3 фрагмента).

Локалитет је приписан фази Протостарчево II (Nikolić i Zečević 2001: 17).

Дреновац, Параћин. – У културном слоју дебљине до 5,5 m најнижи стратум дебљине 0,30–0,60 m садржи ранонеолитски материјал (Vetnić 1974: 125). Већ је поменуто да о Дреновцу постоје два опширнија рада у којима је керамички материјал прилично детаљно описан и анализиран. Како се, међутим, подаци садржани у тим радовима знатно разликују, а односе се на исту групу керамичких налаза, треба детаљније размотрити основне елементе који се у оба рада третирају као карактеристични за културни развој насеља на Дреновцу, а затим и Поморавља у целини.

Међу локалитетима чији се керамички материјал разматра у овом раду, Дреновац је једини са вертикалном стратиграфијом. Хронолошко опредељивање издвојених фаза, као и ознаке фаза, неколико пута је кориговано. У првом извештају се наводи да је издвојено шест фаза које у потпуности одговарају развоју старчевачке културе (Vetnić 1974: 138). Као општа карактеристика свих фаза наводи се доминација грубе керамике у оквиру које је око 40% фрагмената украшено, присуство монохромне керамике чије се процентуално учешће смањује током развоја насеља, и спорадични налази сликане керамике (Vetnić 1974: 125).

Фаза Ia дефинисана је на основу две јаме са веома оскудним садржајем (у јами 3А нађена је само једна посуда, а у јами 3Б десетак фрагмената грубе керамике без украса).

Фазу Ib такође одређује садржај јама укопаних у здравицу. Материјал у тим јамама је бројнији; доминира груба керамика украшена углавном импресом, а барботин је слабо заступљен. Глачана монохромна и бело сликана керамика су малобројне.

Фаза IIa издвојена је на основу садржаја јама и слоја на здравици. Однос грубе и фине керамике, као и орнаменталних техника, готово је непромењен. Неколико фрагмената украшено је белим, односно тамним сликањем.

Фаза IIb дефинисана је на основу танког слоја растреситог лепа којим је IIb одвојена од фазе IIa. Доминира прелазна керамика (60%), а однос орнаменталних техника остаје непромењен. На неколико фрагмената сликање је изведено тамном бојом.

Фаза IIIa констатована је на другој локацији, а одређена је садржајем јаме у којој доминира груба керамика украшена импресом, без барботина. Фина монохромна керамика је заступљена са неколико фрагмената.

Фаза IIIb дефинисана је садржајем оштећене куће изнад јаме фазе IIIa. Доминира груба керамика без украса.

Из приказа вертикалне стратиграфије Дреновца може се извести неколико закључака. Издвајање јама 3А и 3Б (са десетак керамичких фрагмената) у посебну фазу због њиховог различитог садржаја у односу на јаме приписане фази Ib нема оправдања. Чини се да ни издвајање

следеће фазе (IIa) није оправдано јер јој припадају јаме и слој формиран на здравици, па је логично претпоставити да је већина јама укопана у време када је над здравицом започето формирање културног слоја. Фаза IIb могла би се прихвати као издвојена фаза у развоју насеља јер се, осим расутих трагова лепа, уочавају и извесне промене у керамичком материјалу (прелазна керамика је доминантна). Међутим, када се има у виду да је прелазна керамика дефинисана као варијанта грубе керамике, са глатким површинама без превлаке (Vetnić 1974: 127), онда се ни садржај ове фазе не може третирати као показатељ културних промена.

Садржај фаза IIIa и IIIb, првобитно приписан завршним фазама старчевачке културе, а затим (са промењеном ознаком – Дреновац Ie) протовинчанском хоризонту излази из оквира овог рада (Vetnić 1990).

Развијајући своју теорију о пореклу старчевачке културе у Поморављу, С. Ветнић је мењао и свој став о културном карактеру и хронолошком положају Дреновца. После почетне претпоставке да свих шест издвојених фаза репрезентује развој старчевачке културе (Vetnić 1974: 138), затим става да фазе Ia и Ib одговарају Протостарчеву I-II, односно Старчеву I (Ветнић 1985: 163), износи закључак да Протостарчеву, односно раном неолиту, припадају и фазе Ic и Id (у претходним радовима означене као фазе IIa и IIb) (Vetnić 1990: 93).

После формулисања основних компонената које учествују у формирању старчевачке културе у басену Велике Мораве, Дреновац је дефинисан као репрезент колонизаторске компоненте која, у периодизацији С. Ветнића, обележава другу етапу у развоју неолита (Ветнић 1998: 80). У хронолошком смислу та етапа је делимично (фазе Ib и Ic) истовремена са Протостарчевом. Фаза Дреновац Ia претходи Протостарчеву, док Дреновац Id обележава почетак треће етапе неолита, односно припада средњем неолиту (Ветнић 1998: 85, синхронистичка тебела).

Садржај јама и танког слоја на основу којих је дефинисана интерна периодизација локалитета, посматрана кроз процентуално изражене карактеристике керамичког материјала, потврђује нашу претпоставку да је на Дреновцу заступљена само једна фаза културе. Без обзира на то да ли тај закључак заснивамо на дескриптивном или статистичком приказу истог материјала, керамички налази у фазама Ia-Id показују исте одлике. Тај утисак не мењају ни контрадикторни подаци о односу основних група керамике, о којима из првог извештаја закључујемо да је на Дреновцу у свим претпостављеним фазама груба керамика најбројнија, а из статистичког извештаја да је група фине керамике доминантна. Он само потврђује наш закључак да субјективни критеријуми које истраживачи формулишу нису увек адекватни, па су због тога подложни променама. У случају Дреновца те промене су, чини се, радикалне, јер се стиче утисак да су после првог извештаја постављени сасвим нови критеријуми за разграничење основих керамичких група. Када су у питању примењене

орнаменталне технике, њихов однос је готово идентичан у свим фазама, као и количина украшене керамике (приближно 20% у свакој фази). У свом статистичком извештају С. Ветнић детаљно приказује заступљеност орнаменталних техника и њихових варијаната у односу на врсте керамике на којима су примењене (табела 2) (Ветнић 1998: 83–85).

Табела 2. Статистичка анализа керамике са Дреновца

Дреновац	Ia			Ib			Ic (IIa)			Id (IIb)		
	груба	пре-лазна	фина	груба	пре-лазна	фина	груба	пре-лазна	фина	груба	пре-лазма	фина
	10%	2%	88%	27%	7%	66%	42%	7%	51%	52%	2%	46%
орнамент				36%	6%	15%	36%	8%	14%	29%	11%	10%
импресо				47%		52%	61%		53%	50%		43%
барботин							2%			9%		
сликање						8 фр.			12 фр.			3 фр.
остало				53%		48%	34%		46%	20%		56%

Њиховим свођењем на уобичајени начин приказивања односа орнаментисане и неорнаментисане керамике добијени су резултати приказани у табели 1, из којих јасно следи да су разлике међу њима незнатне и да оне не одражавају промене на нивоу културе, већ осцилације у оквиру једне фазе. Када се овоме дода да је у фази Ib присутан тзв. лажни барботин (Ветнић 1998: 85), који није процентуално изражен, као и да су појединачни фрагемнти сликане керамике констатовани у фазама Ib-Id, онда је још реалнија претпоставка да ранонеолитско насеље на Дреновцу у целини припада фази Протостарчево II. Тој истој фази највероватније припадају и јаме приписане фази Дреновац Ia, иако су подаци о керамичком материјалу из њих потпуно неусаглашени (Vetnić 1974: 127; 1998: 83). Остаје нејасно на основу којих критеријума је утврђен релативно-хронолошки положај фазе Ia и формиран закључак да она хронолошки претходи насељима фазе Протостарчево I. С обзиром на то да није наведена аргументација за такав став, поставља се питање да ли је уопште могуће одредити хронолошку припадност десетак грубих неорнаментисаних фрагмената, односно десетак фрагмената од којих су неки (?) украшени пластичним тракама и импресом (Ветнић 1998: 84). Питање одређивања критеријума може се поставити и поводом хронолошког и културног одређења фазе Id. Иако су статистички описи фаза Ic и Id веома слични, оне су приписане различитим фазама неолита (фаза Ic крају раног неолита, Id средњем неолиту) (Ветнић 1998: 85, синхронистичка тебела).

Уз преглед локалитета чији је керамички материјал статистички обрађен треба поменути и већу групу налазишта у Поморављу, коју је С. Ветнић означио као насеља типа Рајкинац (Ветнић 1985: 163). У питању су локалитети веома малих димензија (70–120 m^2) на брдовитом терену, на којима ископавања нису могућна јер је танак културни слој у потпуности уништен (Ветнић 1985а: 92). С. Ветнић претпоставља да су то домородачка насеља настала из мезолитске основе, а њихово обележје је груба керамика са пластичним и импресо орнаментима (Ветнић 1998: 75). По његовом мишљењу, насеља типа Рајкинац трају веома дуго, све до појаве винчанске културе, па је извршена њихова периодизација на четири етапе, при чему се наводи да етапе I и II, у којима су издвојене по три фазе, одговарају раном неолиту. Тим етапама приписано је 55 локалитета. Насеља приписана фазама Ia-c и IIa у хронолошком смислу претходе Протостарчеву, док су насеља етапе IIb-c истовремена са њим (Ветнић 1998: 85, синхронистичка тебела).

Прикупљени материјал са насеља типа Рајкинац је малобројан (Ветнић 1985: 163). Наводи се да је просек предмета на насељима фазе Ia (8 насеља) 5–10, док је на насељима фазе IIc (5 насеља) нађено просечно по 250 предмета (Ветнић 1998: 78). И поред тога керамички материјал је статистички обрађен и приказан збирно у оквиру сваке фазе (табела 3). Подаци о укупном броју керамичких фрагмената нису назначени.

Табела 3. *Статистичка анализа керамике са насеља типа Рајкинац*

Рајкинац	Ia	Ib	Ic	IIa	IIb	IIc
груба	100%	100%	100%	100%	100%	80%
прелазна						17%
фина						3%
орнамент	2%	5%	11%	13%	13%	19%
импресо	15%	48%	58%	43%	51%	45%
пластични налепци	85%	51%	42%	45%	49%	30%

Процентуалне вредности које одражавају карактеристике керамичког материјала са насеља I и II етапе остављају нас у недоумици на основу којих показатеља је извршено хронолошко вредновање тих локалитета и њихово сврставање у етапе и фазе. Дефинисање фазе Ia (на основу 80 фрагмената грубе керамике, од чега је 2 % украшено) (Ветнић 1998: 79) чини нам се посебно проблематичним. Заједничке одлике свих фаза су: доминација грубе керамике и спорадично присуство прелазне и фине керамике; мали број орнаментисаних фрагмената (5%–20%); украшавање у подједнаким количинама импресом и пластичним налепцима (у просеку по 45%) и одсуство барботина, односно спорадична појава "ла-

жног барботина" и канелованог барботина. Осим заједничких карактеристика свих фаза етапе I и II, при чему су њихове процентуалне вредности готово идентичне, не постоји ниједна појава којом се нека од фаза издваја и знатније разликује од осталих. Под условом да статистичку анализу материјала прикупљеног са 55 локалитета током рекогносцирања сматрамо оправданом и поузданом, закључак би био да се сви локалитети типа Рајкинац морају приписати само једној неолитској фази. Тиме се не тврди да су сва насеља истовремена и да међу њима не постоје и знатније хронолошке разлике. Статистичка анализа, међутим, не пружа основу за њихово хронолошко разврставање. Насеља типа Рајкинац представљају вероватно привремена станишта заједница које се сезонски крећу на краћим или дужим релацијама између речних долина и побрђа, па се чини вероватнијом претпоставка о истовремености једног броја насеља на узвишењима и насеља у долинама уз речне токове. У случају насеља типа Рајкинац, са уништеним културним слојем, то је, наравно, немогуће доказати.

Локалитети чије су основне карактеристике керамичког материјала наведене у табели 1 карактерише доминација прелазне и грубе керамике, при чему је највећи део неукрашен. У групи орнаментисане керамике најбројнији су фрагменти украшени различитим врстама импреса (45% – 90%), док је барботином украшено свега 2,2% – 10%. Посматран у односу на укупан керамички материјал, барботин је заступљен са 0,4% (Благотин) – 3,7% (Буковачка чесма). И поред низа заједничких карактеристика, локалитети су приписани различитим културама и фазама: Бисерна обала и Лудаш – Буџак приписани су Кереш култури, Аниште и Благотин фази Протостарчево II, Буковачка чесма прелазу између Протостарчева II и класичног Старчева, а Дреновац колонизаторској компоненти раног неолита за коју се претпоставља да је у Поморављу присутна и у периоду који претходи Протостарчеву. Статистички показатељи, међутим, упућују на закључак да сви локалитети, с обзиром на то да њихов керамички материјал у потпуности одговара садржају фазе Протостарчево II, припадају не само истој култури већ и истој фази. Иако разлике у процентуалној заступљености појединих елемената не излазе из оквира граница претпостављених за фазу Протостарчево II, може се претпоставити да је нешто већи проценат керамике украшене импресом на локалитетима Бисерна обала и Лудаш – Буџак условљен њиховим географским положајем и могућим контактима са носиоцима Кереш културе.

Блиско повезан са основним карактером ранонеолитске керамичке продукције, у којој ни на једном локалитету не доминира фина керамика, јесте налаз сликане керамике. Као један од најважнијих дијагностичих елемената, сликана керамика је, међутим, на територији Србије само на два локалитета (Гривац, Доња Брањевина) заступљена већим бројем

фрагмената који омогућавају хронолошке и стилске компарације и закључивања (Богдановић 1995; Karmanski 1968). Са свих осталих локалитета на којима је она присутна располажемо углавном само информацијама о постојању појединачних фрагмената сликане керамике. До сада је регистровано 12 таквих локалитета, а број фрагмената украшених сликањем креће се од 1–15 (Николић 2001: 17). Протостарчевачки локалитети на којима није регистрован ниједан фрагмент сликане керамике својим бројем знатно премашују локалитете са сликањем, због чега би се могла прихватити констатација да протостарчевачка насеља карактерише доминација монохромне, односно обичне и грубе керамике (Срејовић 1969: 176). То истовремено значи да присуство или одсуство сликане керамике на тим локалитетима не може никако бити једини или одлучујући критеријум за њихово приписивање некој од фаза Протостарчева.

У наведеним анализама сликање је присутно на четири од шест посматраних локалитета. Процентуално изражено учешће сликаних фрагмената у групи орнаментисане керамике је 0,16% (Лудаш – Буџак) – 0,3% (Бисерна обала). За Дреновац нема података о процентуалној заступљености сликане керамике, осим податка да са локалитета потичу 23 сликана фрагмента, при чему су и фрагменти превучени белом и оранж превлаком приписани сликаној керамици (Ветнић 1998: 84). Може се претпоставити да би њихова процентуално изражена вредност била слична вредностима на осталим локалитетима.

Резултати статистичких анализа наведених у овом раду заслужују нашу пажњу из више разлога. И поред тога што тренутно располажемо малим бројем статистичких анализа, може се закључити да су предности таквих анализа над дескриптивним анализама несумњиве, под условом да је њима обухваћен укупан керамички материјал, или пажљиво одабран узорак у случају великих серија. Оне такође указују да је у систему класификације неопходно терминолошко усаглашавање и прецизно дефинисање свих особина керамике које се у анализама посматрају. Може се претпоставити да би статистичке анализе керамичког материјала, који до сада највећим делом није публикован, пружиле занимљиве резултате, посебно када су у питању насеља приписана фази Протостарчево I, са којих немамо ниједну статистичку анализу. Њихова компарација би омогућила дефинисање регионалних и хронолошких разлика у оквиру раног неолита Србије, а може се претпоставити да би се повезивањем типолошких класификација са анализама орнаменталних техника јасније сагледале основне културне карактеристике насеља раног и средњег неолита. Могућности статистичког приступа не ограничавају се само на утврђивање основних особина керамичког материјала и њиховој компарацији. У зависности од циља истраживања и садржаја који је обухваћен статистичким анализама, могуће је, и пожељно, њихово укључивање у разматрање ширих археолошких проблема.

БИБЛИОГРАФИЈА

Aranđelović–Garašanin, D. 1954 *Starčevačka kultura,* Ljubljana.

Богдановић, М. 1995 Стратиграфија протостарчевачких насеља у Гривцу, *Археолошка радионица* 2: 5–15.

Brukner, B. 1997 Alternatives to Neolithization of Southeast Pannonia with Reflections on Broader Iron Gate Zone, u *Uzdarje Dragoslavu Srejoviću,* ur. M. Lazić, Beograd, 109–114.

Brukner, B. 2000 Beitrag zum Studium synchroner Beziehungen zwischen der Karanovo I – und der Protostarčevo – (Starčevo I) Periode, *Karanovo,* Band III, Hrsg. S. Hiller ind V. Nikolov, Wien, 287–294.

Ветнић, С. 1985 Старчевачка насеља типа Буковче у Поморављу, *Гласник* 2: 163–166.

–1985a Елементи Протостарчева – Старчева I на насељима типа Рајкинац код Светозарева, *Истраживања* 2: 89–93.

– 1974 Počeci rada na ispitivanju kulture prvih zemljoradnika u srednjem Pomoravlju, *Materijali* 10: 123–168.

–1990 The Earliest Settlements of the Vinča Culture (Proto-Vinča) in the Morava Valley, in *Vinča and its World,* ed. D. Srejović and N. Tasić, Belgrade, 91–97.

–1998 О пореклу старчевачке културе у басену Велике Мораве, у *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана,* ур. Н. Тасић, Крагујевац, 75–96.

Вуковић, Ј. у штампи Старчевачка керамика из објекта 03 са локалитета Благотин код Трстеника, *Археолошка радионица.*

Dimitrijević, S. 1974 Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rešavanju ovih problema, *Materijali* 10: 59–122.

Garašanin, D. 1959 Nosa – Biserna obala, *Arheološki pregled* 1: 9–12.

–1961 Die Siedlung der Starčevokultur in Nosa bei Subotica und das Problem der neolithischen Lehmscheunen, B*ericht über den V. Internationalen Kongress für Vor– und Frühgeschichte,* Hamburg 1958, Berlin, 303–307.

– 1985–1986 Однос старчевачке групе према неолиту Македоније, *Macedoniae Acta Archaeologica* 10: 37–45.

Garašanin, M. 1979 Starčevačka grupa, u *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II, Sarajevo, 115–143.

– 1980 Les origines du néolithique dans le Bassin de la Méditerranée et dans le Sud-Est Européen, u *Problemes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe,* Krakow: 57–72.

Garašanin, M. and Radovanović, I. 2001 A Pot in House 54 at Lepenski Vir I, *Antiquity* 75:118–125.

Јацановић, Д. и Ђорђевић, А. 1989-1990 Вишеслојно праисторијско налазиште Орашје у Дубравици, *Виминациум* 4–5: 7–80.

Јовановић Б., 1967 Значење неких култних елемената старчевачке групе, *Старинар* 18: 11–20.

Karmanski, S. 1968 *Slikana keramika sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja,* Odžaci.

Katunar, R. 1988 *Neolitska naselja u dolini Jasenice*, Beograd.

Milojčić, V. 1950 Körös – Starčevo – Vinča, *Reinecke Festschrift,* Hrsg. G. Behrens und J. Werner, Mainz, 108–118.

Никитовић, Л. 1986 Резултати сондажних истраживања на локалитету Аниште у Бресници, *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) 16: 35–46.

Николић, Д. 2001 Рани неолит у Србији – културно хронолошки односи, *Гласник Српског археолошког друштва* 17: 9–20.

Nikolić, D. i Zečević, J. 2001 *Blagotin – istraživanja 1989–1999,* Beograd.

Özdogan, M. 1999 Northwestern Turkey: Neolithic Cultures in Between the Balkans and Anatolia, in *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization,* ed. M. Özdogan, Istanbul, 203–224.

Перић, С. 1998 Вишеслојна неолитска насеља и проблем културне стратиграфије неолита на територији Србије, *Старинар* 49: 11–38.

Radovanović, I. 1996 The Iron Gates Mesolithic, Ann Arbor.

Sekereš, L. 1967 Ludaš – Budžak, ranoneolitsko naselje, *Arheološki pregled* 9: 9–13.
– 1974 Neki aspekti istraživanja ranog neolita u severoistočnoj Bačkoj, *Materijali* 10: 189–196.

Срејовић, Д. 1969 *Лепенски вир, нова праисторијска култура у Подунављу,* Београд.

Stanojević, Ž. 1988 Kučajna kod Bora, neolitsko i bronzanodobno naselje, *Arheološki pregled* 29: 47–49.

Šarić, J. 1999 *Kremena industrija najstarijih zemljoradničkih kultura na tlu Srbije,* Beograd.

УДК: 903.23"6343":902.01(497.11)

DUBRAVKA NIKOLIĆ

STATISTICAL APPROACH IN POTTERY STUDYING FROM THE EARLY NEOLITHIC SITES IN SERBIA

Summary

The Early Neolithic in the territory of Serbia appears to be well studied, to judge by the number of excavated sites. Still the attempts at drawing some definitive conclusions about the Early Neolithic stumble upon a few major obstacles, most of all the small scale of investigation into almost every site and, in the case of those systematically excavated, none of which, though, is fully explored – a lack of monographic publications. Settlement sites in the territory of Serbia usually being unstratified, it is Early Neolithic, primarily painted, pottery that in the absence of

other indicators is utilized as the exact and, as it seems, the only criterion for establishing the date and identity of cultures and for drawing comparisons. Pottery is the most copious category of movable finds on all Early Neolithic settlement sites. As typological change in pottery is hardly observable during the Early and Middle Neolithic, we have assumed that interrelationships between decorating techniques were determined by chronological and cultural change. The goal of this contribution is to consider the data about the finds of pottery from those sites where the results have been presented in quantitative terms (Table 1).

From comparing the results of statistical analyses for six sites (Biserna obala–Nosa, Ludaš–Budžak, Anište, Blagotin, Bukovačka česma and Drenovac) it has been inferred that all the sites are characterized by the domination of transitional and coarse pottery, most of it plain. The most numerous in the group of decorated pottery are fragments showing various kinds of impressions (45–90 %), while barbotine occurs in only 2.2–10 %. Of the total number of pottery finds, barbotine forms 0.4 (Blagotin) to 3.7 % (Bukovačka česma). Painted decoration occurs on four of the six sites analyzed. The painted component in the decorated pottery group forms 0.16 (Ludaš–Budžak) to 0.3 % (Biserna obala).

The statistical indicators suggest that all the sites, considering that their pottery content fully corresponds to that of Proto-Starčevo II phase, not only belong to the same culture but also to the same phase. Although the varying frequency of individual features remains within the limits assumed for Proto-Starčevo II, it may be presumed that a slightly higher percentage of impressed pottery on the sites of Biserna obala and Ludaš–Budžak should be attributed to their geographical position and possible contacts with the Körös culture.

The results of statistical analyses presented in this paper demonstrate the indisputable advantage of such analyses over descriptive methods, provided that the entire pottery material, or a carefully selected sample in the case of larger series, should be included. They also show that the classification system is in need of a standardized terminology and precise definitions for all the features of pottery under scrutiny. Potentials of a statistical approach are not limited to the establishment and comparison of basic characteristics of pottery material. Depending on the research objectives and the material put through statistical analyses, its inclusion in the examination of broader archaeological problems is possible, and desirable.

27. 01. 2003.

НЕКОЛИКО БЕЛЕШКИ ИЗ АНТИЧКЕ НУМИЗМАТИКЕ

Александар Јовановић, Филозофски факултет, Београд

Прилог представља скуп од неколико белешки из античке нумизматике. Теме су разнородне и хронолошки расуте. Обједињује их жеља да се у сваком новцу види нумографски подстицај за археолошку причу.

Кључне речи: новац, Iuno Martialis, отмица Сабињанки, Јупитер/Дионис, Марс – јединство пастoралног и ратничког, Викторија, дух престола.

Нумизматичка грађа је свенудећи извор бројних информација, спознаја, али и претпоставки, недоречених наговештаја и наслута. Управо, овим потоњим – на сумњи надограђеним закључцима – посвећено је ових неколико белешки неизвесног домашаја.

Јуно Мартијалис на ранорепубликанском римском новцу

Претпостављам да се на аверсима сребрних литри Crawford 17/1g и 27/2 налази приказ главе Јуноне Мартијалис.[1] На анонимној серији 17/1g кованој у Риму непосредно након 269. године среће се следећа нумографска конституција:

А/ Глава Јуноне (или Минерве?) са коринтским шлемом испод кога се назиру крупне коврџе. Уоколо је натпис ROMANO.

Р/ Глава коња; изнад су видљива слова MA која можда припадају реверсној легенди (RO)MA(NO).

На, такође, анонимној серији 27/2 кованој у Риму у периоду 230–226. приказ је следећи:

А/ Глава Јуноне (или Марса?) са коринтским шлемом са крупним коврџама на, рекао бих грацилном, врату. Представа одише зрелом

[1] M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974, 135, no. 17/lg; 720, no. 27/2.

лепотом и спокојним изразом сакралног ауторитета. Иза главе божанства Хераклова батина.

Р/ Коњ у ходу, изнад Хераклова батина; натпис ROMA (таб I, 1).

Сличног садржаја и идејног карактера је истовремена дидрахма са приказом главе Марса са коринтским шлемом на аверсу и коњске главе и српа (falx) на реверсу уз натпис ROMA. Новац је кован у римској ковници у периоду 241–235.[2] Јасна је комплементарност ових приказа: шлемови на главама божанстава истичу њихов војнички карактер, а глава коња заједничку жртвену животињу и сакрални именитељ. По италској традицији Јунона је мајка, бестелесно, цветом зачетом, Марсу. Циклус Марсових празника у октобру започиње жртвовањем коња (Equus October), а завршава се посвећивањем оружја које је успешно огледано на бојиштима те године.[3] И у Јунонином култу коњ има улогу и значај. Још се у *Илијади* (V, 729–732) Хера повезује са коњима и ратним вихором:

... а Хера доведе под јарам
Коње брзоноге, жељне боја и ратне граје.

У стиховима Вергилијеве *Енеиде*[4], коњска глава у култу Јуноне је знак судбине, вечито, ненарушиво провиђење:

Усред града беше са густим хладом гај.
Где су Картагињани Јунонин ископали знак.
Који су бацили таласи и вихор.
Коњску главу која значи храбар народ.
Што ће увек живети у срећном изобиљу.

Веза између Јуноне и Херакла, присутна на наведеном новцу, истиче се се у Јунониом exoratio током пунских ратова.[5] У каснијим периодима Јунона Мартијалис није имала овакву војничку или лавинијску функцију, коју преузима Јунона Соспита (Cic. Nat. Deor. I 82). У спорадичним потврдама њеног култа афирмишу се ијатрички аспекти. У овом контексту занимљив је Плинијев податак да су у оквиру Јунонине капеле у Портику Октавија биле статуе Асклепија и Дијане, чије су сотеролошко-ијатричке компетенције неоспорне (Plin. HN XXXVI 24). Од важности је и присуство Јуноне Мартијалис на новцу Требонијана Гала, који је успешно излечен од куге.[6] Уопштено, наглашеније присуство

---

[2] *Ibid.*, 141, no. 27/2.

[3] Д. Срејовић и А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979, 245.

[4] Коришћен је превод М. Атанисијевића (Вергилије, *Енеида*, Београд 1964, 83).

[5] J. Bayet, *Hercule*, 379–389.

[6] *RIC* V, 69 повезује се са ковницом у Медиолануму, док В. Кондић, чини се с правом, и ове примерке атрибуира ковници у Виминацијуму (V. Kondić, *Beogradski nalaz denera i antoninijana*, Beograd, 1969, 57–62). За ијатричке аспекте култа Јуно Мартијалис и одјецима ове идеје у нумизматичкој грађи упоредити M. R. Alföldi, The consecration Coins of the Third Century, *AAHung* 6 (1955) 57 ff.

култа овог божанства у периоду са краја 2. и првој половини 3. века у вези је са црнотрагом пустоши које су оставиле Галенова и Кипријанова куга. У глиптичком фонду Народног музеја у Београду налази се једна гема са представом Јуноне Мартијалис и Марса, која би се могла датовати у овај период. У овом смислу треба начелно поставити и дилему: Да је присуство главе коња у гробовима из империјалног периода на нашем тлу профилактични чин лустрације, заштите и зауздавања болести?[7]

Напомена уз новац L. Taturius Sabinus-a

Илустративни и путоказни су новци Л. Татурија Сабина из 89. год. пре н.е. на којима се митолошким сижеима исказује његова повезаност са краљем Татијем, легендарним родоначелником.[8] Издвојио сам денар са представама:

А/ Глава краља Татија; испред TA у лигатури, иза натпис SABIN

Р/ Отмица Сабињанки; у исечку натпис L.TATURI (таб I, 2).

Представа главе краља Татија на аверсу рађена је у архаистичном маниру: очи крупне, бадемасте, коса и брада волуминозни као у предрепубликанско или ранорепубликанско доба, израз чврст попут приказа код ксоанона, јер:

"... Боље су људи испуњавали обећања,
када је бог од дрвета у сиромашном оделу
стајао у малом храму..." (Tibul. I, 10).

Реверсна представа отмице Сабињанки је динамичнија, али не у оном вихору колико ова размахнута тема нуди. Напротив, извршено је, заправо, механичко удвајање где сустегнути покрет наглашава везу са старијим, вероватно архајским, узором. Слични одзиви архаизирајућег стила се виде и у другој серији овог монетара где је на аверсу дата тема из истог историјског контекста: кажњавање Тарпеје.[9] Лакомислена девојка је приказана између два војника који је затрпавају штитовима. Представа је мирна, без покрета, с исклесаном поруком којом се осуђује издаја. Трочланост композиције са хералдичким чиниоцима који су виши од осе симетрије показује везу са познатим позноархајским рељефом на трону Лудовизи са темом рађања Афродите, који се повезује са локалном скулпторском школом у Локрама. Архаизирујући стил на овим новцима је, рекло би се, у двострукој функцији: да се нагласи старост и коленовићко порекло монетаровог рода и да се, у тешком усудном

[7] Упоредити овакве налазе из Сирмијума (S. Ercegović-Pavlović, Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, *Sirmium* 12 (1980) 17) или Сингидунума (Ј. Тодоровић и М. Бирташевић, Археолошки споменици у Београду и околини, *Годишњак Музеја града Београда* 2 (1955) 36-37).

[8] M. H. Crawford, *op.cit.*, no. 344/1a.

[9] *Ibid.*, no. 344/1c.

периоду грађанског рата, призову стара времена политичке разборитости, мудрих одлука и моралне крепости. Приказ отмице Сабињанки на овом новцу инспирасан је архајском представом отмице Леукипових кћери – Фебе и Хиларе – са тезауруса Сифнијаца у Делфима.[10] Сличан став, исти положај отете девојке наглашавају непосредност аналогије. Вероватно се успоставља хотимичан паралелизам између близанаца Диоскура, заштитника Рима и близанаца Ромула и Рема, оснивача Рима, а такође и исказ провиђења у прихатању нове судбине код Леукипида и Сабињанки. У недостатку беочуга у ланцу који је од архајског периода ову иконографску структуру могао повезати са периодом I века пре н.е. указао бих на два рељефа из Лувра са скоро идентичном представом.[11] Приказана је девојка обучена у богато драпирану одећу, ослоњена на лутрофор или кратер са волутама. Њен сетни поглед пада на приказ отмице на реципијенту суда. Представа је скоро идентична оној са новца о коме говоримо. Међутим, цртеж којим располажемо (таб I, 3) не дозвољава потпуну идентификацију представе. На једном од рељефа уочљив је пилеус на глави хероја, што би указивало на Диоскура, односно на мотив отмице Леукипових кћери. С друге стране, жене су наге, што би се посредно могло повезати са отетим Сабињанкама, које су одбацивши стид спречиле сукоб између Римљана и Сабињана, односно својих очева, браће и мужева. Кратер на који је девојка ослоњена личи на аплуске црвенофигуралне кратере који су, углавном, осликавани позоришним темама.[12] Може се претпоставити и да је ово сцена инспирисана претекстом Квинта Енија *Отмица Сабињанки* (?). На могућност да се ради о литерарном предлошку упућује и став девојке ослоњене на кратер који је сличан положају музе Полихимније, рађене у родоској школи, замишљено ослоњене на стуб.

Нотица уз новац L. Volumnius-a

Денари серати монетара Л. Волумнија Страбона из 81. год. пре н.е. обилно ковани у римској ковници имају иконографску конституцију:

А/ Глава Јупитера

Р/ Европа на бику; иза сноп муња, испод лист бршљена. У одсечку натпис L.VOL.L.F.STRAB. (таб I, 4)

M. H. Crawford наводи да између аверсне и реверсне представе постоји сакрална корелације, где Јупитер и Европа непосредно указују на божанску отмицу, а посредно на екуменизацију медетиранског простора.

---

10 J. Boardman, *Greek Sculpture – the Archaic Period*, Oxford 1978, 212/3.

11 S. Reinach, *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains* II, Paris 1912, 283/1, 2.

12 У овом контексту је занимљив приказ отмице Леукипида на апулском кратеру из Рувоа који се повезује са тзв. Сизифовом групом (A. D. Trendall and A. Cambitoglou, *The Red-figured Vases of Apulia*, Oxford 1978, 16, T. 5/1).

Бршљанов лист испод бика са Европом објашњава се као израз обиља.[13] Могло би се прихватити овакво тумачење и нудећа порука. Међутим, два детаља налажу опрез при потпуном прихватању оваквог закључка: сакрални плеоназам изражен зооморфном појавом Јупитера и снопа муња, његовог атрибута и могућност другачијег тумачења значења бршљановог листа. Претпостављам да Јупитеров атрибут – сноп муња – и Дионисов знак – бршљанов лист – обележавају заједнички симбол: бика. Та животиња била је један од сакралних стожера у култу Зевса и Диониса и оба божанства су изједначавана са овом силовитом животињом својим епитететом ταυρος. Дионис је сматран сином Зевса или, чак, изједначаван са самим врховним божанством. У овом контексту посебно је занимљив Паусанијин опис Зевсовог теменоса у аркадском Мегалополису: "унутар ограде је храм Зевса Филија и његова статуа, дело Поликлета из Аргоса, на прилици Диониса; у једној руци држи кантарос, а у другој тирс на коме је представљен слетели орао. То је сагласно са представама Диониса". Додајмо овде и један дубиозни вотивни споменик из Кавадара са представом Диониса, поред кога је орао (?), и Хере.[14] У Еурипидовим Бакхама Зевс најављује Мојрама рођење бога са роговима бика – Диониса.[15] Чини се да је присуство муње и бршљановог листа на овом новцу комплементарно основној иконографској теми – Европи на бику. У овом миту повезују се континенти и екумена која означава насељени простор. По једном од митова, људи су настали од пепела насталог од Зевсовом муњом сажежених гиганата и њихове гозбе на којој је принет раскомадани Дионис претворен у бика.

Брут–Хармодије

На денару Брута и монетара Л. Плеторија Цеста[16] кованим поводом Мартовских ида 44. у Брутовим покретним ковницама у периоду 43–42. налази се следећа нумографска поставка:

А/ Глава Јунија Брута без инсигнија. Около натпис BRUT. IMP L.PLAET. CEST.

Р/ Између два кратка мача постављен је пилеус Диоскура. Испод је натпис EID.MAR (таб I, 5).

Јасна је политичка порука и ускликни кредо овог новца: Цезар је убијен о Мартовским идама у име угроженог, делом и поништеног, републиканског принципа оличеног у пилеусу Диоскура који означава идеју Libertas и Јунију Бруту далеком наследнику, и баштинику истог

---

13 M. H. Crawford, *op.cit.*, no. 377/1.

14 Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик* 98 (1941–1948), 74, бр. 154.

15 Д. Срејовић и А. Цермановић–Кузмановић, *op.cit.*, 116–119; лет на бику означава и досезање утопијског идеала (Ovid., *Metam.*, II, 75–83; Senec., *De providentia*, V, 101).

16 M. H. Crawford, *op.cit.*, 518, no. 508/3;741.

начела, Јунија Брута, првог конзула из 509. Два кратка мача обележавају, можда, двоје вођа завере – Брута и Касија – и два темеља римске републике Libertas и Dignitas који се обједињују у сакралном чину жртвовања за отаџбину – Devotio.[17] Облик кратког мача са истакнутим накрсницама је необичан. То није гладијус позне републике; сличан је бодежима који су приказани у канџама сове на реверсу атинског новца којим се славе Тираноубице.

Овом хотимичном сличношћу истакнута је дубокосежућа веза између Цезароубица и Тираноубица, Аристогитона и Хармодија (Plut. Brut.1, 5). Паралени положај мачева на новцу показује потпуно садејство. За илустрацију ове синергије адекватнији је приказ на старијој, Антеноровој композицији Тираноубица где они имају исти замах задавања ударца мачем, при чему су презриво отворени према непријатељу ишчекујући смрт. У другој композицији коју су израдили Критија и Несиот, Хармодије је оличење младалачког пламтећег жара и насртаја, док је код Аристогитона присутан, нехотични, опрез зрелости. Чини се да је старија композиција, која је иначе била позната и реплицирана у римском републиканском периоду, била идејни и морални узор за редуковану слику на реверсу овога новца.[18] У овом контексту нагласио бих синергичну представу са рељефа, који се повезује са декорацијом Белониног храма и вероватно овакав иконографски исказ на слици Тираноубица коју је урадио Фабије Пиктор. Овај далеки, узвишени узор, чини се, треба препознати и на новцима са темом: глава Либертаса/пилеус између два бодежа, кованим у време грађанског рата 68–69.[19] Овај новац се може повезати са Галбином идејом манифестованом у геслу LIBERTAS POPULI ROMANI RESTITUTA, али и са чињеницом да је овај цар носио око врата овакав бодеж у коме је симболизована смрт тираниди (Suet. Galba, 11).

Галба – aureus RIC I, no. 81

Реч је о ауреусу Галбе кованом на почетку његове, иначе краткотрајне, владавине у шпанском Тараку:[20]

A/ IMP GALBA – биста цара постављена на глобусу; у коси ловоров венац.

---

[17] F. E. Adcock, *Roman Political Ideas and Practice*, Michigan 1972, 13; за идеју libertas видети Ch. Wirszubski, *Libertas als politische Idee im Rom der späten Republik und frühen Prinzipats*, 1967, 46 ff.

[18] G. Hafner, Drei Gemälde im Temple der Bellona, *Mitt.DAI-roemische Abteilung* 94 (1987), 254, Abb. 2, T. 117.

[19] *RIC* I, 182, No. 9, T. XII/202; Ch. Howgego, *Ancient History from Coins*, London 1995, 73, no. 120.

[20] *RIC* I, 207, no. 81; за питање значења ове теме упоредити М. Г. Абрамзон, *Монеты как средство пропаганды официальной политики римской Империи*, Москва 1995, 138.

P/ GALLIA – HISPANIA – две стојеће мушке фигуре у ставу чврсто заложног руковања. Фигура слева држи дугачки штап или трубу преко левог рамена, а друга кружни штит и копље (таб I, 6).

Могло би се рећи да је порука овог новца разложна и експлицитна; сведочанство о јединству и слози провинција Галије и Хиспаније, у оквиру Галбине политике, речито је исказано реверсном легендом и сликом. Међутим, чини се да је слика комплекснија и да не асоцира само на две провинције већ и на два начела у којима се, посредно, препознаје републикански призив. Најпре о самим персонификацијама провинција: обе су приказане као младићи са сведеним и општим атрибутима. Чешћи је случај, да не кажемо правило, да се симболи провинција персонификују као младе женске особе са атрибутима који означавају основне економске благодети тог простора. Подсетимо на приказе провинција са Августовог олтара мира, храма посвећеног провинцијама који је у част Хадријана подигао његов наследник А. Пије, на приказе персонификација провиниција на новцу, па чак и на неким емисијама самог Галбе. И док се уз персонификацију Галије могу наћи педум и дувачки инструмент, Хиспанију, обично, обележавају маслинова грана и зец, симбол рудног обиља и рударства, основне привредне гране ове провинције. Овде је можда потребна извесна дигресија: на реверсу Галбиног, постхумно кованог, сестерција (RIC I, no.151) са реверсном легендом HISPANIA CLUNIA SUL, приказан је император на sedia curalis коме персонификација Хиспаније приноси два ксоанона, залога своје славе и сакралних темеља.[21] Персонификација је приказана као женска фигура са косом утврђеном дијадемом над челом и прихваћеном у реп на затиљку. Обучена је у препасани хитон изнад кога се назире танки, прозрачни химатион чији набори прате уздржани покрет. Већ ова разлика у представи персонификације Хиспаније у корпусу Галбиног новца упозорава на различите могућности интерпретације приказа са ауреуса RIC I, no. 81. Дакле, да на овом новцу није реверсни натпис који помиње две провинције, иконографска поставка не би нас наводила на такав закључак. Стога, чини се да ову иконографску конституцију треба сагледати у другачијем светлу Галбине политике непосредно након свргавања Нерона. У њој се може пропознати одјек републиканске традиције, која скоро као утопијско начело провејава на новцу, официјалном политичком изразу овог цара. Свакако, није било реално очекивати рестаурацију републике након века монархије, али су извесна, увек жива, широко прихватљива дубоко уврежена, републиканска начела могла бити у функцији пандемичног помирења и спречавања сукоба. Галба би

[21] Занимљиво да се два ксоанона у руци хероја /Енеје/ појављују на сликама постренесансних мајстора: Француза Georges-a Lallemand-a око 1540. и, век касније, код Немца Ludolph-a Büsinck-a.

могао у оквиру своје личности обједињавати оба принципа: монархистички и републикански. Он је стицао своју беспоговорну каријеру и углед монархији оданог официра чије су врлине и привржeност исказане у бројним искушењима. С друге стране, он је био унук Сулпиција Галбе, једног од учесника у завери против Цезара, чије су републиканске идеје свакако биле део породичног мемента, а његов имагио био на часном месту у домаћем лараријуму. Отуда код цара Сулпиција Галба има неколико уочљивих републиканских елемената, али више у декору и носталгичном призову старих времена него у реалном, институцијализованом виду. Најпре, његови прикази на новцу, без обзира на ковницу, дати су у традицији римског републиканског реалистичког портрета. На њима нема ни трага идеализације Августовог класицизма, наглашавања узвишеног нобилитета Тиберија и Клаудија, или барокног неохеленизма Неронове епохе. Напротив, Галбини портрети са сломљеним носом, избораним лицем које не скрива позне године и сведочанства о постојаној служби у афричким летима и германским зимама, хуку ветра, бесаних ноћи и тешких битака су натуралистички, скоро веристички. На његовом новцу су републиканске девизе попут ROMA RENASCENS, LIBERTAS ili HONES ET VIRTUS, које асоцирају на републиканску идеју отелотворену у часном чину Муција Сцеволе и храму посвећеном овим основним римским врлинама на којима почива њихова војничка моћ. Чак и на новцу са легендом VICTORIA AUGUSTI има извесног републиканског призива. Наиме, приликом постављања Галбиног шатора у једном логору нађен је прстен са приказом Викторије, што је протумачено као предсказање, скоро, Нуминог завета и сновиђења. Вратимо се, у овом контексту различитих исказа републиканске традиције, ауреусу о коме расправљамо. Претпостављам да у приказу двеју фигура, поред персонификовања провинција, треба препознати суштинско значење: јединство пасторалног и војничког, врхунског римског идеала оличеног у Ромулу, посредно и Марсу. Приказ са пастирским штапом – педумом – представљао би пасторални, а фигура са штитом и копљем војнички принцип. Представа пастира рађена је према статуи Пана, који је имао веома значајно место у римском сакралном поимању.[22] Пан је, према грчкој традицији, помогао Атињанима у бици код Маратона и спасио Делфе у келтском налету 279. године, али је и епихорски заштитник Рима чији је култ повезан са Сатурном.[23] Идеални, Сатурнов златни век је био време када су пастир и војник били једнодушје и када се славодобитни војсковођа, попут Ромула, враћао свом

[22] Упоредити коментаре Цицерона и Квинта о овој статуи у расправи против астролога и Карнеадеса (Ch. SCHAUBLIN, Kritische und exegetische Bemerkungen zu Cicero, De divinatione II, *Museum Helveticum* 44/3 (1987), 181 ff.).

[23] Д. СРЕЈОВИЋ и А. ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, *op. cit.*, 317.

стаду или њиви са марљивом приљежношћу. И старија Марсова култна суштина у Риму обједињује ова два начела: он је био божанство вегетације, стада и рата.[24] Ова два начела – пасторално и војничко – на Галбином ауреусу приказани су у ставу руковања снажним десницама. Руковање десницама, као залога задате сакралне обавезе, среће се на републиканском и империјалном новцу. У оквиру наше идеје посебно су занимљиви прикази на републиканским новцима са Хермесовим кадуцејем или класјем у средини.[25]

Викторија или персонификација мудрости на касноантичком новцу

На већем броју солида различитих царева и ковница из последње четвртине 4. века налази се следећа реверсна представа:

Два Августа одевена у богату одежду седе на трону држећи глоб између себе. Над троном је протома Викторије која крилима наткриљује оба цара. У већини случајева, приказан је нимбус око главе царева. Цареви могу бити исте величине, чиме се исказује идеја подједнаког учешћа у власти, али један може бити виши од другог, чиме се истиче његов сениоритет. Код највећег броја примерака уоколо је легенда VICTORIA AUGG, али се појављује и натпис BONO REIPUBLICAE NATI; у исечку је ознака ковнице (таб I, 7).

Чињеница да је на највећем броју примерака легенда VICTORIA AUGG обавезује при интерпретацији крилате женске фигуре изнад трона. Трагом ове сугестије у свим каталозима она је тумачена као Викторија, мада недостају њени основни атрибути попут венца или палмине гране. Чини се, скоро, беспредметним оспоровати ову могућност. Можда је треба проширити. Искористио бих неколико иконографских подстицаја из наше средњовековне иконолошке баштине на које је указао професор Светозар Радојчић.[26] У нартексу цркве Св. Софије у Охриду уз циклус васељенских сабора придодата је једна

---

[24] G. Hermansen, *Studien über den italischen und römischen Mars*, 1940, 10; о Цинцинату и Фабрицију као парадигми ове идеје код Тита Ливија (3, 26, 7; 4, 13, 1) и Сенеке (*De providentia*, III 65–68); ова идеја је присутна и на фрагментованом саркофагу из збирке Јована Дучића (*Умјетничка збирка Јована Дучића*, Требиње 2000, 68, кат. бр. 23). Кнез песништва поетизовао је ову слику у стиху "У поља где некад цар вођаше плугом" из песме *Мађедонија*. Такође, манифестацију ове идеје препознајемо на споменику из Seica Mare у Дакији: у једној зони је коњаник са палим непријатељем, у другој орач (agricola bonus), а у трећој два лика између којих је троножац као израз начела imititatio Apolonii – imitatio Herculii (O. Floca and V. Wolska, *BMI* 42/3 (1975) 85).

[25] Јединство идеја concordia и felicitas (упоредити денаре М. Антонија – Crawford, no. 520/1 и коментар код T. Hölscher, Die Geschichts-auffassung in der römischen Repräsentationskult, *JDAI* 95 (1980) 277 ff.).

[26] С. Радојчић, Фреска покајања Давидовог у охридској св. Софији, *Текстови и фреске*, II издање, Горњи Милановац 2002, 128–135.

композиција, блиска основној теми циклуса, из *Старог завета.* Фреска представља покајање цара Давида после грешне љубави са Витсавејом. Он клечи у покајничком ставу испред Натана Мудрог, а иза празног трона је крилата женска фигура, персонификација Врлине мудрог окајања. Ова слика је пиктурални израз стиха "дај ми мудрости која је поред твог престола" из *Књиге премудрости* (Sap., IX, 4). Ова фигура је присутна и у биографији Константина – Ћирила: "... дај ми мудрости, која је поред твог престола, да схватим шта ти је по вољи, да се спасем. Јер ја сам твој слуга и син твоје слушкиње."[27] Професор Радојчић упозорава на још један пример оваквог карактера: део живописа Св. Димитрија у Пећи. У западном травеју око централном медаљона са попрсјем младог Христа који је представљен као персонификација Божанске мудрости налазе се четири правоугона поља са приказима Првог васељенског сабора са Константином и папом Силвестром, потом Другог васељенског сабора са Теодосијем и Св. Кирилом Јерусалимским, те сабор Немање и Стефана Дечанског и сабор Св. Саве. Истако бих сакралну дихотомију код приказа васељенских сабора, која подсећа на двојност са реверсних композиција које обрађујем. Чини ми се да крилата персонификација изнад престола обједињује Викторију и бдијећу Божију мудрост трона.

УДК: 904–03:737.1.032

[27] F. Grivec, *Žitja Konstantina in Metodija*, Ljubljana 1951, 56–59.

ALEKSANDAR JOVANOVIĆ

EINIGE ANMERKUNGEN ZUR ANTIKEN NUMISMATIK

Zusammenfassung

Der vorliegende Beitrag besteht aus einigen kürzeren Anmerkungen zu numismatischen Materialien aus dem römischen republikanischen und imperialen Zeitabschnitt.

In der ersten Anmerkung wurde die Voraussetzung geäussert, dass auf den Aversen der Silbermünzen aus dem frührepublikanischen Zeitraum (Crawford 17/1; 27/2) Juno mit dem Helm, und nicht Minerva oder Mars, dargestellt worden ist. Es handelt sich um Iuno Martialis, um die Gottheit des Krieges, die gleichzeitig auch iatrische Eigenschaften besitzt. Ihr Zeichen ist ein Pferdekopf. Ich nehme an, dass die Anwesenheit des Pferdekopfes in manchen Grabstätten aus dem römischen Zeitabschnitt auf unserem Raum eine prophylaktische Idee des Schutzes vor Krankheiten, besonders vor der schwarze Spuren tragenden Pest.

Die zweite Notiz ist eine Anmerkung zu der Münze von. L. Taturius Sabinus aus dem Jahre 89 v. Christi Geburt (Crawford 344/1a). Auf dem Avers wurde der Kopf des legendären Königs Tatius in der archaistischen Manier dargestellt, der den Vorbildern im Holz ähnelt. Der Grund einer solchen Darstellung liegt wahrscheinlich im Ausdruck der Bestrebung, um alte, glücklichere Zeiten wiederherzustellen, als:

"... Die Menschen ihre Versprechungen besser erfüllten,
als Gott aus Holz, ärmilich angezogen
im kleinen Tempel gestanden ist..." (Tibul. I,10)

Auf dem Revers wurde die Entführung von Sabinerinnen dargestellt, die wahrscheinlich mit dem Prätext von Quintus Aenius „ Die Entführung von Sabinerinnen" inspiriert worden ist.

Die nächste Anmerkung gilt der Münze von L.Volumnius aus dem Jahre 81 v. Christi Geburt (Crawford 377/1). Auf dem Revers dieser Münze befindet sich die Darstellung von Europa auf dem Stier, vom Blitzstrahlbündel und von einem Efeublatt. Es scheint, dass diese Symbole die Kultuseinheit von Jupiter und Dyonisios bezeichnen. Beide Gottheiten verwandeln sich in der sakralen Metamorphose in Stier und sie haben das Epitheton ταυρος.

Folgende Anmerkung bezieht sich auf die Münze von L.Plaetorius Cestus aus den Jahren 43–42. v. Christi Geburt (Crawford 508/3), die anlässlich der Cäsars Ermordung während der Iden des März geprägt worden sind. Auf dem Avers ist der Kopf von Iunius Brutus, und auf dem Revers befinden sich pileus (= die Kappe) von Dioskur und zwei kurze Schwerte. Zwei Schwerte bezeichnen vielleicht zwei Führer der Verschwörung (Brutus , Casius) und zwei Grundlagen der Römischen Republik *Libertas* und *Dignitas*, die im sakralen Akt der Aufopferung für das Vaterland – *Devotio* – verbunden sind. Hier sind die Cäsarmörder einerseits

und die Tyrannenmörder Aristogeiton und Harmodios andererseits gleichgestellt. Parallele Lage der Schwerte auf der Münze weist auf die völlige Mitwirkung hin, die bei der älteren, Antenors in Rom mehr populären Komposition der Tyrannenmörder mehr betont ist. Davon zeugen das Relief im Bellonnas Tempel und das Gemälde von Fabius Pictor.

In der nächsten Anmerkung wurde der Avers von Galbas Aureus aus dem Jahre 68 n. Christi Geburt (RIC I, 81) kommentiert. Es wurden zwei Männerfiguren in der Haltung des festen Pfandhandreichens dargestellt. Eine Figur hat einen Stab (pedum), und die zweite eine Lanze und einen Schild. Die Reverslegende zeugt davon, dass es sich dabei um die Einheit und Eintracht der römischen Provinzen Gallia und Hispania handelt. Hier ist jedoch die Einheit des pastoralen und kriegerischen Grundsatzes sowie auch des Romulus' Beispiels, dass er nach dem glänzenden Sieg seiner harten Alltäglichkeit und seiner Herde zurückkehrt, mehr betont. Damit wird die Zeit der ethischen Sauberkeit und der moralischen Tugend herbeigerufen.

Die letzte Anmerkung bezieht sich auf die Darstellungen von Reversen der spätantiken Soliduse. Es wurden zwei Kaiser auf dem Thron dargestellt, über welche sich eine geflügelte Figur befindet. Die älteste Reversinschrift bei diesen Münzen ist VICTORIA AUGG, die darauf hinweist, dass die erwähnte geflügelte Figur eigentlich Victoria darstellt, ungeachtet dessen, dass dabei ihre Grundattribute, wie Kranz oder Palmenzweig, fehlen. Ich würde diese Grundidee mit der Möglichkeit erweitern, dass diese geflügelte Figur auch die Personifikation der Weisheit des Thrones sowie auch die bildende Erklärung des Verses "gib mir die Weisheit, die neben deinem Thron ist" aus dem *Buch der Überklugheit* (Sap., IX, 4) darstellt.

25. 12. 2003.

1. Сребрни новац из периода 230–226. године п.н.е.
1. Silbermünzen aus dem Zeitsbschnitt 230-226

2. Денар Л. Татурија Сабина
2. Denar von L. Taturius Sabinus

3. Рељефи из Лувра
3. Reliefs aus Louvre

4. Денар Л. Волумнија Страбона
4. Denar von L. Voluminius

5. Денар Л. Плеторија Цеста
5. Denar von L.Plaetorius Cestus

6. Ауреус Галбе
6. Aureus Galbae

7. Реверс солида са легендом VICTORIA AUGG
7. Revers des Solidus von VICTORIA AUGG

THE SLAVS IN THE 6th CENTURY NORTH ILLYRICUM*

Djordje Janković, Faculty of Philosophy, Belgrade

In the immediate surroundings of Vranje, several early Byzantine fortresses have been discovered, whose abandonment is linked to the Hun (Kutrigur) attacks in 539 and 544 A. D.; the same holds more or less true of other fortresses in southern Dardania and Macedonia Secunda. The fortresses in adjacent southern provinces were abandoned in 571–586. With the help of late Early Byzantine fibulae we can determine the provinces that lasted until the beginning of Emperor Heraclius's reign (610–641) in which, or along whose borders, also lived Slavs, i.e. Serbs. On the basis of written, archaeological, and topographic data, perhaps from as early as the mid 6th century, the Serbs, and possibly the Antes, i.e. Russians, lived in the upper Southern Morava – Pčinja – Bregalnica – Lepenac area.

Key words: Early Middle Ages, Serbs, Slavs, Russians, Antes, Byzantium, Vranje.

Trial excavations of early Byzantine forts, conducted around Vranje in 2003, show that they were abandoned as early as in the course of the 6th century. These are the localities of Kale above Vranjska Banja and Gradište in Korbevac (Радичевић, et. al. this volume). Judging by surface findings, the case is the same with Gradište in Prvonek east of Vranjska Banja. The general impression is that all these forts are single-layered – that they were built and demolished at the same time. The same roofing tiles on all three sites, the thinness of the cultural layer and the similarity of pottery show this. The absence of animal bones is notable. Kale was destroyed in a fire, whereas Gradište conveys the impression of having been abandoned. The found pottery fragments are similar to others from North Illyricum, dated to the second and third quarter of the 6th century; there is no such pottery in the strata of the time of the

* This article is a result of work on the project "Jablanica, Kukavica, Vranje and Krajište in 7–11 century" funded by the Ministry of Science, Technology and Development (file no. 1481).

reconstruction of Emperor Mauritius (Јанковић 1981: 141–147; Bjelajac 1990: 163–168). There are no data for the duration of other forts around Vranje, except for Kale at Klinovac, where a hoard was found with the latest coins from 544 (Гај–Поповић 1973: 25–32). According to the inventory of the National Museum in Vranje, Markovo Kale was used in the 6th century, and later finds are not known. Kale at Veliki Trnovac to the South of Vranje (Чершков 1986) seems to have been the centre of this area in the early Byzantine period, judging by the basilica, undoubtedly episcopal, with rich marble decoration, which is also in Vranje; there are no data suggesting its usage in the late 6th or early 7th century.

These are not the only single-layered forts in this part of early Byzantine Illyria. Similar cases have been recorded in some adjacent regions. Skobaljić Grad near Leskovac also has only one early Byzantine layer (Јоцић и Јанковић 1987: 65). Short-lived forts were also found in Sirinićka Župa, where sondage was made into the gradište Zidinac above Gotovuša and Rimsko Gradište at Brezovica. Although two layers were recorded at Rimsko Gradište, still the pottery finds show that it did not last into the late 6th century (Јанковић 1997b: 31–32). These two forts on the route Scupi – Theranda could certainly have been destroyed in 548, when the Slavs forced their way into the region of Durazzo (BG III 29), for these forts were on the Dardanian borderland towards Prevalis and New Epirus. Scupi near Skopje was the capital of the province of Dardania, which included the region of Vranje. Procopius does not record Scupi, and there are no known written data showing that it existed as a Byzantine town in the second half of the 6th century. The last preserved written mention of Scupi dates from 518, when it was demolished in an earthquake which destroyed Dardania, but its inhabitants saved themselves by previously fleeing the city in anticipation of an enemy's attack. This was recorded by Marcellinus Comes, as well as the fact that in 517 large parts of Illyricum, both Macedonias, Thessaly, and all the territory to Thermopylae and Old Epirus were plundered by the "Gothic horsemen" (*Chron*. 99–100). There, in basilica II, raised above the layer of the destroyed city, coins of Anastasius were found on the floor and of Justinian above (Гарашанин и Корачевић 1979: 36, 44–45). Some of the towns of Macedonia Secunda could have been deserted in these events. In Stobi, the capital of Macedonia Secunda, two worn-out follises of Justin I were found in a building believed to have been destroyed by an earthquake (Микулчић 1979: 214–215). They could have found their way into the country some time during the reign of Emperor Justinian, when the whole city was destroyed. Later finds from Stobi are not known. On the basis of my knowledge concerning the pottery and other finds discovered at Gradište near Debrešte, in the north of Pelagonia, there are no later finds than from the early reign of Justinian (Бабић, Хенсел и Раухут 1979: 141–148).

Thus, with at least two or even six forts around Vranje which were not rebuilt after the conquest some time in the course of the 6th century, there are also two forts at Sirinićka Župa in the west; there are no data about the forts between the two. Northwards, at Skobaljić Grad, life did not continue. In the south, in Scupi, the latest coins are those of Justinian, minted, by my guess, before the mid 6th century. This gives us an area 100 kilometers wide, in which, it seems, there were no Byzantine garrisoned forts since the second half of the 6th century, with a few exceptions to be discussed later. In addition to the facts already mentioned, the written sources recording the attacks of the Huns, that is, Kutrigurs, or Bulgars, also point to the period when these forts were conquered or finally deserted. The most reliable description of these attacks is that by Procopius (BP II 4). They attacked twice. In the first attack in 539 they ravaged the area from the Adriatic (the "Ionian Bay") to the suburbs of Constantinopole, conquered 32 fortresses in Illyricum, seized the city of Kassandria in Halkidiki in Macedonia, Chersonnes in Europe and even went across to Asia Minor. During the second attack they plundered Illyricum and Thrace, bypassed Thermophylae and plundered Hellas, excluding the Peloponnese.

Repeated plundering affected the circulation of money and caused the locals to hide some hoards. Interestingly enough, contemporaneous hoards have not been recorded in the regions plundered during the attacks of the Gothic horsemen in 517–518. A reduction in the circulation is observed in Pernik in 538/9 (Юрукова 1981: 245–252; Јанковић 1986: 33), which may have been destroyed then, judging by a large number of Danube-Illyrian fibulae with the rectangular cross-section of the curve (Любенова 1981: 169–173; Јанковић 1981: 169–171; *ibid.* 1986: 136–138). At the same time the circulation was also reduced in the hoard from Selce near Sveti Nikola (Керамитичев 1961). Хоардс њитх тхе латест цоинс фром 537/8 аре фром тхе вицинитц оф Прахово он тхе Данубе (Поповић 1984: 84), Suva Reka in Metohija (Гај – Поповић 1973), Sekulica near Kratovo (Кондијанов 1990), Oreše near Veles (Petački 1996) and Novo Selo near Strumica (Kondijanov 1996). Also there are hoards from Sadovik near Pernik and Petelnica near Pazardžik (Jurukova 1969: 259) with the latest coins from 538/9.

Judging by the number of coins from the reigns of Emperors Anastasius, Justin I and Justinian respectively, in the hoards from Prahovo and Selce, the Suva Reka hoard could be the latest (containing the greatest proportion of coins of Justinian, instead of Justin). A few hoards contain the latest coins from 543/4: Dobra at Djerdap (Минић 1984), Klinovac near Vranje (Гај – Поповић 1984: 29–30), and also the hoard from Grnčar near Gnjilane (Радић 1991);[1] the Suva Reka hoard should be contemporaneous. A few hoards from

[1] I did not find a village of that name near Gnjilane, but there is one east of Vranje.

Bulgaria date from the same period (Jurukova 1969). It is certainly no accident that among the accidental coin finds from the forts in the very southwest of Dardania there are at least five coins of Emperor Anastasius, at least one of Justin I, eight of Justinian (527–538), two pieces from 538–544, one from 564/5, and only one or two pieces belong to the reign of Justin II or Emperor Mauritius (Лиличић 1996).

Procopius notes that in 544 the Illyrian soldiers fled Italy for their homes because of the Hun attacks (BG III 11–12). Thus the second Hun attack is dated to 544. At the beginning of the fourth decade the Antes plunder Thrace, and then the Sklavenoi in 545, while at the same time the Antes were negotiating with the Empire over their settlement opposite Scythia Minor in order to prevent the Huns from crossing the Danube (BG III 14). That the agreement with the Antes was reached is shown, in addition to some archaeological finds, by the circumstance that the Kutrigurs invaded Illyricum via Pannonia. A massive Sclavonian campaign followed in 548, when they ravaged Illyricum all the way to the region of Durazzo, conquering forts that nobody defended because they were considered secure, looting, taking prisoners and freely searching through the terrain, while the Illyrian army followed, not daring to engage in open combat (BG III 29). This is the time when the Sirinićka Župa fortresses could have been destroyed. These Slavic attacks caused the hiding of the Dobra hoard, for the Danube banks and the road in Djerdap were not suitable for cavalry attacks in those days, but for those of infantry. Obviously, the surrounding area of Vranje was destroyed in the second Hun attack in 544, as shown by the hoards from the locality of Kale near Klinovac and also from Grnčar.

The disposition of the hoards corresponds to the described area of abandoned forts, which may indicate that all of them were permanently destroyed in 539–544. Hoards were also found further to the east, along the road used by the Huns (map 1). The hoards encompass areas along Europe's key road: Philipopolis – Sardica – Naisus. They also encompass areas along the road Naisus – Scupi – Stobi – Pautalia – Sardica, in other words, the road connecting Illyricum's capital Thessalonica and the areas close to the Danube. Thus we are shown the directions of the Hun campaigns, when the forts around Vranje were destroyed. Afterwards, between 550 and 559, this and the remaining areas of Illyria and Thrace suffered from devastating campaigns fought by both the Slavs and the Kutrigurs. However, there is very little numismatic evidence of these campaigns – in the previously plundered regions there was no circulation of money, that is, no population. The exception in Illyricum is the hoard from Selce in the vicinity of Prilep, which can be dated to 551 at the earliest (Керамитчиев 1961).

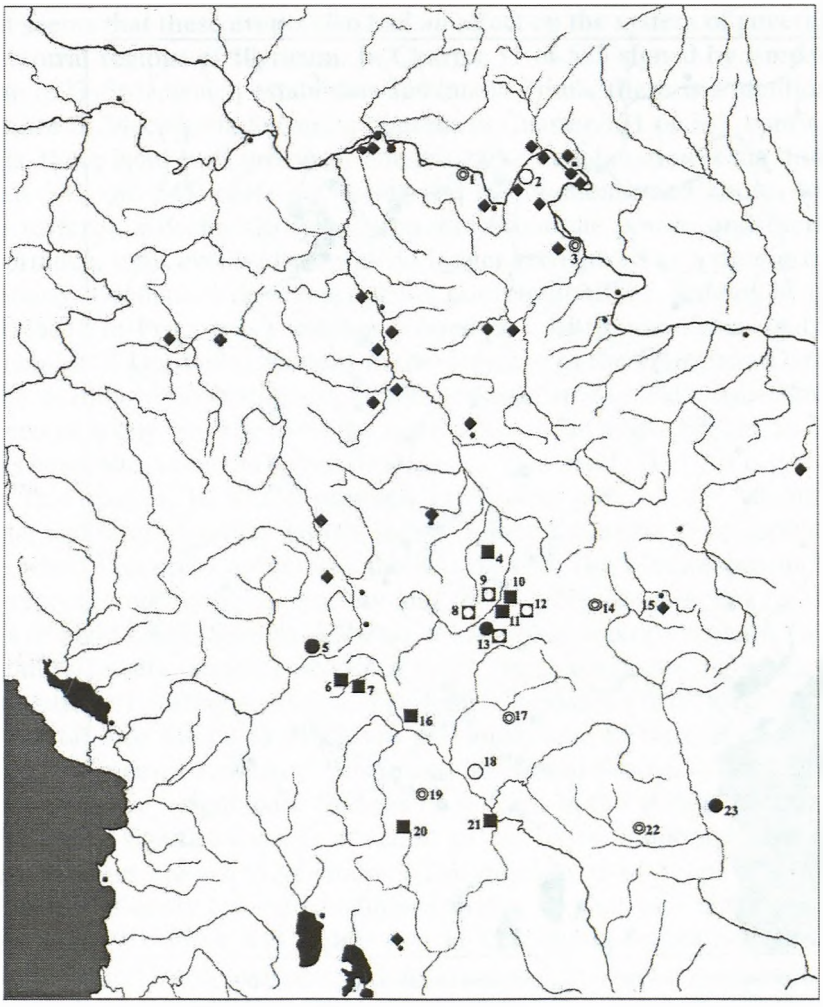

Hoards from AD 550
Оставе новца из 550.

Hoards from AD 554
Оставе новца из 554.

Hoards from AD 539
Оставе новца из 539.

Significant fortresses
Значајнија утврђена места

Archaeologicaly confirmed deserted fortress from the time of Justinian
Археолошки потврђена напуштена утврђења у доба Јустинијана

Fortresses presumably abandoned during the time of Justinian
Утврђења вероватно напуштена у доба Јустинијана

Sites with fibulae designed before AD 585
Налазишта са запонима рађеним до 585. године

Map 1. Fortresses and hoards in North Illyricum abandoned towards the end of the first half of the 6' century: 1. Dobra; 2. Hajdučka Vodenica; 3. Prahovo; 4. Grad Nikole Skobaljića; 5. Suva Reka; 6. Brezovica; 7. Gotovuša; 8. Veliki Trnovac; 9. Markovo Kale; 10. Korbevac; 11. Kale; 12. Prvonek; 13. Klinovac; 14. Sadovik; 15. Pernik; 16. Scupi; 17. Sekulica; 18. Selce; 19. Oreše; 20. Debrešte; 21. Stobi; 22. Novo Selo; 23. Šturci.

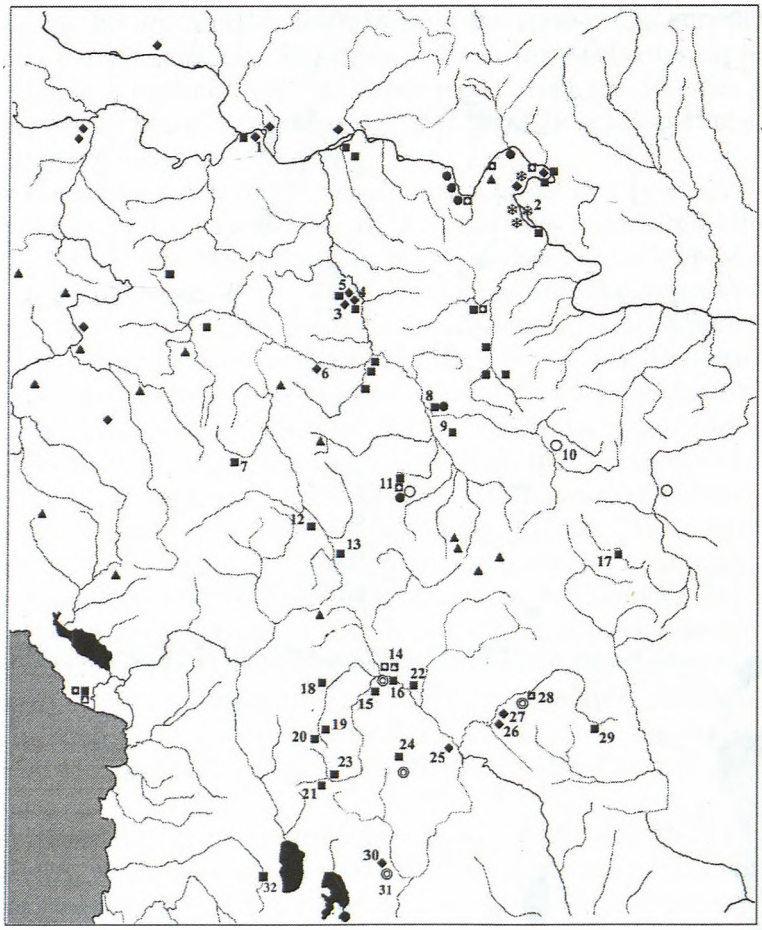

Decorated pottery characteristic of the Serb workmanship
Украшена грнчарија српског типа

Slavic pottery without decoration and fibulae found outside fortresses
Словенска неукрашена грнчарија и запони изван утврђења

Igrište toponyms
Топоними "Игриште"

Hoards from AD 571
Оставе из 571. године

Byzantine fibulae designed after AD 585
Византијски запони рађени после 585. године

Forts with Slavic pottery without decoration or fibulae
Утврђења са неукрашеном словенском грнчаријом или запонима

Forts with decorated pottery characteristic of the Serb workmanship
Утврђења са украшеном грнчаријом српског типа

Horads from AD 584–585
Оставе из 584–585. године

Horads from around AD 615
Оставе око 615. године

Map 2. Slavic sites, hoards and finds of Byzantine fibulae in North Illyricum dating from the late 6^ and early 7^ centuries: 1. Vinča; 2. Veliki Ostrov; 3. Dragocvet; 4. Majur; 5. Jagodina; 6. Trstenik; 7. Pazarište; 8. Niš; 9. Babušnica; 10. Pirot; 11. Caričin Grad (Iustiniana Prima); 12. Čečan; 13. Obilić; 14. Scupi; 15. Barovo; 16. Vodno; 17. Pernik; 18. Šipkovica; 19. Čajle; 20. Lukavica; 21. Ižište; 22. Taor; 23. Podvis; 24. Brailovo; 25. Viničani; 26. Stari Karaorman; 27. Štip; 28. Bargala (Gornji Kozjak); 29. Budinarci; 30. Bitola; 31. Heraclea; 32. Pogradec.

It seems that these events also had an affect on the system of government in the central regions of Illyricum. In Charter 11 of 535 signed by Emperor Justinian (527–565), which establishes Justiniana Prima, there is a mention of the province of Macedonia Secunda, whereas in Charter 131 of 545, confirming its rights, there is no such province. The most likely explanation is the distress between 535 and 545, certainly during the events mentioned above, when the area suffered a decline in population and economic power, and therefore in importance, until eventually it was no longer recognized as a province. Simultaneously, Dardania's capital Scupi was not rebuilt either. Judging by the news announced in Procopius's writings around 554, Justiniana Prima had become the capital of Dardania. Namely, in the province of the European Dardanians, in the vicinity of his birthplace, Emperor Justinian had built Justiniana Prima to become a city "worthy to be the metropolis of the whole region. In addition, it has been chosen as the see of Illyricum..." (De aedif. IV 1). It is not improbable that earlier, in 535, Justiniana Prima was part of the Mediterranean Dacia, and later, together with its region, joined Dardania as its capital. At the time when Procopius announces the lists of forts, the Mediterranean Dacia is not represented by the capital city and the number of forts, but by the provinces of eight cities (Sardica, Kabetso, a town of an unknown name, Germania, Pautalia, Casseta, another unknown town, Remisiana), among which there is no mention of Justiniana Prima. The list of Dardanian forts mentions neither the capital, nor the cities which are previously said to have been built or restored by Emperor Justinian – Justiniana Prima and Secunda, Justinopolis, and Scupi. Obviously, significant changes took place in the system of government, where more significance was attached to the cities (Јанковић 1981: 76–86). These changes are yet to be studied. The inhabitants of Scupi may have been settled in the newly founded Justiniana Prima. Be that as it may, it seems that in the mid 6th century the central part of Macedonia Secunda and the southeastern half of Dardania remained deserted and in some way united, not only as areas that were not rebuilt.

The plunder of the fortresses in the border regions of the Vardar basin is also remarkable for the hiding of hoards, but not before the beginning of the reign of Emperor Mauritius (582–602). Two hoards of coins have been found in Heraclea with the latest pieces dating from 583/4; the city was not rebuilt as a settlement until the 9th/10th centuries, as indicated by the pottery finds (Јанакијевски 2001). Another hoard with the latest coins from 584/5 has been found in the fort of Baba near Prilep (Кепески 1977). A hoard of gold and bronze coins with the latest pieces dating from 584/5 was found at Bargala on the Bregalnica (Алексова 1989: 65–67). A small hoard of bronze coins, which has not been made known to the public, was found at Markovo Krušče on Vodno above Skoplje, with the latest coins from the time of Emperor Mauritius (Микулчиħ 1982: 51). There is no doubt that these forts were destroyed

during the Slavic settlement further inland of Thessalonica, which was at first attacked by a small force, and later, in 586, a prolonged siege was laid to the city (*Mir.* I 12–14). That part of the Vardar basin with the river Crna and the Bregalnica was then permanently taken over by the Slavs (Popović 1980).

These Slav attacks were preceded by a Slav campaign into Macedonia, which ended in settlement in 571. It is not recorded in the written sources but was established on the basis of numismatic data (Popović 1981: 111–125). As it is shown by the disposition of the hoards (Pirot, Caričin Grad, Thassos) and the reduction of circulation (Pernik, Amphiopolis, and the hoards mentioned above), the Slavs in Mediterranean Dacia split up in two groups, one of which penetrated from Niš to Praevalitana. Judging by a half-follis dating from 570/1,[2] the fort of Hisar at Leskovac, opposite Skobaljić Grad, was destroyed in these events. The other group descended through the Struma valley to Amphiopolis, Thassos and the area of Thessalonica: afterwards they settled somewhere in the upper Strumica basin. This can be concluded on the basis of the inflow of money – the inflow of money from Thessalonica into Pernik is afterwards limited (3 out of 10 coins in 570/1 to 576/7, in comparison with 26 coins minted in Thessalonica out of 32 in 565/6–569/0). On the other hand, in the Heraclea, Baba and Bargala hoards, coins from the mints outside Thessalonica occur only as an exception after 571 (Јанковић 1986: 39–41). In all probability, this Slavonic tribe participated in the subsequent attacks on Thessalonica. In Pernik there are no coins dating after 576/7, which indicates that the city was most probably conquered during Slav campaigns against Greece, but that it was rebuilt and continued living until the beginning of the reign of Emperor Heracleus.

In the area of hoards dating from 539–551, there are none from 571, nor from 584–586 (with the exception of those found on the border of this area – Baba and Markovo Krušče), which also shows that there could be no significant Byzantine settlements in these parts.

Due to the insufficient number of explored archaeological sites of this era, invaluable data are obtained by mapping accidental fibulae finds, gathered in most cases by metal detectors. More and more is known about earlier and later Illyrian fibulae of the early Byzantine period (Јанковић 1986: 135–160). The use of fibulae was not customary in early Byzantine Macedonia, which applies to the whole Southern Illyria. Neither were they numerous in adjacent Dardania. However, a region has recently been delineated in the northwest of the Vardar basin, where several late fibulae were found. These are the sites of Markovo Krušče and Gradište – Таор (Микулчић 1982: 51, сл. 26; 103, сл. 58)

[2] According to information provided by researcher M. Stojić of the Archaeological Institute in Belgrade.

and Barovo (Микулчиħ 1996: сл. 1.2) near Skoplje; in the north of Pelagonia Kale – Brailovo (Лилчиħ и Спасеска-Марковска 1993: 211, сл. 1.6); Isar Kale – Šipkovica, Gradište – Podvis near Kičevo (Лилчиħ 1996: 69, 72, 73, 76), Кале – Izište at Poreč (Лилчиħ 1996: 81–82), Čajle near Gostivar (Микулчиħ 1996: сл. 1.5), Brikul – Lukovica (Лилчиħ 1996: 59, 62; Микулчиħ 1996: сл. 1.1). The manufacture of these fibulae in Aquis dates from after 586, and their use until the early 7th century; and of those with the broad curve and triangular foot from the beginning of the 7th century (Јанковиħ 1981: 172–174). The most conspicuous late fibula with a broad curve and a triangular foot has been found in southeastern Macedonia, in Budinarci near Berovo (Микулчиħ 1996: сл. 1.2). On the other hand, in the area of Macedonia we know of only one such Byzantine fibula from the lower basin of Danube. It is from Heraclea, which was finally destroyed around 585 (Манева 1988: 46–47, сл. 2). Consequently, these fibulae were used by the refugees settled there, most probably from the area of Aquis and other regions of Dacia Ripensis, subject to the Avars after 585/6 (Јанковиħ 1981: 63–65). In all probability, the movement of the refugees was prepared and carried out in 596–597, at the time when Byzantine commander Priscus made war against the Avars in those parts; at the same time settlement from the east and west can be perceived in the area of Aquis (Јанковиħ 1981: 158–161). However, we should not exclude the possibility of a settlement from the area of northeastern Dalmatia, i.e. from the Drina basin and the western regions of today's Serbia, as is indicated by some fibulae. In that case the migration also took place after 596, when the Avars were ravaging Dalmatia. In Pernik, where the circulation of money was terminated after 576/7, a large number of fibulae have been found, late ones, but also some earlier ones (Любенова 1981: 166–174). This is why the question whether old or newly settled population lived in this area in the late 6th – early 7th century remains unanswered. The circumstance that no coins of Emperor Mauritius or subsequent emperors were found, meaning that neither money-based economy, nor, consequently, central power were renewed, indicates that it was controlled by some Slavs.

In the adjacent looted area of Macedonia finds of Slavonic fibulae have been made at an unknown location (Werner 1950: 155), in the surroundings of Bitolj and at Burlatica near Viničani next to Veles (Манева 1992: 24–25), which can be linked to the Slavs who settled from the lower Danube basin in the end of the 6th century (pl. I, 1–2). Recently a few finds of Slavonic cookware have appeared on the same territory, near the St. George church – Gornji Kozjak (Bargala), Varnica – Kruška – Stari Karaorman and Kazandžisko Malo – Štip (Белдедовски 1996: 177–180). All these finds can be roughly dated to the late 6th – early 7th century (pl. III, 1). In the southeast of Dardania, inside the walls of Bargala, gold coins of Emperor Phokas (602–610) were found, as

well as Slavonic pottery (Алексова 1989: 60, 65, сл. 72–75), which bears the most resemblance to pottery ascribed to the Serbs on the Danube (Јанковић 1997a: T. III–VI), from the late 6th and early 7th century (pl. II, 1–2). At the same time, in Scupi, situated at an easily accessible location, the Slavs lived as the prevailing or only inhabitants. Here, it seems, two Slavonic strata have been established. The older is represented by a dwelling situated in older walls, and determined by kneaded pots without decoration,[3] which on the Danube are dated to the late 6th and the beginning of the 7th century. The later stratum contains, it seems, pots decorated with a comb (pl. III, 4), similar to the cookware from the Danube, where it is ascribed to the Serbs of the late 6th – 7th century. Two pots have been made known to the public, which could be dated to the late 6th – the beginning of the 7th century (Корачевић 1984: 54, no 24–25). One of them has its analogies on the Danube (Јанковић и Јанковић 1990: no. 101.7). Consequently, now we know that in the end of the 6th and in the early 7th century in the area from the Bregalnica to Skopje lived the newly settled Slavs, and that exposed, accessible old cities, situated in the valleys, were most probably held by the Serbs.

To the north from the area of the abandoned forts on the line Vranje – Sirinićka Župa, a line of rebuilt forts was formed in the central and northern regions of Dardania and in the whole Mediterranean Dacia. They lasted until the 7th century, until the beginning of the reign of Emperor Heraclius (610–641). Judging by the late fibulae already mentioned (their number is growing, although they are not always well-dated), their southern border towards the region of the abandoned forts is on the line Babušnica – Niš – Caričin Grad – Obilić – Čečan – Gradina above Pazarište (Popović 1999: 111). They also exist in Moesia Prima, as well as in the area of Katarakt, but they are particularly numerous in the area of Aquis (Јанковић 1986: 146–160), and recently they have been discovered around Kruševac (Рашковић 2003). The circulation of money on that territory lasted even during the reign of the usurper Phokas, all until the beginning of the reign of Emperor Heraclius – coins have been found in Niš, Caričin Grad, the surroundings of Jagodina, and, to all appearances, some hoards from the Danube with the latest coins of Emperor Mauritius belong to the same era (Јанковић 1986: 51–59).

In Caričin Grad there are Slavonic artefacts. Two fibulae are known (Мано–Зиси 1955: 168–170; 1957: 313), designed, most probably, during the second half of the 6th century (pl. I, 3–4). They doubtless bear witness to the fact that the Slav female dress was worn in Caričin Grad. These two samples, in contrast to the two known contemporaneous Romaion ones, show that, pre-

[3] Based on my inspection of the finds excavated by B. Babić and M. Mandić, for which I thank them.

sumably, a considerable number of inhabitants were Slavs before the city died out or was finally conquered. There may have been more Slavs than is indicated by the found objects, for if they used only Byzantine goods, they are hard to identify. Among the pottery from the two latest Early Byzantine layers (Bjelajac 1990: sl. 129–131), there are pots of what seems to be the Slav craftsmanship pl. III, 5–6); one of them is a pot with a handle pl. III, 6) pointing to the influence of the Byzantine craftsmanship although these are known to have been used by the Slavs on the territory of northern Illyric (Јанковић и Јанковић 1990: кат. бр. 29.3). A small number of Slavonic potsherds have been recorded in the forts of the Aquis area (Јанковић 1979a), and probably there are some unnoticed and unpublished in the forts of Moesia Prima, Dardania and Mediterranean Dacia. A kneaded pot has accidentally been discovered near Trstenik (pl. III, 2) that could be dated to the 6th century (Рашковић и Берић 2002: 139–141). There are several early Slavonic finds near Jagodina, where coins of Emperor Phokas and Constantine IV from 643/4 and late fibulae have been found (Дрча 1989: 84–85). Archaeological reconnaissance revealed potsherds that could be dated to the 6th century. In the village of Majura a fragment of a kneaded pot has been discovered, dark brown on the outside and dark red on the surface of the fracture, made of clay with added sand, the sand containing mica and very little calcite (pl. II, 3). A potsherd was found on the Vrbica near the village of Dragocvet, which was also formed by kneading, but made of clay with a little calcite and fired in dark gray colours (pl. II, 4). They are kept in the Homeland Museum in Jagodina (inventory nos. 208 and 2144). The explored dwellings at Panjevački Rit near Jagodina are not older than the mid 7th century (Трифуновић 1993). In the second of the two explored early Slavonic settlements in Moesia Prima, at Reka near Vinča, one dwelling belongs to the third quarter of the 6th century, i.e. to the period when this area was under Byzantine rule, and the other to the first quarter of the 7th century (Јанковић и Јанковић 1990: 17–20, 82–83). In the last stratum of some rebuilt forts throughout North Illyria (the Aquis area, Caričin Grad, the Raška basin, the coast), which lasted into the second decade of the 7th century, the usual finds are iron lids for baking bread in open hearths (Јанковић 1982: 144, 206; Bjelajac 1990: 182). Their appearance points to the Slavs, more precisely Serbs, since the use of such lids is their cultural characteristic (Јанковић 2001: 155–157). Consequently, the Slavs, i.e. Serbs, were settled on the land of Byzantium and in its forts in the last quarter of the 6th century as its allies and subjects, in Moesia Prima, the Aquis area, the urban areas of Mediterranean Dacia, in Dardania and elsewhere.

The question is whether the regions of southern Dardania and Macedonia Secunda remained virtually deserted, as it seems, after the Hun attacks, whether Byzantium could have left them unpopulated, whether it could do something about it and whether it did it. According to written sources, this

area grew in importance in 551, when the Slavs penetrated into the surroundings of Niš (it is not recorded whether it was conquered) with the intention to attack Thessalonica, but proceeded to Dalmatia (BG III 40). This area was also on the way of the Avars during their attack on Thessalonica. Undoubtedly, the defence of this road was important for Thessalonica, the capital of Illyria.

The only way to keep, protect and make the deserted areas useful was at the time the settling of allies. It is known that the Gepids were settled on the Byzantine land after the defeat by the Avars in 567, and the Heruls before them. The area of Aquis on the Danube, from Donji Milanovac to Negotin and Gamzigrad in the inland area, may serve as an example of the settling of the Slavs. The Serbs, together with members of other Slavonic tribes, settled there around the middle of the second half of the 6th century (Јанковић 1997a). They were border guards – borderers, settled in the border villages and forts to defend the border and the road. Therefore, I assume that on the territory from the upper course of the Vardar with the Lepenac and southwards to the Bregalnica, across the Binačka Morava and its tributaries, eastwards probably to the watershed towards the Struma, some Slavs were settled as allies somewhere around the mid 6th century. Some toponyms mentioned in Procopius's writings are interpreted as Slavonic, and precisely in the area destroyed in the Hun attacks: Βέρζανα and Λάβουτζα in Dardania, as well as Βράτζιστα and Μιλλάρεκα in the region of Niš, Κλεσβέστιτα in the region of the city of Καβετζῷ (De aedif. IV 4; Niederle 1906: 179–180), which could be probably the same as Pernik. Of course, the theory of their Slavonic origin is refuted (Beševliev 1970: 1–2), but in the light of archaeological discoveries it is becoming more and more convincing. If these are really Slavonic names, then they belong to some Slavs who had settled there before Procopius's work was written, therefore in the end of the fourth decade of the 6th century, before 554, which is the probable date of its publication.

The abovementioned migration of the Romans from the Danube to southwestern Dardania indirectly shows that the area of southeastern Dardania was settled by the Slavs. After 586, when a new population, including the Serbs and other Slavs, was settled in Dacia Ripensis, in fact in the Aquis area, the Romans may have been moved from there to the southeast of Dardania in 596–597, or they may have left the forts of northeastern Dalmatia (where afterwards the Serbs spread), again because of the Avar plunders. Their gathering only in the southwest of Dardania, judging by the known finds of late fibulae, indicates that southeastern regions were already settled, otherwise late fibulae would have been found there also.

It is becoming more and more obvious that the Slavs started to take over Europe's Byzantine territories much earlier and in a different way than it is usually thought. This conclusion is not compatible with the usual philological dating of the preserved geographical names of antiquity and foreign words in

the Slavonic language.[4] Namely, opinions have taken root that the Slavs settled there in the beginning of the 7th century, taking over the valleys, while the Romanized indigenous population, later the Rumanians and Vlachs, and allegedly the Albanians, continued living in the mountainous regions. From them, allegedly, the conquering Slavs later took geographical names and a few words. However, the possible "taking over" of names from the "Roman" population may have taken place in the second half of the 6th century, and first of all by cohabitation in Byzantine forts. Interestingly, it is concluded that there are many more geographical names of pre-Roman origin in Serbian than preserved names of settlements of Roman times, except on the coast, where the Latins lived (Ивић 1981: 131–132).

To all appearances, the "Romanized indigenous population" moved away in the end of the 6th – beginning of the 7th century. The written sources point to this conclusion, stating that the inhabitants of Thessalonica could recognize the Slavonic tongue as early as in 586, and explicitly claiming that refugees from Niš and Sardica lived there in the beginning of the reign of Emperor Heraclius, as well as from other provinces in 621–623 *(Mir.* I 12; *Mir.* II 2). Byzantium had an interest in grouping its population and refugees around Constantinople for the purpose of defense. That interest grew into a necessity when the Avars enslaved large masses of population and took them from the province of Europe, i.e. Constantinople's hinterland, in 623. There are records of Emperor Mauritius's intentions to move 30 000 warriors and their families from Armenia to Thrace (Charanis 1959: 33–34). Of course, part of the old population remained in Illyricum and intermingled with the Slavs. Let us remember the peculiar cases of defection from the besiegers into Thessalonica (Slavs, Germans or?) and Prince Hatzcon, who was given shelter by some Slavs in 621 after the Slav

[4] Philology, easily finding material for its studies, still cannot determine absolute dates of the perceived phenomena, but only relative, and thus depends on the outcome of archaeological research. For instance, the question of dating the toponyms attributed to the Romanized indigenous population remains unanswered. Today's Vlachs of eastern Serbia have neither preserved toponyms nor oral tradition speaking of historical places: instead of Aquis stands Slavic Prahovo, instead of Romuliana Slavic Gamzigrad, instead of Pontes Slavic Kladovo etc. In some places the names from the late Middle Ages are also lost: the fort of Višesav is today known as Rimski Bunar. This undoubtedly confirms the settlement of the Vlachs in 18th-19th centuries, recorded in the written sources. Let us also remember that all medieval charters of Vlachian and Moldavian rulers are written in Slavonic languages, using Cyrillic alphabet, as well as the inscriptions in churches, and only in the 16th century did the gradual "Rumanization" of the language begin, whilst the Cyrillic alphabet was abandoned in the 18th century. Hence only medieval toponyms and censuses may be used for such research, and used with caution. It has been a long time since K. Jirecek saw the survival of the Romans through the names Niš – Naisus, Ras – Arsa, Ljipljan – Ulpiana, Skoplje – Scupi (Иречек 1962: 39). But, to all appearances, Niš was the only city surviving until the 9th century as a Byzantine stronghold with Slavenized or Slav population (like Serdica); no native finds younger than the beginning of the 7th century were discovered in the mountainous forts explored in the Raška basin, despite the extensive explorations; the medieval Ljipljan is not the same as Ulpiana, for it is situated on top of some other Early Byzantine city (Justinopolis in Procopius's writings?); the Slavs, not the Albanians, lived in Scupi since as early as the 6th century. How, on the basis of such facts, can we speak of the continuity of the life of the Romanized indigenous population, side by side with the Slavs, especially in the mountains?

siege of Thessalonica, led allegedly by him, was lifted (*Mir.* II 1). The obvious conclusion derived from the written and archaeological sources is that, despite the recorded Slav violence which occurred while they were seizing the Byzantine provinces in the Balkans, there was certain closeness between a part of Byzantine population and some Slavs. If the Sclavenoi were the Slavonic tribe attacking Byzantium, then it should be presumed that the Antes and Serbs were the ones collaborating with the Byzantines. These conclusions do not correspond to those of historiography, which differ more and more from exact, that is archaeological, facts.[5]

---

[5] These views are presented in the first three chapters of the work entitled The Settling of the Slavs and the Formation of the Serbian State (in *Историја српског народа*). In recent years H. Malcolm (Malcolm 1998) and T. Živković (Живковић 2000) have further elaborated these attitudes, seeing the country of Serbs within the borders formed by the West Morava, the Ibar, the Drina, the Piva and the Tara. From there, somewhere in 11th-13th centuries, the Serbs are supposed to have spread to the east and pushed the Romans, ancestors of the Rumanians and Vlachs, from Kosovo (and Metohija) and the Morava basin. Allegedly, it is not clear how the Serbs, coming from the cramped space of the 7th century Servia, could have colonized the so much more spacious regions of Dalmatia. This ignores Srb in Lika, Gordoserba in Asia Minor, the Serbs on the Elbe and much more. The area mentioned is a hilly-mountainous region, suitable for cattle-breeding, whereas the regions where the descendants of the Romanized indigenous population allegedly resided are filled with spacious valleys suitable for farming, such as Metohija, Kosovo, Vranje and the rest of the Morava basin. This contradicts the view that the Slavs took the valleys, while the Romanized population took to higher regions and lived by cattle-breeding. And why should the space where the Serbs lived be limited by the Tara and Drina, when the facts given by Porphyrogenitus (in some cases accepted in their entirety if necessary, and in other cases rejected) testify that in the mid 10th century the Princedom of Serbia extended between Croatia (from Cetina) and Bulgaria? This also ignores the territory of Serbian ("Serbo-Croatian"), whish allegedly "wedged" itself among the South Slavonic dialects, and whose artificial division into Serbian and Croatian probably justified the fictitious Drina border.

T. Živković also arrives at other conclusions that cannot hold water. Among other things, he claims there was no Slav settlement around Thessalonica or in the Balkan peninsula in general before the beginning of the 7th century. Today the known archaeological material must be considered as a historical source (let me draw your attention to the graves of Slav women buried on the Byzantine land, therefore Christians). In addition, there is unnoticed information, given by Theophylact Simocatta (*Hist.* VII 2), about the Slav settlements on the right bank of the Danube, when the commander Peter comes across the settlements of the Slavs. T. Živković treats archaeological material as if it were philological data, not knowing, as a historian, that archaeology uses methods which establish not only relative, but also absolute chronology: he suggests that the finds from Mušići be dated to the 7th instead of to the 6th century, or later (and leaves out the fact that I. Čremošnik has dated the older stratum of settlement to the 5th century), and for this he needs neither expert nor scientific proof. For the cemetery of Djonaj, which used to be dated to the 9th-11th, and now to 10-13th centuries, although it can hardly be older than the 11th century (Бачкалов 1998: 720-724), he employs the same system of guesswork, suggesting it should rather be dated to the 9th and 10th than to the 11th century "when the Romaion population, hitherto confined to the mountainous regions, starts returning to the valleys which are by that time occupied by Slavs." (Живковић 2000: 140). And then he arrives at the absurd conclusion: the Romans lived in the area Tetovo – Timok as cattle-breeders and were forced to move from Kosovo (and Metohija?) by the farming Serbs (from mountainous regions!) to Rumania. And what kind of migration of Rumanian ancestors from the south of today's Serbia to today's Rumania or Thessaly could have occurred in the 11th century without being recorded in Byzantine sources?

Physical anthropology, referred to by T. Živković, in which even poorer investments are made than in archaeology, still very much depends on archaeological interpretation, and first of all on dating. It should be remembered that the Slavs used to cremate their dead, so it is not clear what general conclusions about their anthropological type can be drawn on the basis of the available material.

Now let us consider the facts indicating that the Slavs who settled on the line Šara – Kukavica – Čemernik were Serbs. First of all, the Serbs are mentioned as Byzantine allies in the reign of Emperor Heraclius, and later (Јанковић 1998: 131–136). If we presume that Priscus's Boiski, who, together with other tribes, defected to the Byzantine army in the middle of the first half of the 5th century (Fig.. I), in fact came from the land of Boiki where the Serbs came from according to Constantine VII Porphyrogenitus (*DAI* 32) - consequently that they were Serbs, then an alliance between the Serbs and Byzantium was recorded as early as then. The oldest mounds attributed to the Serbs, in the area of Grahovo and Drvar, date from the late 4th century (Јанковић 1998: 54–46). A settlement attributed to the 5th century Slavs has been discovered in the vicinity of Višegrad (Čremošnik 1970: 80). This alliance has also been archaeologically confirmed on the banks of the Danube, as already mentioned. The foundation of the settlements there discovered is dated to around the time of the Avar campaign in 584–586, which means that they were founded under Byzantine rule. This means that we are discussing the settling of the Slav allies for the purpose of defending the border. A remarkable Serbian ritual site dedicated to the dead and containing mounds has been discovered on the neighbouring Veliko Ostrovo (Јанковић 1998: 15–20). Representatives of other, different Slavonic tribes also lived in the settlements we have listed. Therefore, there is no reason not to assume that the Serbs, as well as some other Slavonic tribes, were Byzantium's allies in the mid 6th century also, and were as such settled in its interior. This is all the more true because of recorded and archaeologically confirmed examples of many Slavs being in Byzantine military service, not only as mercenaries, but also as military officers and commanders, therefore as Byzantine citizens, Romaions, certainly Christians, starting from Hilvud, the military commander of the prefecture of Thrace in the time of Justin I.

The preserved toponyms and some recorded but as yet unexplored archaeological sites indirectly point to the fact that the Serbs settled in the area from Šara via Kukavica to Čemernik. I have shown earlier that the Serbs within South–East Europe are characterized by some toponyms originating from the time of cremation of the dead (Јанковић 1998: 124–126). The most conspicuous for our purpose are those bearing witness to places called Igrište located on mountain tops between valleys, as gathering places of the inhabitants of mountainous districts (župe) on holidays. In the surroundings of Vranje as many as four Igrište are known: the first to the southeast from the village of Ćurkovica, at the altitude of approx. 1000 m, near the peak of Motin (1307 m), the second to the east of Kriva Feja on the mountain chain that stretches out to the north from the Besna Kobila peak (1922 m), at the altitude of 1600–1700 m, then to the north of Vranje near Oblik (1310 m), at the altitude of approx. 1100–1200 m, and the fourth 11–12 km to the north, on the southern slopes of Mount Kukavica, under the peak of Lisac (1375 m), at the altitude of

approx. 1080 m. The village of Igrište is situated to the north-east of Kukavica. There are a number of gumnište – toponyms meaning a threshing-floor at similar locations. In the west of this area, above Mušutište near Prizren, Igrište was recorded in the 14th century, which exists no more. The peak of Sveti Ilija (1270 m) towers to the west of Vranje. Above Uroševac, near the mouth of the Nerodimka, where it joins the Lepenac, rises Ljuboten 2499 m high, on which the local population gathered on the days of St. Eliah before the NATO intervention; this may have been a gathering place for Kosovo Polje, the Lepenac, Polog, Crna Gora, the Binačka Morava. There are more peaks like Sveti Ilija near Vranje, which may have served as gathering places for the župa (district) of Vranje and the upper Morava. Not far, in the east of Metohija, there is Zborište (gathering place) and there is also one to the south of Niš. No such grouping of toponyms of this kind has been preserved anywhere in the basins of the Morava and Vardar, which shows that they belong to the age before the Nemanjićes. It is hard to imagine that at the time of King Stefan the First-Crowned (1217–1228), when these regions were finally freed, the population was replaced by newly settled Serbs, who, moreover, followed customs the Church could not have regarded with approval.

Some details point to the Russians, i.e. Antes, as probable settlers in the areas around Vranje. In Krajište and Vlasina there are sagas of the extermination of Latin males in a battle, and of the settling of the Russians (Николић 1912: 165–167). Kijevac, the name of two villages – near Babušnica and near Surdulica, seems to confirm this legend, as well as the name of the village of Kijevo, although it is located on the opposite, western side of Vranje. There is also a village of Rusce to the south of Vranje between Lepčinac and Klenik, and there are Rosuljak, the Rusalijsko cemetery, etc. It was mentioned earlier that in 544 negotiations with the Antes took place about their settling on the border. Besides, Emperor Justinian himself had the name Antikos (Αντικός) in his title since 533 (*Chron. Pasch.* 632, 2). The Russian tradition records that Kiy, the founder of Kiev in the land of Poljani, conducted certain negotiations with the Byzantine Emperor, and that he erected Kijevec on the Danube (*ПВЛ* 12–14). His sister's name Лыбъд is of interest because of Λάβουτζα, a fort in Dardania recorded by Procopius, with the river of Lab and the village of Lapušnica to the east of Podujevo, situated close to unexplored ruins of a fortress. A village called Lebet exists on the Mala river, 13 km northeast of Vladičin Han. Turkish censuses of the 16th century record, along with the villages of Lebed, i.e. Lebet and Plavi Lebed, the toponym Bukovi Lebed (?), the villages of Rusce and Kijevo (Стојановски 1985: 149, 153, 160). The names of the village of Kijevci Poljani and the village of Hrvati, in the late medieval district of Brvenik on the Ibar, clearly refer to a migration from the region of the Dnieper and the Dniester. The question of the date of this migration remains unanswered. The archaeological witnesses of the late 6th century migrations from that direction are the above-mentioned Slavonic fibulae from Caričin

Grad (pl. I, 3–4). One of them, decorated with little circles, belongs to a kind characteristic of the Dnieper basin and this is the only such specimen found south of the Sava and the Danube, although they exist in Pannonia (Werner 1950: 160–170). The study of these issues requires new generations of archaeologists, ethnologists and philologists, but the solutions are obviously within our grasp.

The igrišta (playing-grounds) as well as the toponyms Vrana Glava, Kobilja Glava and suchlike, which point to old beliefs, here also correspond with the occurrence of tumuli. The probable mounds (gromile), i.e. fairly small mounds that can be presumed to be medieval, have been recorded in several places south of the Southern Morava. There is one, covered with grass, on the mountain chain on the northern side of Pčinja, about 2 km to the northeast from St. Prohor Pčinjski Monastery. On the right of the road descending to the Monastery there are a few heaps of stone that could be tumuli. Some 15 tumuli have been discovered on Mali Čemernik near the village of Mlačiste, on the mountain ridge between the estates of Golubovci and Kušištak, and there are even more on the neighbouring ridge. Since they have not been excavated, their dating is difficult, but they are unlikely to be younger than the 12th century.

There is no doubt that the Slavs settled these regions very early. Whether they were Serbs or Antes, or both, and whether the settlement took place in the mid 6th century, can be established only by excavation. The solution lies, on the one hand, in the precise dating of the strata of early Byzantine forts. If they really remained abandoned on such a vast territory, they are a truly reliable indicator showing that a population of a different culture, one that did not inhabit their walls, settled there. On the other hand, only archaeological excavation of the Slav sites can incontestably determine when they were set up. The Serbian border settlements on the banks of the Danube exist side by side with the Byzantine forts or next to abandoned forts. Therefore, if, in addition, the Serbs as the subjects of Byzantium were the only barbaric tribe to inhabit its towns in such numbers as to have given them their name (Σέρβλια = Serbia, today's Servia, Γορδόσερβα – the Town of Serbs of an unknown location in Asia Minor), we may justifiably assume that they had previously settled in remote and depopulated regions, in the areas important for the defence of Byzantium, but closer to their land of origin. Hence the archaeological evidence of the Serbs settling in depopulated towns, as Scupi and Bargala were since the mid 6th century, is not unusual.

BIBLIOGRAPHY

SOURCES

(Quoted according to *Византијски извори за историју народа Југославије* I , Београд 1955; *Византијски извори за историју народа Југославије* II, Београд 1959; *Fontes latini historiae bulgaricae* II, София 1958)

BG: Bellum Gothicum in *Procopii opera*, ed. J. Haury, Lipsiae 1906.

BP: Bellum Persicum in *Procopii opera*, ed. J. Haury, Lipsiae 1906.

Chron.: Marcellini V. C. Comitis *Chronicon*, ed. Th. Mommsen, Berolini 1893.

Chron. Pasch.: *Chronicon paschale*, rec. L. Dindorf, Bonnae, 1832 .

DAI: Constantine Porphyrogenitus, *De admistrando imperio*, Greek text ed. by Gy. Moravcsik, Engl. transl. by R. J. H. Jenkins, Budapest 1949.

De aedif.: De aedificiis, in *Procopii opera*, ed. J. Haury, Lipsiae 1913.

Frg.: *Prisci Fragmenta*, ed. L. Dindorf, Lipsiae 1870.

Hist.: *Theophylacti Simocattae historiae,* ed. C. de Boor, Lipsiae 1887.

Mir. I, II: *Miraculorum s. Demetrii martyris liber* I–II, ed. C. Byeus, 1891.

ПВЛ: *Повесть временных лет*, Москва – Ленинград 1950.

REFERENCES

Алексова, Б. 1989 *Епископијата на Брегалница*, Прилеп.

Бабић, Б., Хенсел, В. и Раухут, Ј. 1979 Југословенско-полски археолошки ископувања на локалитет Градиште кај с. Дебреште во 1977 г., *Macedoniae acta archaeologica* 5: 141–149.

Бачкалов, А. 1998 Рани средњи век, in *Археолошко благо Косова и Метохије*, ed. Н. Тасић, Београд, 372–390, 681–728.

Белдедовски, З. 1996 Словенски материјални елементи во брегалничкот басен, *МАА* 14: 173–182.

Beševliev, V. 1970 *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk "De aedificiis"*, Amsterdam.

Bjelajac, Lj. 1990 La céramique et les lampes, in *Caričin Grad* II, ed. B. Bavant, V. Kondić et J. M. Spieser, Beograd – Rome, 161–190.

Charanis, P. 1959 Changes in the Byzantine Empire in the seventh century, *Dumbarton Oaks Papers* 13: 23–44.

Чершков, Т. 1986 Локалитет "Градиште"' – Велики Трновац – СО Бујановац, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 10: 59–60.

Čremošnik. I, 1970 Istraživanja u Mušiću i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 25: 147–260.

Дрча, С. 1989 Јеринин град – Белица (ископавања 1987), *Гласник Српског археолошког друштва* 5: 82–85.

Гај–Поповић, Д. 1973 Две оставе бронзаног византијског новца VI века из нумизматичке збирке Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја* 7: 25–37.

Гарашанин, М. и Корачевић, М. 1979 Базиликата II во Скупи, *МАА* 5: 31–46.

Ивић, П. 1981 Језик и његов развој до друге половине XII века, in *Историја српског народа* I, ed. С. Ћирковић, Београд 1981, 125–140.

Јанакиевски, Т. 2001 *Доцноантичка микростанбена целина над театрот во Heraclea Lyncestis*, Битола.

Јанковић, Ђ. 1981 *Придунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд.
– 1986 *Становништво Балкана у 6–7. столећу, археолошка истраживања*, doctoral dissertation, Faculty of Philosophy, Belgrade.
– 1997a Словени у Источној Србији у VI и VII столећу, in *Археологија источне Србије*, ed. М. Лазић, Београд, 133–149.
– 1997b Равна гора између Призрена и Штрпца – најстарије познато српско налазиште на југу Србије, *Старине Косова и Метохије* 10: 31–35.
– 2000 Средњи век у делу Ноела Малколма, in *Одговор на књигу Ноела Малколма "Косово. Кратка историја"*, ed. С. Терзић, Београд, 45–68.
– 1998 *Српске громиле*, Београд.
– 2001 О традиционалном српском грнчарству у позном средњем веку, in *Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001,* ed. J. Бјеладиновић, Београд, 141–161.

Јанковић, М. и Јанковић, Ђ. 1990 *Словени у југословенском Подунављу*, Београд.

Јиречек, К. 1962 Романи у градовима Далмације током средњег века, *Зборник Константина Јиречека* II, Београд.

Јоцић, М. и Јанковић, Ђ. 1987 Резултати истраживања на средњевековном утврђењу Скобаљић град, *Лесковачки зборник* 27: 61–67.

Юрукова, Й. 1981 Антични и рановизантийски монети, у *Перник* I, ед. Т. Иванов, София, 218–257.
– 1969 Les invasions Slaves au sud du Danube d´après les trésors monétaires en Bulgarie, *Byzantinobulgarica* 3, 256–262.

Кепески, К. 1977 Рановизантиска остава на бронзани монети од местото Баба крај Прилеп, *МАА* 3: 181–192.

Керамитчиев, А. 1961 Едно депо на рановизантиски монети од село Селце, Прилепско, *Зборник* (Скопје) 3: 53–64.

Кондијанов, J. 1990 Две остави со палеовизантиски пари од с. Секулица – Кратовско, *МАА* 11: 199–213.

Kondianov, J. 1996 The Early Byzantine Hoard from Novo Selo, near Strumica, *Macedonian Numismatic Journal* 2: 95–104.

Кондић, В. и Поповић, В. 1977 *Царичин Град*, Београд.

Корачевић, Д. 1984 *Античко Скупи – резултати од досегашните археолошки истражувања*, Скопје.

Лилчиќ, В. 1996 Научно – истражувачки проект Северозападна Македонија во доцната антика и средниот век, Полог, Кичевија, Пореч е, *Македонско наследство* I, 2: 53–84.

Лилчиќ, В. и Спасеска – Марковска, К. 1993 Неколку доцноантични градишта во Пелагонија, *МАА* 13: 227–243.

Любенова, В. 1981 Селището от римската и рановизантийската епоха, у *Перник* I, ed. Т. Иванов, София, 107–200.

Malcolm, N. 1998 *Kosovo. A Short History*, London.

Манева, Е. 1988 Неколку видови накит од крајот на антиката од Хераклеја, *Културно наследство* 12–13: 45–54.
– 1992 *Средновековен накит од Македонија*, Скопје.

Мано–Зиси, Ђ. 1955 Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954 године, *Старинар* 5–6: 155–180.
– 1957 Ископавања на Царичином Граду 1955 и 1956 године, *Старинар* 7–8: 311–328.

Микулчић, И. 1979 Некои нови моменти од историјата на Стоби, *Studies in the Antiquites of Stobi* 3: 205–215.
– 1982 *Скопје со околните тврдини*, Скопје.

Минић, Д. 1984 Остава бронзаног рановизантијског новца из Добре, *Нумизматичар* 7: 16–17.

Николић, Р. 1912 Крајиште и Власина, *Српски етнолошки зборник* 18, *Насеља српских земаља* 8, Београд.

Niederle L. 1906 *Slovanske starožitnosti, Puvod a počátky Slovany jižnich*, II 1, Prag.

Petački Đ. 1996 The Early Byzantine Hoard from the Village Oreše, *MNJ* 2: 87–92.

Popović, V. 1980 Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières sklavinies macédoniennes vers la fin du VI siècle, *Académie des inscriptions & belles – letters* 1980, 229–257.
– 1981 Un invasion Slave sous Justin II inconnu des sources écrites, *Нумизматичар* 4: 111–126.

Поповић, В. 1984 Мале и растурене оставе рановизантијског бронзаног новца у Србији, *Нумизматичар* 7: 83–90.

Popović, M. 1999 *Tvrđava Ras*, Beograd.

Радић, В. 1991 Остава рановизантијског новца из села Грнчар код Гњилана, *Нумизматичар* 14: 49–56.

Радичевић, Д., Стојчић, Г., Митровић, Г. и Ранисављев, А. this volume Сондажна истраживања рановизантијских утврђења у Врањској Бањи и Корбевцу.

Рашковић, Д. 2003 Касносредњовековна и рановизантијска утврђења на подручју Рашког округа, Communication at the meeting of the SAS Section for Medieval Archaeology, Bečej, December 2003.

Рашковић, Д. и Берић, Н. 2002 Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседне области, *ГСАД* 18: 137–155.

Стојановски, А. 1985 *Врањски кадилук у XVI веку*, Врање.

Трифуновић, С. 1993 Јагодина, Пањевачки рит, словенско насеље VII–X века, *ГСАД* 9: 207–210.

Werner, J. 1950 Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, *Reinecke-Festschrift*, Mainz, 150–172.

Живковић, Т. 2000 *Словени и Ромеји*, Београд.

UDK: 904–03(497.11 Vranje):711.4(=163)"0.5"

ЂОРЂЕ ЈАНКОВИЋ

СЛОВЕНИ У СЕВЕРНОМ ИЛИРИКУ 6. СТОЛЕЋА

Резиме

Током 2003. године истраживана су једнослојна рановизантијска утврђења у Врањској Бањи и Корбевцу (Радичевић и остали 2004), оба коначно запустела средином 6. столећа, према грнчарији (Јанковић 1981: 141–147; Бјелајац 1990: 163–168). Изгледа да су истовремено страдали Марково кале, Првонек, Градиште у Великом Трновцу (Чершков 1986), Кале у Клиновцу. Слично је установљено за престонице провинција, Скупи (Гарашанин и Корачевиќ 1979: 36, 44–45) и Стоби (Микулчиќ 1979: 214–215), за два утврђења у Сиринићкој жупи (Јанковић 1997б: 31–32), можда страдала 548 (Прокопије, BG III 29), за Дебреште код Прилепа (Бабиќ, Хенсел и Раухут 1979: 141–148), као и за Скобаљић град код Лесковца (Јоцић и Јанковић 1987: 65). По новелама цара Јустинијана из 535. и 545, и подацима Прокопија, може се закључити да је тада провинција Друга Македонија укинута, а да је главни град Дарданије постала Прва Јустинијана (Прокопије, De aedif. IV 1; Јанковић 1981: 76–86), можда насељена становницима претходне метрополе, Скупија. Ове области разорене су у нападима Хуна – Кутригура 539. и 544. године (Прокопије, VR II 4; BG III 11–12, 14). Низ остава новца овог доба је ту нађен, као и даље на исток ка Тракији (Керамитчиев 1961; Гај – Поповић 1973; иста, 1984: 29–30; Јурукова 1969; Юрукова 1981: 245–252; Любенова 1981: 169–173; Јанковић 1981: 169–171; исти 1986: 33, 136–138; Минић 1984; Поповић 1984: 84; Радић 1991; Petački 1996; Кондијанов 1990; Kondijanov 1996), а исто потврђују случајни налази новца (Лилчиќ 1996). Остава из Клиноваца код Врања из 544 (Гај – Поповић 1973: 25–32) даје и датум освајања околних утврђења. У исто време било је и словенских напада. Тако се образовала област напуштених утврђења, која је обухватала југ Дарданије и Другу Македонију.

Јужно, оставе из 586. са Водна (Микулчиќ 1982: 51), из Брегалнице (Алексова 1989: 65–67), Бабе код Прилепа (Кепески 1977), Хераклеје (Јанакијевски 2001), као и оне старије из 571 (Поповић 1981: 111–125; Јанковић 1986: 39–41), оцртавају простор који су Словени трајно заузели. За седам утврђења на југозападу Дарданије и једно у граничном пределу Пелагоније установљено је да трају до раног 7. столећа. Обновило их је становништво досељено пред крај 6. столећа са севера, вероватно из Приобалне Дакије и можда са северозапада Далмације. То показују бројни налази позних запона, наспрам само једног познатог из времена пре 586. У исто време у Скупију и Баргали живе Словени, односно Срби, препознатљиви по грнчарији познатој из насеља на Дунаву. Северно, у Дарданији, Средоземној Дакији, Првој Мезији, постоји низ утврђења која су обновљена осамдесетих година и трају до почетка владе цара Ираклија. У некима су нађени словенски предмети, или велики поклопци за спремање хране, касније особени за Србе. У близини је било и словенских села. То указује да ни област југа Дарданије,

где су забележена запустела утврђења 539–544, није остала пуста, већ су је населили Словени. Слично су Срби у заједници са другим Словенима населили област Аквиса. Да се то одиграло пре почетка друге половине 6. столећа, показују забележени словенски називи неких утврђења: Βέρζανα и Λάβουτζα у Дарданији, као и Βράτζιστα и Μιλλάρεκα у области Ниша, Κλεσβέστιτα у области града Καβετζῷ (Прокопије, De aedif. IV 4; Niederle 1906: 179–180). То што су позни византијски запони нађени само на југозападу Дарданије, такође показује да је југоисток Дарданије већ био заузет другим становништвом.

Очигледно су Словени знатно раније започели преузимање византијских предела Европе и на другачији начин него што се обично мисли – да су сви Словени силом населили долине, док су се романизовани домороци, такозвани Романи (односно Румуни, Власи) и наводно Албанци, повукли да живе у планинским пределима (Јиречек 1962: 39). Од њих би, наводно, Словени потом преузели називе места и неколико речи. Археолошки посведочен заједнички живот византијског становништва и Словена у другој половини 6. столећа објашњава употребу предримских географских назива код Словена; њих има много више од сачуваних назива насеља римског доба (Ивић 1981: 131–132).

По свој прилици су се "романизовани староседеоци" иселили крајем 6 – почетком 7. столећа (*Mir.* I 12; *Mir.* II 2). Византија је имала интерес да насељава своје становништво и избеглице око Цариграда (Charanis 1959: 33–34). Наравно, део старог становништва се измешао са Словенима; на њих можда указују неки подаци о пребезима у Солун (*Mir.* II 1). Очигледно, упркос бележењу словенских насиља приликом заузимања византијских провинција на Балканском полуострву, постоји и међусобна блискост дела византијског становништва са неким Словенима. Ако су од Словена Склавени нападали Византију, треба претпоставити да су Анти и Срби били они који су сарађивали са Византинцима. Ови закључци не одговарају оним историографским, који се све упадљивије разилазе са археолошким чињеницама.

Да су ту били насељени Срби, указују подаци о старом савезништву, почев од оних о Боискима, преко археолошких налазишта краја 4. и 5. столећа, до српских граничарских насеља на Дунаву позног 6. столећа. У Скупију је нађена словенска грнчарија рађена у кућној радиности позног 6 – почетка 7. столећа; у Баргали, изгледа и у Скупију, нађени су истовремени лонци украшени чешљем као и на Дунаву. Да су област око Врања населили Срби, указују и особени називи за планинске врхове где су била средишта друштвеног живота – игришта. Њима одговарају и врхови са називима "Гумниште" и "Свети Илија", укључујући Љуботен на коме се за Светог Илију одржавао збор, до уласка НАТО пакта. То су називи из доба пре Немањића. По писаним изворима Срби су насељавали градове у Византији (Σέρβλια = Србија, данас Сервија; Γορδόσερβα – Gordoserba = Град Срба), што налази из Скупија и Баргале потврђују.

За област источно од Врања постоји предање да су је населили Руси (Николић 1912: 165–167). Цар Јустинијан, Антски (Ἀντικός) од 533. *(Chron. Pasch.*: 146), преговора 544. са Антима о њиховом насељавању на граници. По руском предању је Кий, оснивач Кијева у земљи Пољана, био у преговорима са царем, и на Дунаву је подигао Кијевец (*ПВЛ*: 12–14). Име његове сестре Лыбьд може се повезати са у Прокопија забележеним утврђењем Λάβουτζα у Дарданији, са реком Лаб и селом Лапушницом источно од Подујева, уз које се налази неистражено градиште. Код Владичиног Хана се налази село Лебет. У турским пописима 16. столећа забележени су уз села Лебед, Лебет и Плави Лебед, топоним Букови Лебед (?), села Русце и Кијево (Стојановски 1985: 149, 153, 160). Називи села Кијевци Пољани и села Хрвати, у жупи Брвеник позног средњег века на Ибру, јасно упућују на насељавање из подручја Дњепра и Дњестра. Словенски запони из Царичиног Града (таб. I: 3–4) су због аналогија (Werner 1950: 160–170) археолошки сведок сеоба из тог правца у позном 6. столећу.

10. 06. 2004.

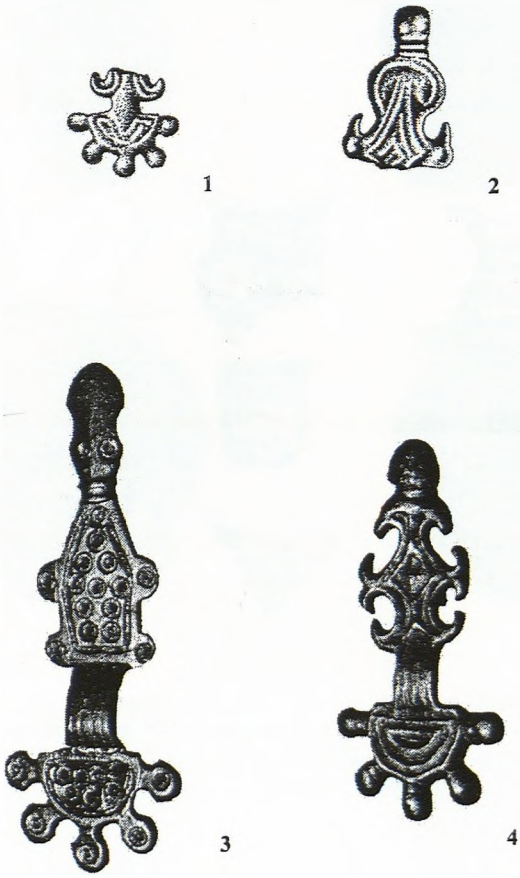

Slavic fibulae from the last quarter of the 6th century: 1 – Burlatica, 2 – Bitola (Манева 1992: T. 1); 3–4 – Caričin Grad (Кондић и Поповић 1977: T. XII).

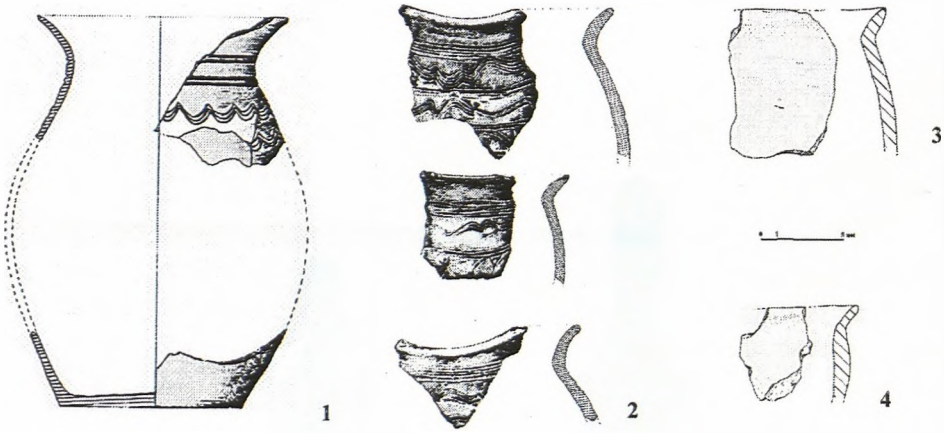

Decorated pottery characteristic of the Serb workmanship, dating from the late 6th and early 7th centuries: 1–2 – Bargala (Алексова 1989. сл. 73, 75); Slavic pottery without decoration dating from the late 6th and early 7th centuries, 3 – Majur, 4 – Dragocvet.

1

2

3

4

5

6

Slavic pottery without decoration dating from the late 6th and early 7th centuries:
1 – Stari Karaorman (Белдедовски 1996: sl. 6); 2 – (Рашковиќ и Беріќ 2002: T. I 1);
5–6 – Caričin Grad (Bjelajac 1990: сл. 129, 131); 7 – Scupi, a wheel-turned pot,
8 – wheel-turned decorated pot of the Serbian type (Корачевиќ 1984: бр. 24–25).

О ЦРКВИ РАШКЕ ДОБА ПРЕ НЕМАЊЕ*

Ђорђе Јанковић, Филозофски факултет, Београд

Размотрене су црквене грађевине у долини Рашке и око ње, и предложено ново или уже датовање – базилика из Пазаришта била би из 5. столећа, а она из Попа из 8–9. столећа. Посебно је размотрен наводно римски грађевински комплекс из Сочанице и датован у доба бугарског цара Симеона. Петрову цркву треба датовати у другу половину 10. столећа. Стара Павлица је саграђена одмах након 1150. године.

Кључне речи: средњи век, Рашка, Црква, Срби, Бугари.

Цар Константин VII Порфирогенит (913–959) забележио је да су Срби покрштени у време цара Ираклија (610–641), од стране свештеника посланих из Рима (Порфирогенит 1959: 49). Последњих година истраживани су и први манастири тог времена, као што су манастир на Превлаци код Тивта – Иловица и Тврдош код Требиња (Јанковић и остали 2000: 10–13; Јанковић 2003: 14–16). Треба претпоставити да је покрштеном народу устројена и Црква, али о њој се ништа не зна из познатих писаних података. Тек у време кнеза Мутимира (владао до 891/892) забележено је постојање епископије, али се не зна где јој је било седиште. Данас се некако подразумева да је најстарије српско црквено седиште било у Расу, односно у Петровој цркви у Новом Пазару.

У свом излагању показаћу шта се данас, после две деценије археолошких истраживања, може закључити из откривених црквених грађевина у области Рашке у ужем смислу, мада нисам био у прилици да лично учествујем у њиховим теренским истраживањима. Иако код нас нису вршена систематска истраживања цркви те епохе, ипак се на основу

* Овај текст је допуњен реферат прочитан на пленарном заседању скупштине Српског археолошког друштва, одржаном у Новом Пазару маја 2003. године.

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society
20 (2004) 63–80.

проучених споменика у суседним земљама може доћи до потпуније слике и тачнијег датовања појединих храмова. Основно питање је положај седишта епископије Србије у 9–10. столећу, и у каквој је оно вези са потоњом епископијом у Расу, први пут забележеном у 11. столећу. Овде ћу приказати храмове доба пре Немањића у сливу Рашке или у граничним областима (карта) и указати на отворена питања и могућа решења. Ту је највећи број старијих ископаваних цркви датован у рани

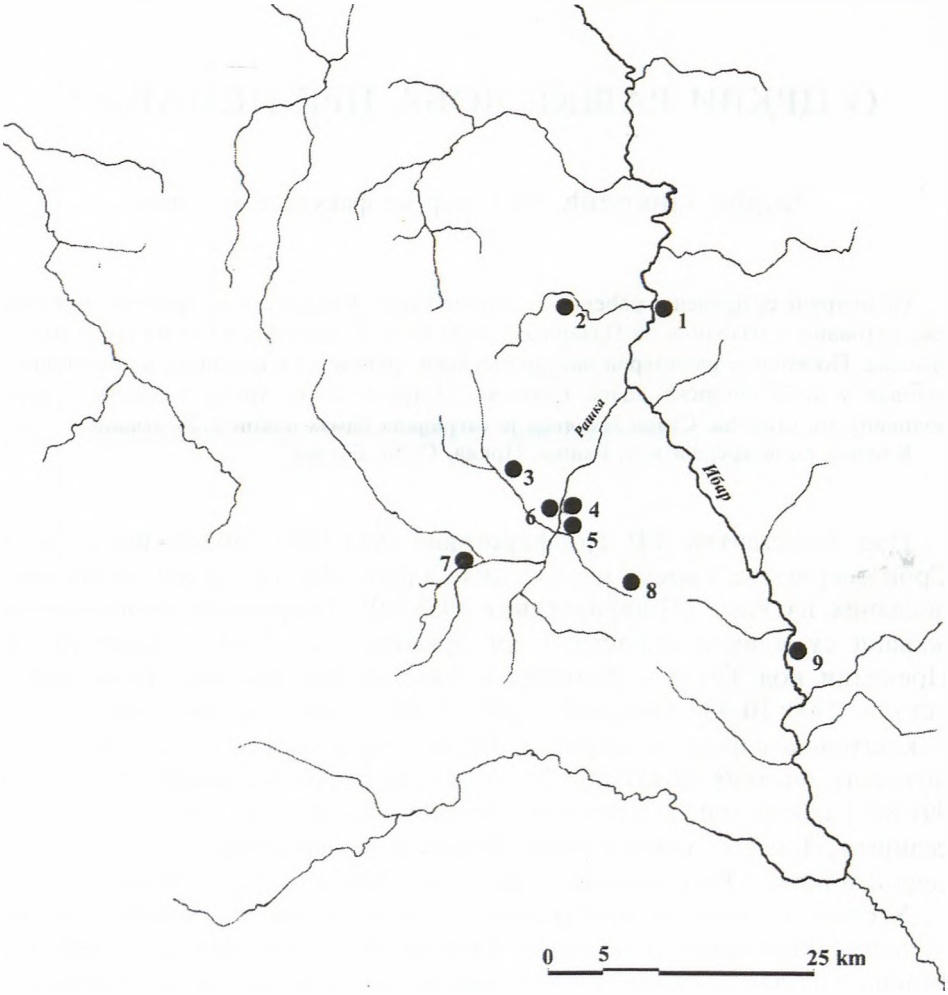

Карта. Цркве у Рашкој из доба пре Немање: Нова Павлица (1), манастир Градац (2), Попе (3), Постење (4), новопазарска Бања (5), Петрова црква (6), Пазариште (7), Златни камен (8), Сочаница (9)

Map: Churches of a pre-Nemanjić date in Raška: Nova Pavlica (1); Gradac Monastery (2); Pope (3); Postenje (4); Novopazarska Banja (5); St Peter's (6); Pazarište (7); Zlatni Kamen (8); Sočanica

средњи век, односно у 6. столеће. По такозваном *Љетопису попа Дукљанина*, Рашка је источна половина Србије, а простирала се од Дрине до Липљана и оближњег језера на Косову (Љетопис 1988: 114).

Прво се морам осврнути на византијске цркве из раносредњевековног доба, које би требало да претходе покрштавању Срба. Најстарија позната црквена грађевина по свој прилици је делимично истражена базилика у Пазаришту (Поповић 1999: 123–134). Базилика у Пазаришту подигнута је вероватно негде по изградњи утврђења више ње крајем 4. столећа, односно најпре у 5. столећу (сл. 1: 1). Њено датовање у доба цара Јустинијана није прихватљиво, пре свега јер таквих грађевина нема у Царичином Граду, архиепископском седишту Северног Илирика тог доба. Грађевине сличних основа, као што су базилике у Нишу, Софији, Стобима итд., а пре свега већа базилика II града Скупи (Гарашанин и Корачевић 1979), метрополе Дарданије срушене у земљотресу 518, провинције у којој се налазила и долина Рашке, датују се у 4. и 5. столеће, а најкасније до почетка 6. столећа. У 6. столећу вероватно је саграђена гробна капела на другој обали Рашке у Пазаришту. Базилика је могла бити коришћена и у 10–12. столећу, када се на подручју Самуилове патријаршије, односно Охридске архиепископије подижу базилике, као што су оне на Преспи, у Охриду, Призрену, Липљану, Мородвизу, Серу итд. (Кораћ и Шупут: 1998: 115–124). Штавише, не може се искључити ни могућност да је базилика у Пазаришту подигнута у 11–12. столећу. Наиме, црква која би служила настањенима на Градини, као и одговарајуће гробље, још увек нису нађени. Базилика из новопазарске Бање (сл. 1: 2), основе уобичајене за 6. столеће, касније није коришћена (Јовановић 1995: 62–64). Истовремени храм сличне основе, на коме је краљица Јелена подигла манастир Градац (Јуришић 1989: 25–27), могао је бити коришћен и током средњег века (сл. 1: 3). Црква на Златном камену није цела истражена (Иванишевић 1990: 7–17), али би могла бити саграђена у раном 6. столећу, ако не и пре тога (сл. 1: 4).

Скрећем пажњу да грађа прикупљена сондирањем утврђења подигнутих у време Византије око Новог Пазара указује на могућност њиховог коришћења и у наредним столећима, јер међу објављеним налазима има оних незапажених, које би требало датовати у 9–11. столеће. У Ђурђевици има уломака грнчарије 9–10. столећа (Милинковић 1983: Т. 4), а на Тупом кршу су нађени стило и камени пршљенак најпре из 10. столећа (Милинковић 1985: 49–50), као и камени пршљенак са Тројана (Иванишевић 1989: 10). Отуда се и неке цркве једноставних основа, као оне на Постењу, могу датовати у рановизантијско доба или у 9–10. столеће. У Врсеницама је такође откривена црква (Поповић и Премовић – Алексић 1996), која није објављена, због чега се њено датовање још не може разматрати.

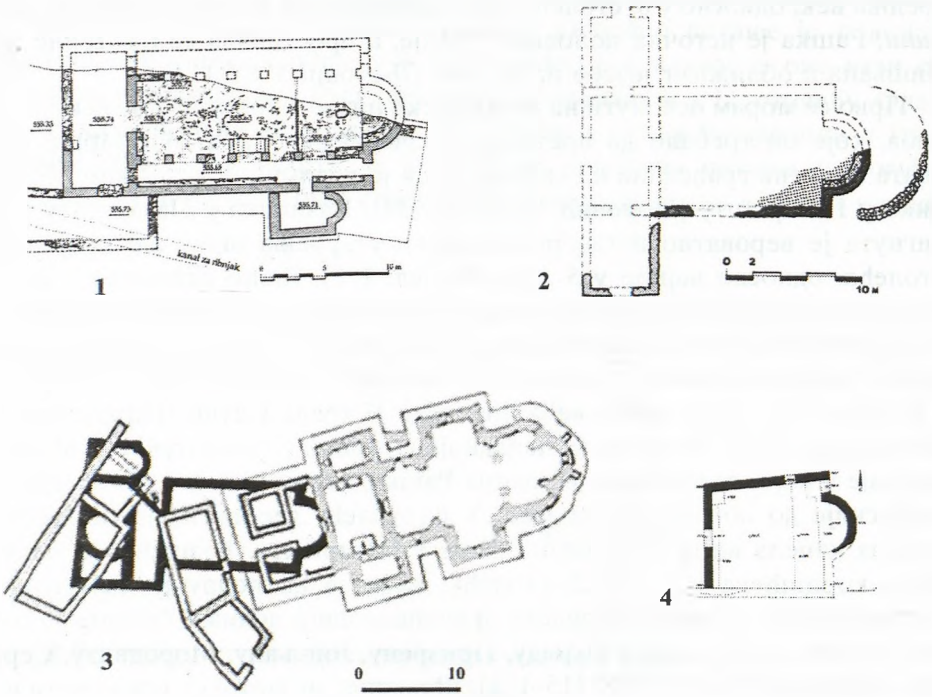

Сл. 1. Цркве рановизантијског доба : Пазариште (1) (по М. Поповићу 1999), новопазарска Бања (2) (по А. Јовановићу 1995), манастир Градац (3) (по А. Јурушић 1989), Златни камен (4) (по В. Иванишевићу 1989)
Fig. 1 Churches of an Early Byzantine date: Pazarište (1) (after M. Popović 1999); Novopazarska Banja (2) (after A. Jovanović 1995); Monastery of Gradac (3) (after A. Jurušić 1989); Zlatni Kamen (4) (after V. Ivanišević 1989)

По рановизантијској епохи, наступио је средњи век, овде са српским кнезом на власти од доба цара Ираклија (610–641), незабележеног имена, по цару Константину VII Порфирогениту. У ком обиму је тада спроведена евангелизација за сада је тешко одговорити, као и како је била устројена Црква Срба. Поред утврђеног постојања манастира код Требиња и Тивта, забележени су налази ране српске грнчарије уз храмове рановизантијског доба – цркву Апостола Павла у Чичеву (Петро – Павлов манастир код Требиња), или обредних громила уз цркве у Цимешама код Петровца, Павином Пољу код Бијелог Поља итд., али се у разматрање свих цркви 7–9. столећа не могу упуштати на овом месту. Може се само нагађати, на основу откопавања у Пећкој патријаршији пре Другог светског рата, да је у њој далеко раније могло бити седиште епископије (сл. 2). Тамо је установљено постојање велике тробродне грађевине, чији су делови сачувани у средњем храму, посвећеног Светим Апостолима (Чанак – Медић 1995: 24–29). Дестиник, који је дотле могао

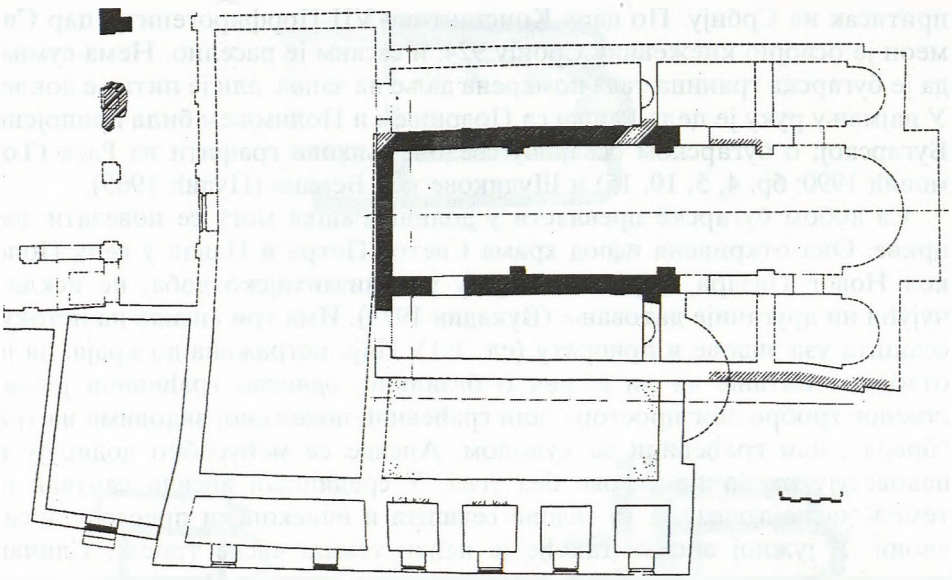

Сл. 2. Претпостављени првобитни план цркве Светих Апостола у Пећкој патријаршији (по М. Чанак–Медић 1995)
Fig. 2 Presumed original plan of the Church of the Holy Apostles at the Patriarchate of Peć (after M. Čanak-Medić 1995)

бити престоно место Србије, јер је на првом месту међу набројаним градовима (као Нин код Хрвата), тражи се у Метохији јер је био изложен Бугарима (Новаковић 1981: 61–62). Ако је у Пећи било епископско седиште, оно је ту било безбедно до почетка 9. столећа. Наиме, Бугари, који су потисли Србе са ушћа Тимока још у време свог насељавања у Доње Подунавље, продиру у југоисточне пределе Панонске низије најкасније крајем 8. столећа; они су тада довољно снажни да 814. заузму Средец (Софију), да потом у сукобу са Франачком присвоје Срем, односно Другу Панонију. Бројне су непознанице везане за бугарска освајања на западу (Ћирковић 1981: 147–148). Чини се извесним да су Бугари приликом заузимања долина Велике и Јужне Мораве напали и потисли Србе на запад, негде око 800–те. Зато треба претпоставити премештање епископског седишта из Хвосна, уколико се тамо налазило, у безбедније пределе, можда у Подриње или Босну. Први забележени напади Бугара на Србију, наводно неуспешни, одиграли су се у време хана Пресијама (836–852). У време хана Бориса (852–889) Бугари су поново напали Србију и били поново поражени, али тада је граница била у Расу, односно долина Рашке је већ била у бугарском поседу. По свој прилици су се Бугари домогли долине Рашке још у првој половини 9. столећа. Под Симеоном (893–927), ханом, а затим бугарским царем, настављен је

притисак на Србију. По цару Константину VII Порфирогениту, цар Симеон је освојио кнежевину Србију 924. и сасвим је раселио. Нема сумње да је бугарска граница тада померена даље на запад, али је питање докле. У најмању руку је цела Рашка са Подрињем и Полимљем била припојена Бугарској; о бугарском освајању сведоче њихови графити из Раса (Томовић 1990: бр. 4, 5, 10, 15) и Шудикове код Берана (Пудић 1965).

Са добом бугарске превласти у долини Рашке могу се повезати две цркве. Она откривена испод храма Светог Петра и Павла у селу Попе код Новог Пазара, опредељена је у рановизантијско доба, не искључујући ни другачије датовање (Вукадин 1977). Има три апсиде на истоку, седишта уза зидове и припрату (сл. 3: 1). Није истражена до краја, па је отворено питање да ли је реч о базилици, односно грађевини јединственог тробродног простора, или грађевини подељеној зидовима на три "брода", или грађевини са куполом. Апсиде се међусобно додирују и надовезују на бочне зидове без угла. У средишњој апсиди сачуван је темељ часне трпезе, а уз зидове седишта и епископски престо у апсидиоли. У јужној апсиди такође је нађен темељ часне трпезе. Сличан источни део имају дворска и патријаршијска црква у Преславу и друге веће и мање цркве у Преславу и Плиски (сл. 3: 2–3) датоване шире око 900–те, без бочних олтара (Мавродинов 1959: сл. 165; Чанева – Дечевска 1980: 33–44, сл. 14; Ваклинов 1977: 174–175, 177; Овчаров 1991). Слично изгледа источни део делимично истражене базилике у Мачванској Митровици (сл. 3: 4) о којој је више пута писано, али без изношења документованих археолошких чињеница (Поповић 1967: 133; Исти 1980); зато је њено датовање отворено, нарочито због нејасноћа изазваних разликама у објављеним плановима. У зависности од датовања, она може бити грађевина из доба власти Византије, Бугарске или кнеза Коцеља, а не треба искључити ни Србе; нажалост, средњевековни археолошки слојеви Митровице по правилу су уништавани. Црква на Градини Мартинића у Зети (сл. 3: 5) има другачије изведене апсиде, али са три часне трпезе, седиштима уз зидове раздвојених "бродова", као и седишта са епископским престолом у средишњој апсиди; датована је у 9. столеће (Корић 2001: 15–78, 130–131). Дакле, уколико се покаже да црква у Попама има и раздвојене "бродове", односно да има бочне просторије, што би могла бити одлика ране српске црквене архитектуре, треба је датовати до бугарског освајања долине Рашке. Ако је то црква са куполом или уобичајена базилика, треба је датовати у време бугарске власти, најпре у време цара Симеона. Њена величина је таква да је могла бити епископско седиште.

Друга црква ове епохе је одавно објављено црквиште у Сочаници, додуше датованог као и суседне грађевине, у римску епоху (Čerškov 1970: 37–46). Тамо се налази базилика уграђена у доба цара Симеона у зграду вероватно тетрархијског доба (сл. 4: 1). На зграду која је првобит-

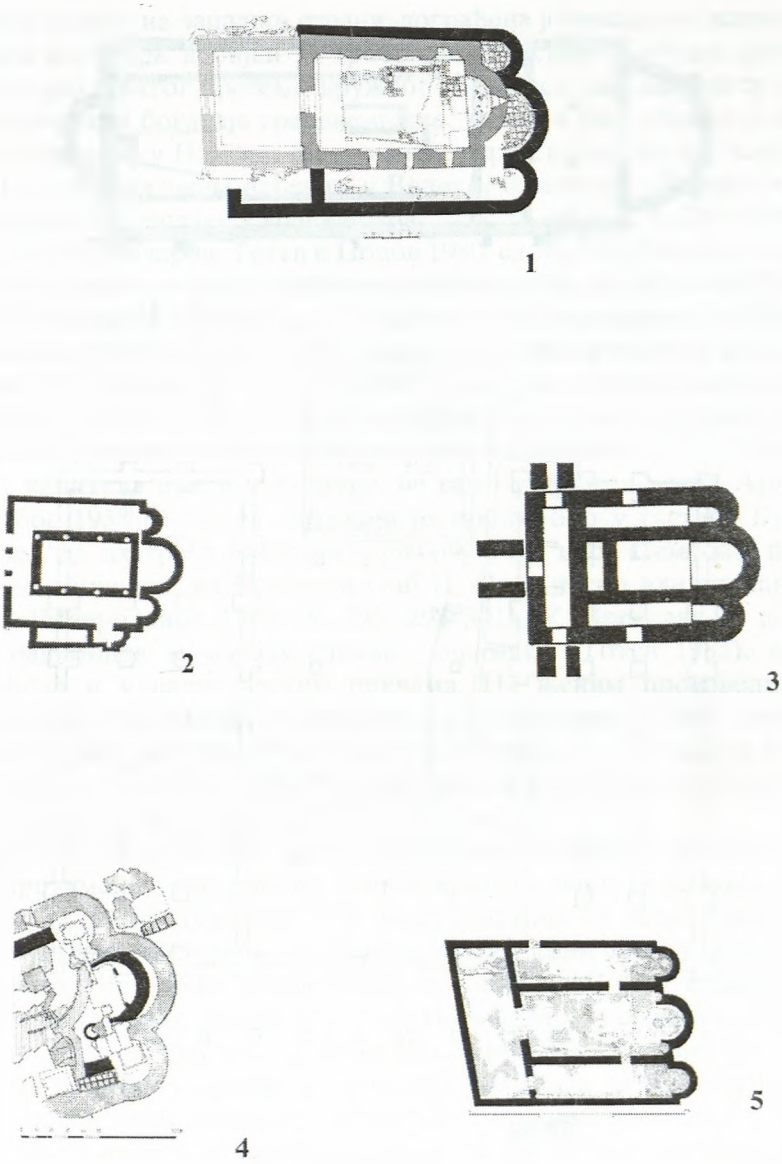

Сл. 3. Црква у Попама и сличне цркве 9. столећа: Попе (1) (по О. Вукадин 1977), Плиска (2) (по Н. Чаневој–Дечевској 1980), Преслав (3) (по Н. Мавродинову 1959), Мачванска Митровица (4) (по В. Поповићу 1980), Градина, Мартинићи (5) (по В. Кораћу 2001)
Fig. 3 Church at Pope and related ninth-century churches: Pope (1) (after O. Vukadin 1977); Pliska (2) (after N. Čaneva-Dečevska 1980); Preslav (3) (after N. Mavrodinov 1959); Mačvanska Mitrovica (4) (after V. Popović 1980); Gradina Martinići (5) (after V. Korać 2001)

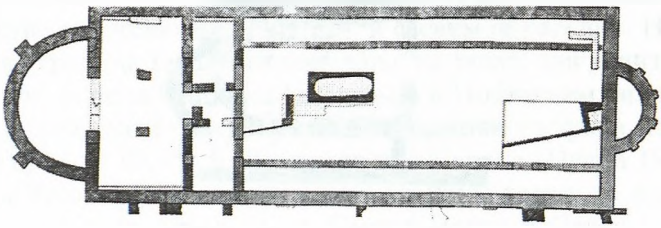

1

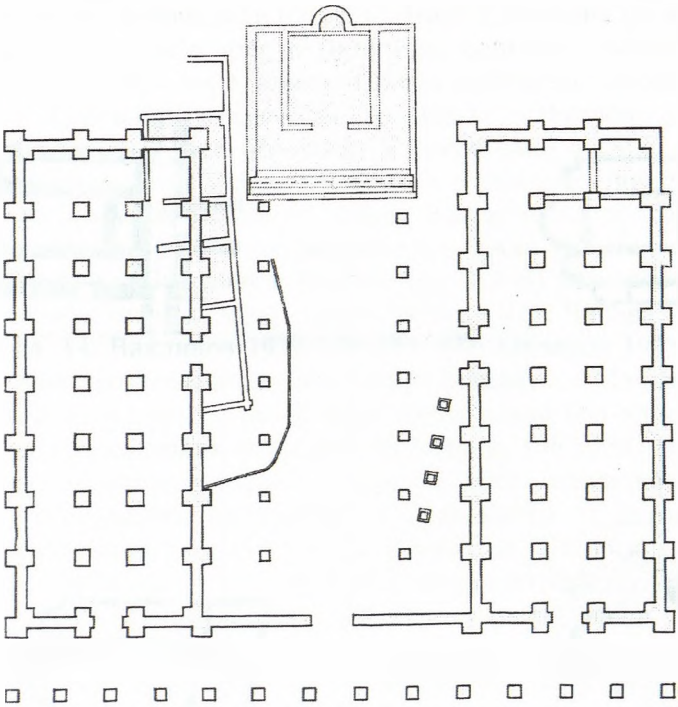

2

3

Сл. 4. Сочаница у време цара Симеона: основа базилике (1) (по Е. Чершкову 1970), форума, односно дворца (2) (по Е. Чершкову 1970), старији крст – привесак и наруквице из вероватно 12. столећа (3) (по Е. Чершкову 1970)
Fig. 4 Sočanica at the time of Simeon I: plan of the basilica (1) (after E. Čerškov 1970) and of the forum and palace (2) (after E. Čerškov 1970); pendant cross and bracelets, probably of the 12th century (3) (after E. Čerškov 1970)

но имала апсиду на западној страни, дограђена је апсида на истоку, а подизањем колонада добијен је тробродни простор. Стубови различите висине и различитог пресека, кружног и овалног, смењивали су се, што подсећа на неке богатије грађене цркве, каква је базилика из доба хана Бориса Михаила у Плиски. Њен камени украс, капители пре свега (таб. II, 1–2), слични су оним нађеним у Великој базилици у Плиски и Округлој цркви у Преславу (Мавродинов 1959: сл. 154, 155, 209; Ваклинов 1977: 160–161; Овчаров, Тотев и Попов 1980: сл. 41). М. Ваклинова сматра да је реч о каменом украсу рановизантијског доба, уграђеном у бугарска здања (Ваклинова 1984: 94, сл. 2), чак и за оне недовршене из Преслава (Ваклинова 1993: 89, сл. 8). У Македонији се такви капители датују у 5–6. столеће. У Стобима су код тзв. Синагоге нађена четири таква капитела за прозоре (таб. II, 3), са одговарајућим двојним стаблима стубова, обележени грчким словима (Николајевић – Стојковић 1957: 23, сл. 112). Таквих капитела има и у Костуру, не само у цркви Светих Арханђела (Ὀρλάνδος 1938: 65–66, сл. 46), који је такође био у саставу Бугарске. Међутим, да их треба датовати управо у доба цара Симеона, показују керамичке плочице из Преслава (таб II, 4), са истим али сликаним мотивима (Мавродинов 1959: сл. 295, 298–301). У Преславу је деловала грчка радионица за израду сликане керамике (Тотев 1982), каква је коришћена и у цариградским црквама. На њеним производима има украса који се појављују на поменутим капителима (Тотев 2001: Т. 7). Зато је тешко замислити да градитељски замах у Бугарској није био праћен успостављањем најмање једне домаће клесарске радионице, која је допуњавала рад клесара из Византије.

Грађевински комплекс са северне стране базилике, који је Е. Чершков протумачио као римски форум и хореа, иако је запазио да нема римских аналогија (Čerškov 1970: 14–35), потиче из истог времена. Састоји се од две симетричне грађевине подједнаких основа, између којих је двориште окружено колонадама, са капијом на југу и двораном са апсидом на северној страни (сл. 4: 2). На западној грађевини сачувано је и пет прозора, начињених од римских сполија 3–4. столећа. По сличним основама палата из Плиске и Преслава (Василева 1984; Георгиев 1984), ово би могао бити дводелни дворац са пријемном двораном у којој би престо био у апсиди на северној страни. Може се само нагађати да је ту могло бити епископско седиште Бугарске цркве, јер је ова црква знатно већа од оне у Попама. Устројство Бугарске патријаршије у време цара Симеона, као и колико је имала епископија и можда архиепископија, није истражено. Један оштећен крст (Čerškov 1970: Т. 19,12) припада истом времену (сл. 4: 3). У Сочаници су нађени и неки рановизантијски предмети (Čerškov 1970: Т. 17, 5), који указују на могућност да је ту и тада трајао живот. Базилика је коришћена и током 12. столећа, како то показују гробни налази – тракасте наруквице (Čerškov 1970: Т. 19, 10–11).

У позном средњем веку била је у рушевинама, и служи за сахрањивање под мраморовима (таб I, 5). Ту је било место Сеченица, забележено у доба великог жупана Уроша II (прва половина 12. столећа), посебно брањено од Византије новоподигнутом тврђавом Галич (Кинам 1971: 25, 29). Налази се на путу Ниш – Рас. Ту су давно забележени остаци моста на Ибру, повезаног са податком да је на њему убијен рашки жупан Љутомир, када је бежао на исток после пораза на Лиму од краља Бела, негде у другој половини 10. столећа (*Љетопис* 1988: 120).

По смрти цара Симеона 927. године, Рас и цела Рашка поново су доспели у састав Србије. Кнез Часлав обнавља Србију, а за њим, после неког времена, по *Љетопису* Србијом влада краљ Бело, који је дошао из Рима, и који је по заузимању Рашке подигао цркву Светог Петра, у близини Бање, и град који је назвао својим именом (*Љетопис* 1988: 120–121). Ту је успоставио и епископско седиште. Ови делови *Љетописа* могу се сматрати за истинске податке, јер су потврђени археолошким налазима. У Новом Пазару се заиста налази и Бања, и Петрова црква, а вероватно и истовремено утврђење у Постењу.

Петрова црква је, поред триконхоса у Затону на Лиму (Ковачевић 1967: 375–376), до сада једина црква у Рашкој опредељивана у 9–10. столеће (сл. 5), мада још није сасвим одбачена претпоставка о њеним

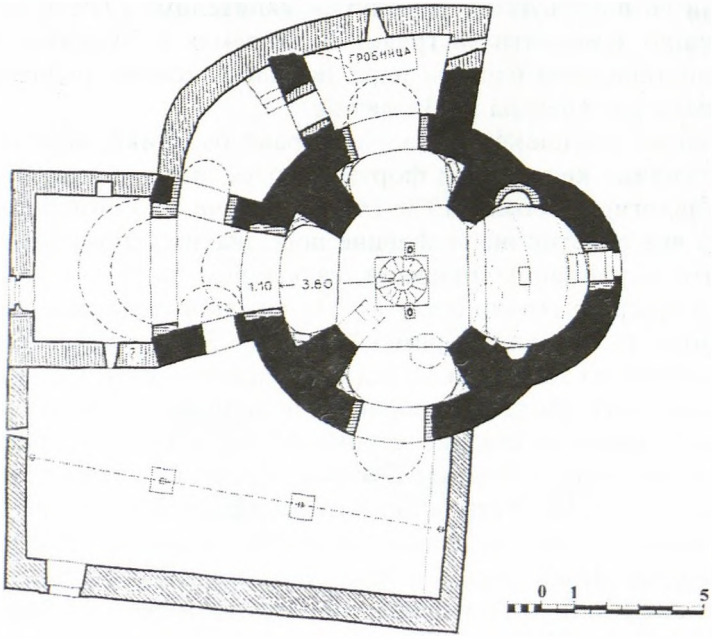

Сл. 5. Основа цркве Светог Петра (по Ј. Нешковићу 1987)
Fig. 5 Plan of St Peter's (after J. Nešković 1987)

рановизантијским темељима (Нешковић 1987). Иако се за њу могу наћи аналогије преко Цариграда чак до Јерменије, нема разлога да се пре свега не повеже са сличним зградама крстионица из Италије 9–11. столећа, као и у Далмацији и Хрватској. Аналогија са Бугарском нема, са изузетком знатно веће Округле цркве. За Италију наводим примере из Ђалијана и Бијеле (таб III); упадљива је сличност основе, у изгледу куполе и другим особинама (Mazzariol, Pignatti 1961: 286–287). Њен најстарији живопис повезан је са грчким и датован у 10. столеће (Михаиловић 1986: 71–83). Њој је по низу особина слична триконхална црква из Дољана (сл. 6), погрешно датована у рановизантијско доба,[1] некада сличне куполе, у којој се базен за крштавање налази у посебној одаји (Кораћ 1959). У Петровој цркви је базен крстионице испод куполе, као и у Округлој цркви из Преслава (Бояджиев 1982: 61–65), али чије су апсиде споља повезане пиластрима, као у Дољанима. Сличности са Италијом подударају се са подацима *Љетописа* о пореклу оснивача Петрове цркве из Рима, краља Бела; зато нема разлога да подизање Петрове цркве не

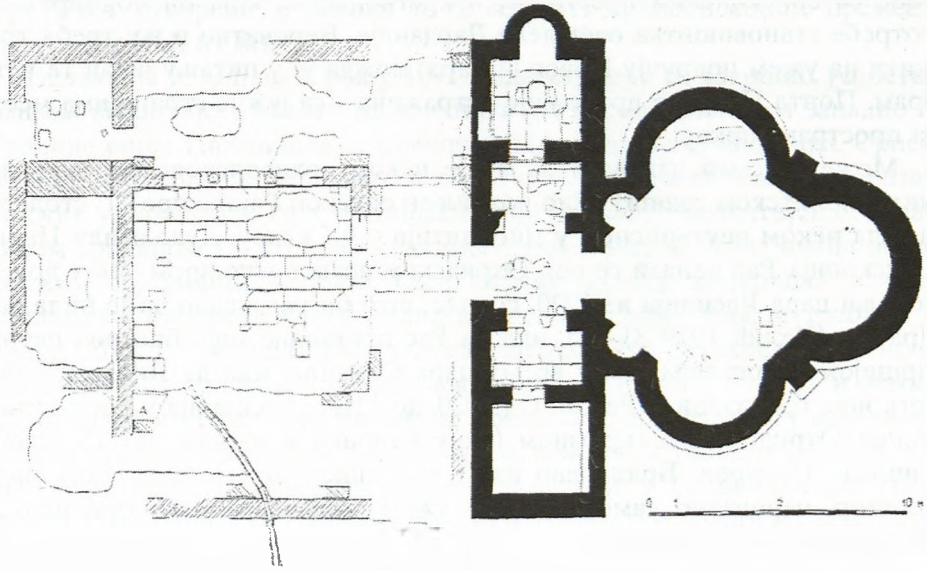

Сл. 6. Триконхос из Дољана (по В. Кораћу 1959)
Fig. 6 Trefoil-planned church at Doljane (after V. Korać 1959)

[1] Ова црква је датована не по изгледу основе, већ по у њој нађеном каменом украсу (Nikolajević 1963). Међутим, тај украс, као што су импост капители и парапетне плоче украшене са обе стране, заправо потиче из суседне базилике. У цркву, саграђену од камена и старијих римских опека и споља омалтерисану, никако није могао да стане због своје величине; коришћен је за уграђивање у дозидано предворје.

датујемо у другу половину или око краја 10. столећа, после кнеза Часлава а у време летописног краља Бела. На суседној градини Постење, чија су истраживања у току, нађена је мања једнобродна црква (Мркобрад 1996б: 126–127, сл. 1–3), која би могла бити и старија и млађа, али како показује изглед њене апсиде и друго, свакако не припада рановизантијском добу. Њена једноставна основа не омогућује уже датовање пре коначног публиковања археолошких истраживања. Исто се може рећи и за капелу, која се налази тридесетак метара јужније (Мркобрад 1996а: 201–202).

Пошто је Петрова црква била крстионица, очито владарска, слично оној у Диоклитији, односно Дољанима, поставља се питање да ли је ту негде постојала и саборна црква. Чини се да би такву цркву, која би у олтару имала епископски престо, и била погоднијег простора за одржавање литургије, тек требало тражити, најпре на простору Новог Пазара, што је до сада пропуштено. Та црква би требало да буде старија, јер се не спомиње у *Љетопису*.[2] Подсећам да у Рашкој у ужем смислу, односно у сливу Рашке, није нађена епископска црква рановизантијског доба са епископским престолом и крстионицом, која би подмиривала потребе становништва овог дела Дарданије. Вероватно и њу треба тражити на ужем подручју Новог Пазара; можда је у питању један те исти храм. Порта Петрове цркве није истражена – са јужне стране има места за пространу цркву.

Може се само нагађати да ли је и ком архиепископском, односно митрополитском седишту био потчињен епископ Рашке пре 11. столећа; можда неком неутврђеном у Диоклитији – у Скадру, Дукљи или Пећи? Епископија Рас налази се под Охридском архиепископијом тек у другој повељи цара Василија из 1020. године, што би указивало да је била под Драчем (Калић 1979: 31–32), или да Рас претходно није био под патријаршијом успостављеном у време цара Самуила, или да Византија пре тога није господарила Расом. Од 1020. до 1219. епископија у Расу остала је под Охридом. По скромном броју клирика и парика, по 15 (као и Липљан, Призрен, Браничево итд.), ова епископија је захватала мали простор, вероватно само Рашку у ужем смислу, заправо оно што је Византија тада потчинила.

Питање је шта се дешавало у време краља Константина Бодина, када је успостављена архиепископија у Бару, под којом су поред осталих, били епископи Србије и Босне (Калић 1979: 36, 45–47). Из *Љетописа* се зна да

[2] Забележено је подизање цркве Светог Петра, а то је заправо храм намењен крштавању, крстионица, како то произлази из његове величине и базена крстионице у поду. Зато се намеће питање – да није поред била црква посвећена Апостолу Павлу? Тада би се лакше разумело касније помињање цркве Светих Апостола Петра и Павла, уколико то није црква Светих Апостола у Пећи.

је краљ Бодин дао Босну жупану Стефану на управу, а Рашку жупанима Вукану и Марку (Љетопис 1988: 139). То значи да је Рашка била подељена на две области. Жупан Вукан из области Раса настоји да ослободи Косово, што значи да је управљао облашћу на југоисточној граници. Жупан Марко, који се више не спомиње, вероватно је владао унутрашњошћу Рашке, односно њеним западним делом, мада се не може искључити ни њен северни део, између Западне Мораве и средњег Подриња. Епископ Србије Барске архиепископије боравио је несумњиво у Рашкој, а не у Босни, али је питање да ли у Рашкој у ужем смислу, или негде у Метохији, Полимљу или Подрињу, односно у области којом је управљао жупан Марко. Ако је епископ Раса, којим управља жупан Вукан, признавао Охридског архиепископа, онда је епископ Србије Барске архиепископије могао имати седиште најпре у Пећи, или негде у Полимљу или Подрињу. Постојање старог епископског седишта у Пећи, једно време под Барском архиепископијом, објаснило би успостављање епископије у време Светог Саве у старом манастиру Студеници Хвостанској уместо у Пећи. Тек пошто је латинска црква потиснута као јеретичка, створени су услови да се седиште архиепископије премести (врати?) у Пећ из Жиче.

Византија је напала Србију 1091. године, а рат се завршио успостављањем византијске власти на Косову и у Расу, са границом западно од Градине више Пазаришта; о данашњој Метохији нема података. Српска борба за ослобађање источних делова Рашке, започета освајањем византијских упоришта у Расу и Липљану, прекинута је византијском офанзивом средином 12. столећа у долини Ибра и Рашке и окончана византијским тријумфом на реци Тари, вероватно код Мојковца.[3] У овим збивањима одређену улогу имала је тврђава Галич која је требало да брани област Сеченице. Галич се налази на око 4 km североисточно од Сочанице. То утврђење је било изграђено од дрвета, камена и земље. Становништво Галича је Византија преселила, док је у Расу остављено српско становништво под византијском командом (Кинам 1971: 23, 25), што је потврђено налазима особене грнчарије у Градини више Пазаришта (Јанковић 2001). Византинци су коначно потиснути из Рашке тек под Стефаном Немањом (1166–1196).

Овој епохи припада поуздано само једна црква, Стара Павлица код Брвеника (Дероко 1962: 39). То је храм особене византијске основе, са

[3] Став М. Благојевића да се битка одиграла не на реци Тари, већ у близини Ваљева (Благојевић 1976), усвојен је у нашој историографији (Калић 1981: 203), иако је Р. Новаковић убедљиво показао да се такво мишљење не може одржати (Новаковић 1977). Правилно датовање Сочанице има посебан значај за разумевање збивања средине 12. столећа, јер потврђује да је византијски напад био усмерен у језгро Србије, од Ниша преко Сочанице и Раса до реке Таре (Мојковац), а не у погранично подручје код Ваљева.

малим поткуполним простором и пространом спољашњом припратом, подигнут на брежуљку поред Ибра, у жупском пределу. Његов истакнут, упадљив положај, указује да је подигнут у славу победа над Србима 1149–1150. То објашњава неспомињање ове цркве у време Немањића. Слично њој, као својеврстан одговор, велики жупан Стефан Немања подиже Ђурђеве Ступове на доминантном вису изнад Петрове цркве, после победе код Пантина 1166. У овом добу би могла бити обновљена базилика на Пазаришту, као што сам напред напоменуо. Епископски храм Раса тог времена тек треба тражити, најпре у старијој цркви која се могла налазити поред Петрове цркве или негде на подручју Новог Пазара.

Свети Сава је успоставио ново устројство Цркве у Срба 1219 (Јанковић 1985) са неким старим седиштима епископија (Рас, Призрен, Липљан) и неким дотле непознатим, углавном у Рашкој (на западу су Будимље и Дабар, на северу Моравица, на истоку Топлица, а на југу Хвосно). У саставу које епископије (односно епископија) су дотле биле области новооснованих епископија, пре свега оне на западу? Очигледан је недостатак података, који би ту Цркву повезали са оном из времена кнеза Мутимира. Још је теже успоставити континуитет са Црквом из доба цара Ираклија (610–641). Да се то може археолошки утврдити, показују примери манастира код Требиња и Тивта. Треба прво истражити да ли је Свети Сава заправо обновио Цркву утемељену у време пре сукоба са тројезичницима, који се за сада могу само наслућивати из посредних вести. Сасвим су извесни сукоби током 10–12. столећа са противницима словенске службе, односно са заступницима искључиво латинске или грчке службе за Словене. Они су повремено морали бити праћени насиљем, а у неким случајевима и војним дејствима, како то указују збивања из доба великог жупана Стефана Немање (1166–1196), а и после њега. Умешаност спољних сила је несумњива, али се још не може правилно сагледати. У тим сукобима стара епископска седишта могла су бити напуштана и премештана. Да су она постојала указују откривене рушевине цркви, које се још увек не могу повезати са малобројним писаним подацима. Петрова црква, која још стоји, данас је један од ретких сведока ових збивања.

БИБЛИОГРАФИЈА

Благојевић, М. 1976 Заструма, Сеченица (Σεττενίτςα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама, *Зборник радова Византолошког института* 17: 65–75.

Бояджиев, С. 1982 Архитектурата на кръглата църква в Преслав, у *Изследвания върху архитектурата на българското средновековие,* ред. Р. Ангелова, Н. Чанева – Дечевска и Ст. Стамов, София, 3–128.

Ваклинов, С. 1977 *Формиране на старобългарската култура, VI – XI век*, София.

Ваклинова, М. 1984 Ранновизантийската архитектурна декорация и украсата на ранносредновековните български постройки, у *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*, ур. В. Гюзелев, София, 93–99.
– 1993 Материали и производство на Преславската каменна пластика, *Преслав* 5: 68–101.

Василева, Д. 1984 Големият дворец в Плиска, у *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*, ур. В. Гюзелев, София, 153–159.

Вукадин, О. 1977 Истраживање средњовековног комплекса у селу Попе код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 1: 157–166.

Гарашанин, М. и Корачевић, Д. 1979 Базилика II во Скупи, *Macedoniae acta archaeologica* 5: 31–46.

Георгиев, П. 1984 Строителната история на малкия дворец в Плиска, у *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*, ур. В. Гюзелев, София, 140–152.

Дероко, А. 1962 *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији,* Београд.

Иванишевић, В. 1989 Античко утврђење на Тројану, *НПЗ* 13: 7–28.
– 1990 Касноантичко утврђење на Златном Камену код Новог Пазара, *НПЗ* 14: 7–17.

Јанковић, Ђ. 2001 О традиционалном српском грнчарству у позном средњем веку, у *Зборник Етнографског музеја у Београду* 1901–2001, ур. Ј. Бјеладиновић, Београд, 141–161.
– 2003 *Манастир Тврдош,* Требиње.

Јанковић, Ђ., Костић, В., Кривокапић, М., Живковић, М. и Милошевић, Н. 2000 *Превлака, манастир Светог Арханђела Михаила,* каталог изложбе, Превлака – Херцег Нови.

Јанковић, М. 1985 *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку,* Београд.

Јовановић, А. 1995 Археолошка истраживања у Новопазарској Бањи, *НПЗ* 19: 31–67.

Јуришић, А. 1989 *Градац, резултати археолошких истраживања*, Београд.

Калић, Ј. 1979 Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, у *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање,* ур. В. Ђурић, Београд, 27–52.
– 1981 Српски велики жупани у борби с Византијом, у *Историја српског народа* I, ур. С. Ћирковић, Београд, 197–211.

Ковачевић, Ј. 1967 Од доласка Словена до краја XII вијека, у *Историја Црне Горе 1,* Титоград, 281–444.

Кинам 1971 Јован Кинам, у *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, обр. Ј. Калић, прев. Н. Радошевић – Максимовић, Београд, 1–105.

Кораћ, В. 1959 Доњани код Титограда, *Старинар* 9–10: 383–385.
– 2001 *Мартинићи, остаци раносредњовековног града*, Београд.

Кораћ, В. и Шупут, М. 1998 *Архитектура византијског света*, Београд.

Летопис 1988 *Летопис попа Дукљанина,* прев. и прир. С. Мијушковић, Београд.

Мавродинов, Н. 1959 *Старобългарското изкуство,* София.

Mazzariol, G. i Pignatti, T. 1961 *Storia dell'arte italiana,* Verona.

Милинковић, М. 1978 Рановизантијско утврђење на Ђурђевици у Ђерекарама, *НПЗ* 7: 29–37.
– 1985 Рановизантијско утврђење на Тупом кршу, *НПЗ* 9: 47–54.

Михаиловић, Р. 1986 Црква Светог Петра код Новог Пазара, *НПЗ* 10: 67–100.

Мркобрад, Д. 1996а Рас – Постење, истраживања уз јужни део североисточног бедема током 1994. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 11: 197–207.
– 1996б Рас – Постење, истраживања 1995. године, *ГСАД* 12: 121–128.

Нешковић, Ј. 1987 Архитектура, у *Петрова црква код Новог Пазара,* ур. Р. Станић, Београд, 17–38.

Николајевић – Стојковић, И. 1957 *Рановизантијска архитектонска пластика у Македонији, Србији и Црној Гори,* Београд.

Nikolajević, I. 1963 La décoration architecturale des églises découvertes à Doljani – Monténégro, *Atti del VI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana,* Roma, 457–470.

Новаковић, Р. 1977 Милош Благојевић, Заструма, Сеченица (Σεττενιςα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама, Зборник радова Византолошког института 17, *Историјски часопис* 24: 299–321.
– 1981 *Где се налазила Србија од VII до XII века*, Београд.

Овчаров, Д. 1991 Архитектурни паметници и инжинерно–технически съоръжения. Изясняване на общата градостроителна концепция, у Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров, *Големият царски дворец във Велики Преслав 1, Преславската патриаршии през X век,* София, 9–51.

Овчаров, Д., Тотев, Т. и Попов, А. 1980 *Стари български столици,* София.

Ορλάνδος, Α. Κ. 1938 Τα Βυζαντινά Μνημία της Καστοριάς, *Αρχείον των βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, Δ, Αθήναι.

Popović, V. 1967 Sirmium – Mitrovica (Sremska i Mačvanska), *Arheološki pregled* 9: 131–138.
– 1980 Предговор, у С. Ерцеговић – Павловић, Римске и средњевековне некрополе у Мачванској Митровици, *Sirmium* 12, ред. В. Поповић, Београд.

Popović, M. 1999 *Tvrđava Ras,* Beograd.

Поповић, М. и Премовић – Алексић, Д. 1996 Велика градина у Врсеницама II, *НПЗ* 20: 179–181.

Порфирогенит 1959 Константин Порфирогенит, Спис о народима, у *Византијски извори за историју народа Југославије* II, обр. Б. Ферјанчић, Београд, 9–76.

Pudić, I. 1965 Šudikovski znaci, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu* 3: 179–185.

Томовић, Г. 1990 Глагољски натпис са Чечана, *ИЧ* 27: 5–18.

Тотев, Т. 1982 *Манастирут в "Тузлалъка" – център на рисувана керамика в Преслав през IX–X в.*, Софии.
– 2001 *Керамичната икона в средновековна България*, София.
Ћирковић, С. 1981 Образовање српске државе, у *Историја српског народа* I, ур. С. Ћирковић, Београд, 141–155.
Чанак-Медић, М. 1995 *Архитектура прве половине XIII века*, књ. II, Београд.
Чанева-Дечевска, Н. 1980 *Църкви и манастири от Велики Преслав*, София.
Čerškov E. 1970 *Municipijum DD kod Sočanice*, Beograd.

УДК: 726.033(497.11 Рашка)

DJORDJE JANKOVIĆ

ON THE CHURCH OF RAŠKA IN PRE-NEMANJIĆ TIMES

Summary

Although the period of the seventh to twelfth centuries has not been systematically studied, the examined monuments in the neighbouring countries may assist in forming a better picture of the Church as it was in pre-Nemanjić times and in establishing more accurate dates for some church structures. The basic question is the place of the episcopal see of Serbia in the ninth and tenth centuries and the nature of its relation to the bishopric at Ras. Here presented are the monuments that suggest a solution, and they all are situated in the Raška Valley or the adjoining areas.

The oldest church structure is a basilica at Pazarište. Similar edifices, above all a basilica in the metropolis of Dardania Scupi, date to the fourth and fifth centuries. The one at Pazarište remained in use into the sixth century; a funerary chapel on the other side of the Raška River is likely to belong to the same period. This church may have been in use in the tenth to twelfth centuries as well, when basilicas were being built in the territory of the Patriarchate, i.e. Archbishopric of Ohrid. A basilica at Novopazarska Banja, dated to the sixth century, was not in use in later times. A church of the same date at the Monastery of Gradac may have been in use during the medieval period, just like the churches within some Early Byzantine fortresses.

It seems that the basilica at Pope may be the first church to have been built after the Early Byzantine period. It has three apses at the eastern end, apparently at

least two altars, chairs and some other distinctive features. A similar, early--ninth-century church has been found in Zeta, on the site known as Gradina (hilltop) Martinići. Similar churches in Bulgaria date to the ninth and tenth centuries and have domes. Basilicas of the ninth to eleventh centuries in the territories under the jurisdiction of Thessalonica and Ohrid also show similar features.

At Sočanica there is a basilica dated to the turn of the ninth and tenth centuries which was built into a structure likely of a tetrarchic date. Its stone decoration dates it to the reign of Simeon I (893–927). The structure on its northern side may also be of the same date. The basilica was in use during the eleventh and twelfth centuries, as evidenced by grave finds. In the reign of grand župan Uroš II the site was called Sečenica and it was defended from Byzantium by the freshly-built fortress of Galič, probably protecting the bridge across the Ibar and the road leading to Ras.

St. Peter's church is dated to the ninth–tenth centuries, but the hypothesis about its Early Byzantine foundations has not been dismissed. Although it finds close analogies as far as Armenia, there is no reason not to relate it to similar baptisteries in Italy and even nearer. Similar in many aspects is the church with a trefoil plan at Doljane, misdated to the Early Byzantine period; its baptismal font is accommodated in a separate room, unlike St. Peter's, where it is installed under the dome, just as it is in the Round Church at Preslav. St. Peter's should be dated to the second half of the tenth century; according to the *Letopis popa Dukljanina/The Annals of the Priest of Duklja*, it was built by "King Belo".

Finally, it may be underscored from the presented data that Sočanica, under Bulgarian rule an important religious centre, may have been a bishop's seat. Prior to the Bulgarian conquest the episcopal see of Serbia is likely to have been at the Patriarchate of Peć, and afterwards it must have been somewhere in the Lim or Drina valleys, or even in the Sarajevo area. Only after the building of Prince Belo's baptismal church may perhaps the episcopal see of the Serbian Church be sought for at Ras. The location of that possible episcopal church remains to be identified; in all probability, it is an as yet undiscovered structure earlier than the eleventh century. In the twelfth century the Bishopric of Ras was there; specific to that period of Byzantine rule is the church known as Stara Pavlica, built in the mid-twelfth century.

06. 05. 2003.

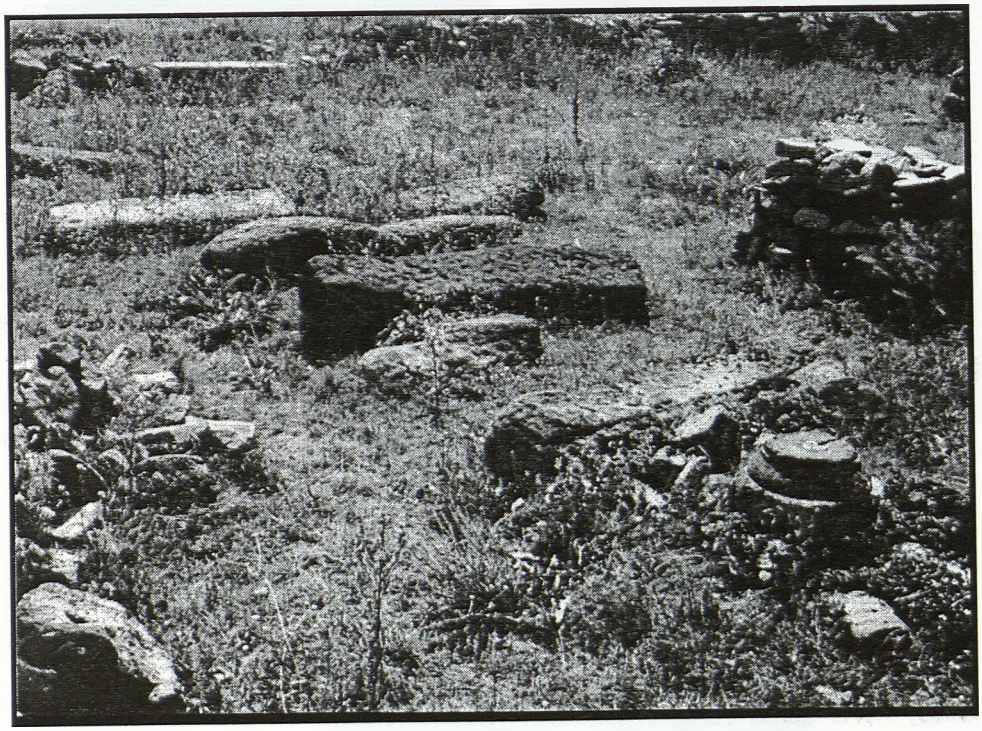

Надгробни мраморови у рушевинама базилике
Gravestones among the ruins of the basilica

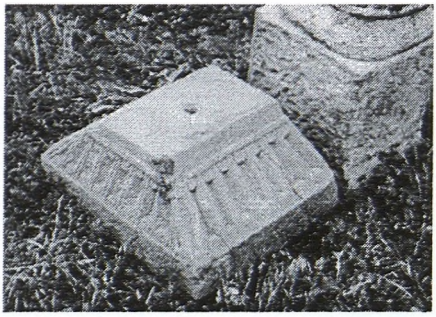

1

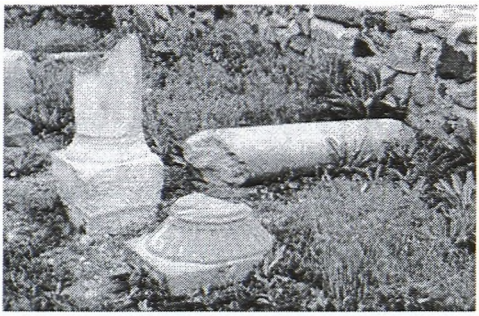

2

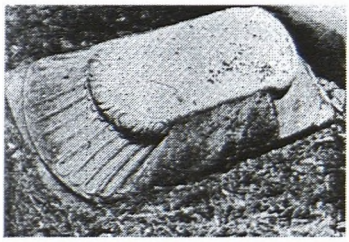

3

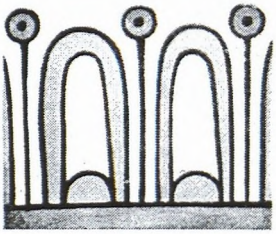

4

Капители из базилике у Сочаници (1-2) (по Е. Чершкову 1970) и Стоба (3) (по И. Николајевић–Стојковић 1957); керамичка плоча из Преслава (4) (по Н. Мавродинову 1959)

Capitals from the basilicas at Sočanica (1–2) (after E. Čerškov 1970) and Stobi (3) (after I. Nikolajević-Stojković 1957); ceramic slab from Preslav (4) (after N. Mavrodinov 1959)

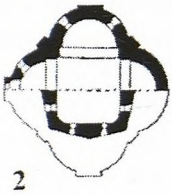

Крстионице из Ђалијана (1) и Бијеле (2) (по G. Mazzariol и T. Pignatti 1961)
Baptisteries at Gialiano (1) and Biella (2) (after G. Mazzariol & T. Pignatti 1961)

САВЕТОВАЊЕ ЧЛАНОВА СЕКЦИЈЕ ЗА АНТИЧКУ АРХЕОЛОГИЈУ САД

(Краљево, 30 – 31. октобар 2003. године)

Секција за античку археологију имала је и током 2003. године своја два редовна окупљања. Прво у време одржавања редовног годишњег састанка САД и XXV скупштине у Новом Пазару (29–31. маја), када је Секција имала своје референте и изабрала председника Секције. За председника је једногласно изабрана др Славица Крунић, музејски саветник у Музеју града Београда. На овом годишњем скупу Античка и Праисторијска секција су радиле паралелно, заједно.

Било је пријављено шест реферата, а одржано је пет. Колега Предраг Пејић из Музеја Понишавља у Пироту имао је веома занимљив реферат о угрожавању археолошког локалитета Кула у Горњој Коритници, под насловом: "Кула у Горњој Коритници, касноантички и рановизантијски кастел, као средство стицања славе". Веома болна и увек бурно пропраћена је била дискусија када су у питању овакве теме. Слични проблеми присутни су у свим општинама Србије и Црне Горе. Подвучено је поново да велики проблем представља важећи Закон о културним добрима, по коме запослени кустоси – археолози немају никакве ингеренције да би спречавали оваква дешавања. Др Радмила Зотовић, из Археолошког института у Београду, са веома занимљивом темом: "Дуги и кратки транзит у касној антици на примеру Муњског брда и Рогатице", још једном је допринела успешном раду Античке секције. Рад је инспиративан и за друге области и колеге, јер се о економији, транзиту и трговини, ма у којој култури, мало писало и размишљало. Млада колегиница Татјана Рајковић са радом: "Римска керамика са археолошког налазишта 'Стари виногради' код Чуруга" указала нам је помоћу керамичког материјала на однос Царства и територије под варварима.

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society
20 (2004) 81–84.

Са сондажних ископавања и рекогносцирања имали смо два реферата. Први је био рад Слободана Дрче и Тонија Чершкова "Извештај са археолошких истраживања на потесу 'Мали Рибник' у Нишу – остаци цистерне, водовода и аквадукта", који је био изузетно запажен по веома модерном начину презентације, као и самих резултата. Ненад Радојчић са темом "Извештај са сондажних рекогносцирања локалитета Градина" указује на потребу за непресталним боравцима стручњака кустоса на терену, како би се на најисправнији начин долазило до нових налаза.

Други редовни годишњи састанак 30. и 31. октобра 2003. године Секција за античку археологију одржала је у Краљеву. Домаћин овог скупа био је Народни музеј из Краљева, а презентовање реферата и дискусија су организовани у просторијама музеја домаћина. Учешће у раду, поред пријављених 12 реферата, узело је и преко 30 колега који су били присутни и пажљиво пратили први дан рада секције. Многи од присутних колегиница и колега узели су активно учешће у раду током усмене расправе или дискусије. Тема овог редовног скупа и даље је посвећена *Животу римске војске,* а договорено је да она и даље фигурира на нашем следећем састанку. Иако је само један од прочитаних радова био посвећен римској војсци, односно главној теми, резултати овог састанка нису изостали. Много већи број реферата у другом делу рада секције био је посвећен резултатима рекогносцирања или сондирања терена, заправо оног што су колеге у свом редовном раду обавили.

Пре почетка, добродошлицу и поздравну реч упутио је свим присутним колегиницама и колегама директор Народног музеја у Краљеву господин Драган Драшковић. Поред тога што је учесницима скупа пожелео успешан рад, као прави домаћин се потрудио да се сви присутни осећамо одиста добродошлим. Колегиница мр Вера Богосављевић-Петровић обратила нам се у име колега археолошког одељења Музеја. Од пријављених 12 реферата прочитано је 9, а одустали су Д. Милошевић, Т. Чершков и мр Никола Црнобрња. Рад Секције је започет излагањем Татјане Михаиловић из Народног музеја у Краљеву: "Простор Краљева и Рашке у време антике". Колегиница Михаиловић упознала нас је са низом локалитета на територији општине Краљево, као и дугогодишњим резултатима рада многих колега на овом подручју. Овај исцрпни реферат нас је подсетио на низ значајних локалитета, а упознао са неким новим. Овим уводним рефератом указали смо захвалност домаћину, Народном музеју у Краљеву.

Колега Драган Јацановић из Народног музеја у Пожаревцу са рефератом: "Улога римске војске на Ђердапском лимесу" побудио је веома квалитетну расправу, у којој су учествовали скоро сви присутни. Први пут је поред основне улоге римске војске на простору лимеса дато и ново мишљење. Оно полази од чињенице шта раде војне јединице у време

мира, а општи закључак је да брину о транспорту драгоцених руда. Подручје Кучја, Мироча и Дели Јована, у залеђу низа каструма, кастела и стражара, одувек је било богато рудама злата, сребра, олова, бакра и гвожђа.

Археолог Радивоје Арсић из Завода за заштиту споменика културе у Ваљеву имао је реферат: "Villa rustica у селу Равни код Ваљева". Иако је сама вила дала сиромашан археолошки материјал, оваква ископавања још једном су нам показала колико је значајно истраживати и овако "сиромашне" локалитете. Њиховим убицирањем и истраживањем добиће се једног дана шира слика њиховог распростирања у Србији. Колегиница Драгана Спасић-Ђурић из Народног музеја у Пожаревцу презентовала нам је рад: "Мумија из Виминацијума, прилог проучавању мумифицираних сахрана у Горњој Мезији". Овакви ритуални погребни обичаји, за које нисмо знали, још једном су нам показали да Виминацијум има толико још тога да нам изнедри. Археолог Маја Петровић из Београда упознала нас је са темом: "Огледала Сингидунума". Обрађена и презентована огледала од сребра, бронзе и олова чувају се у Народном музеју и Музеју града Београда. Колега Душан Рашковић из Народног музеја у Крушевцу, са темом "Покретни налази са локалитета касноантичких и рановизантијских утврђења Расинског округа, резултати 2002–2003. године", није нас ни овог пута изневерио. Забележени нови локалитети пружају нам нову слику о значају овог подручја. Проф. др Радмило Петровић са Филозофског факултета у Косовској Митровици са радом: "Мозаична представа пројекције Nea Fafosa", покушао је да овај мозаик повеже са рађањем трећег сина Константина Великог Констанса (324. године). Дискусија и коментари били су драгоцени и показали су да су присутне колеге пратиле реферате с великом пажњом и занимањем.

Изузетно интересовање, а поготово бурна дискусија повела се после реферата колеге Горана Митровића из Народног музеја у Врању. Реферат "Проблеми заштите, у случају локалитета 'Цигански рит', не само што нам је приказао изванредно комаде грчког сребрног новца V – IV века пре н. е. већ нас је упознао са комплетном проблематиком око открића ове оставе. У сваком погледу изузетан и веома значајан налаз ових једино приспелих 25 комада сребрног новца у Народни музеј у Врању показује по ко зна који пут нашу неефикасност у случају адекватне заштите оваквих налаза. Неблаговременим синхронизованим деловањем органа полиције и стручњака по ко зна који пут се изгубило и нестало око 60–70 новчића. Поново је било речи и о неадекватном Закону о културним добарима, о погубним великим последицама по низ будућих сличних налаза. У дискусији је изражена и сумња у спрегу организованог криминала и појединаца из надлежних органа извршне власти.

Народни музеј у Краљеву приредио је у време одржавања Античке секције и промотивно вече на коме је представљена књига Драгане Спасић-Ђурић "Виминацијум". Поред присутне ауторке, о књизи су говорили др Радмила Зотовић, др Славица Крунић, као и мр Вера Богосављевић-Петровић. На промоцији су поред присутних колега учесника и у раду Античке секције били присутни и други гости који су као и ми уживали у изузетним пројекцијама низа значајних налаза из Виминацијума.

Други дан, у организацији домаћина, учесници скупа су посетили манастир Жичу. Колегиница Татјана Михаиловић, која нас је стручно повела у обилазак, подсетила нас је на историјат манастира и низ дугогодишњих конзерваторско-рестаураторских радова извођених на овом комплексу.

Овом приликом желим у име свих присутних и у своје лично име да захвалим Народном музеју у Краљеву, колегама из поменутог музеја и њиховом директору Драгану Драшковићу. Секција је била изванредно организована, а о гостољубивости и оном што су нам у слободним тренуцима пружили, тешко је исказати речима, сем још једног великог хвала.

Председник Античке секције САД
др Славица Крунић

УДК: 061.23.053(=163.41):902(497.11)

ДУГИ И КРАТКИ ТРАНЗИТ У КАСНОЈ АНТИЦИ НА ПРИМЕРУ МУЊСКОГ БРДА И РОГАТИЦЕ

Радмила Зотовић, Археолошки институт, Београд

У функционисању римске економије један од најважнијих фактора утицаја био је транспорт. У раду се расправља о функционисању дугог и кратког транзита на економској релацији град – село – вила рустика. Налази керамике са локалитета у околини Рогатице и Муњског брда код Пожеге показују да је систем кратког транзита и економски принцип пољопривредне и занатске производње при вилама рустикама функционисао и у периоду касне антике.

Кључне речи: економија, транспорт, трговина, занатство, пољопривреда.

Постоје углавном два уобичајена мишљења како је функционисала економија у периоду Римског царства. По једнима, функционисала је као јасан однос на релацији провинција – порез – армија и главни град, што суштински чини систем политичке економије. Други је виде као добро интегрисан економски систем унутар кога политичка економија игра важну улогу, али који је такође био унифициран трговином у земљишту, кредитима и пољопривредном производњом.[1] Према последњем мишљењу, римска економија је могла да буде интегрисана у друштву и ван политичке економије.[2] Но, било како да схватимо функционисање економије у Римском царству, свакако је један од најважнијих фактора утицаја био транспорт,[3] у оквиру кога је римска економија разликовала два принципа: принцип дугог и кратког транзита.

---

[1] G. WOOLF, Imperialism, empire and integration of the Roman economy, *World Archeology* 23/3 (1992) 283.

[2] *Ibid.*

[3] K.GREEN, *The archaeology of the Roman Economy,* University of California Press, Berkley and Los Angelos 1986, 17.

Гледано из другог угла, римска економија, и у оквиру ње транзит као најважнији фактор утицаја, била је зависна од односа на релацији град – село – вила рустика. Овакав однос нарочито је био важан у сагледавању функционисања пољопривреде и трговине пољопривредним артиклима, али није био ни од нарочито мањег значаја за функционисање занатства и трговине различитим занатским производима. Оваква веза између пољопривреде и занатства састојала се у томе што је храна као најисплативији артикал на тржишту била готово увек саставни део различитог транспорта, било да се радило о дугом или кратком транспорту. Тако, на пример, керамички производи нису никада "путовали" сами, већ су углавном транспортовани заједно са храном.[4] Ниједан од ова два артикла није припадао примарном сектору економије античког периода, али је спадао у тржишно најисплативије. С друге стране, уобичајено је да се сматра да је римска вила била принципијелни инструмент пољопривредне експлоатације и њен економски однос према градском центру се подразумева као однос на релацији производња – транспорт – тржиште. Мање познат је однос село – град, јер због слабе очуваности села није познат често ни њихов приближан број у околини одређеног градског центра, па самим тим није довољно јасан ни њихов утицај на становништво и трговачки систем. Традиционално схватање античког града јесте да је он стециште заната и трговине. Супротно томе, новија истраживања представљају основу за становиште да градови нису били у основном смислу центри занатске производње, нити трговине, већ да су инструменти управе који се јављају као организатори производње и територије сеоских газдинстава,[5] док управа вилама спада у домен приватног агера, као и тзв. аристократске трговине. Тиме се на известан начин виле "схватају" као показатељи односа између града и села, док близина, тј. однос вила према римским друмовима и градовима показује потребу за транспортом и можда оријентацију према тржишној економији.[6] Период касне антике услед велике економске кризе доноси на том пољу свакако измене, али какве и колике ми то још увек не знамо. С једне стране постоји традиционално мишљење да су услед економске кризе многе виле "ишчезле", а друге се трансформисале у сеоске центре или опстале захваљујући томе што су потпале под процес "фортификације".[7] Такође се уобичајено сматра да је дуги транспорт готово

---

[4] G. Pucci, Potery and trade in the roman period, in: *Trade in the Ancient Economy,* University of California Press, Berkley and Los Angelos 1983, 112.

[5] Д. Николов, Организация на градовите в римска Тракия, у *"Поселищен живот в Тракия",* Симпозиум 14–17 септембри 1982, Ямбол, 95–96.

[6] R. Häussler, The Romanisation of the civitas Vangionum, *Institut of Archaelogy, Bulletin,* London 1994, 69.

[7] Е. В. Ляпустина, Виллы в западны провинциях римской империи, *Вестник древней истории,* Москва 1985, 166, 177.

потпуно нестао, и да су градови постепено доживљавали своју декаденцију у урбанизму, у смислу од градског до руралног.[8] Насупрот оваквом становишту стоји новије сагледавање које сведочи о привременој декаденцији градског живота, и такође о томе да дуги транзит није ишчезао, већ доживео измене у промени рута, као и квантитета, па самим тим и смањеној учесталости његовог практиковања.[9] Тако је и у периоду касне антике функционисао принцип дугог транзита, па је афричко уље и даље извожено у источни Медитеран и западне провинције, а афричке лампе у Шпанију, Галију, Италију, на Црно море, Кипар, Египат и у Британију.[10]

Али шта се у периоду касне антике дешава са кратким транзитом? Он неоспорно опстаје и функционише као економско исплативији, али како он заправо функционише уколико се виле рустике трансформишу, а градови доживљавају декаденцију? Два, помало заборављена, налаза, један са Мањског брда код Пожеге (сл. 1),[11] а други из околине Рогатице (сл. 2),[12] могу да послуже као примери за размишљање о примени кратког транзита и релацији град – вила рустика – село. На оба локалитета идентични су налази два керамичка крчага и готово идентични налази лонца, тј. шоље са две дршке. Осим ових керамичких налаза на локалитету код Рогатице евидентирана су још три керамичка суда: шоља са једном дршком, "бокаста" шоља без дршке и шоља са "звездастом" профилацијом. Налази са оба локалитета датују се у период IV века.[13] Керамички судови спадају у типичне керамичке налазе какви се налазе свуда по Римском царству у периоду касне антике. Најближе аналогије типу крчага из Рогатице и Мањског брда налазимо на некрополи код Свилоша у Срему, или на некрополама Спантов и Алте некрополе у Румунији.[14] На некрополи Спантов такође налазимо и аналогије за остале керамичке облике са Мањског брда и Рогатице.[15]

Несумњиво да су оба локалитета, тј. њихова околина, били и центри керамичке производње. Околина Рогатице броји до сада отприлике неких 7 вила рустика[16] и неколико локација са неодређеном ознаком

---

8 T. Lewit, *Agricultural Production in the Roman Economy A.D. 200 – 400,* Oxford 1991, 57.

9 *Ibid.,* 55.

10 *Ibid.,* 52 и даље.

11 М. Зотовић, *Пожега и околина,* Пожега 1978, 118.

12 F. Fiala, Römische Brandgräber bei Rogatica, *Wissenschaftligen Mitteilungen aus Bosnia und Herzegowina 5,* Wien 1897, 261.

13 Налаз из околине Рогатице датује се бронзаним новцем у период цара Константина (320–350. г.).

14 B. Mitrea – C. Preda, *Necropole din secolul al IVlea e. n. in Muntenia,* Bucureşti 1966, 231, fig. 44,2, 360, fig. 228,3.

15 *Ibid.*, 207, fig. 9,4; 213, fig. 18,2; 229, fig. 42,4.

16 I. Bojanovski, Arheološko-epigrafske bilješke sa Drine, *Članci i građa 7,* Tuzla 1967, 162.

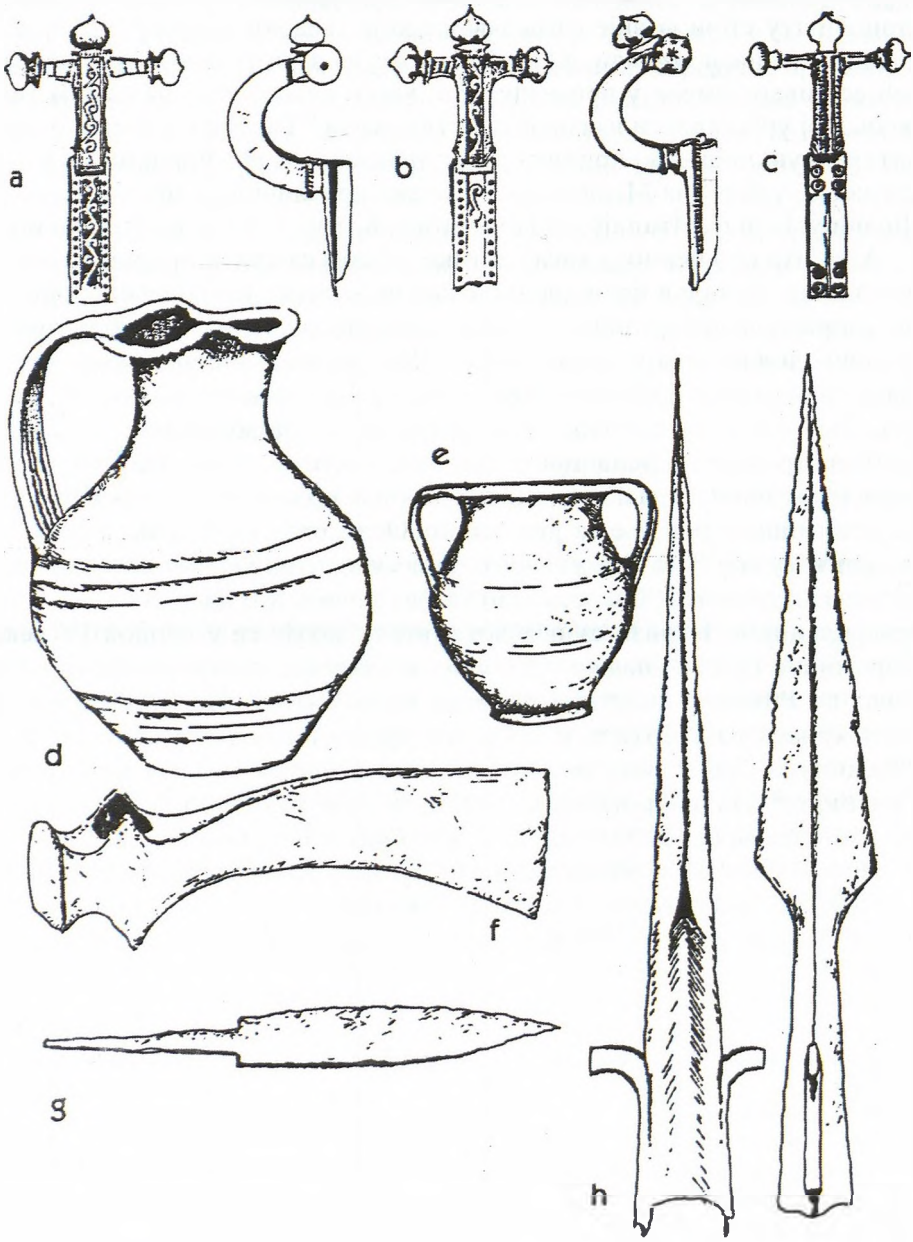

Сл. 1 Налаз са Мањског брда (преузето из М. Зотовић, *Пожега и околина,* Пожега 1978, 118)
Fig. 1 Finds from Munjsko Brdo (after M. Zotović, *Požega i okolina*, Požega 1978, 118)

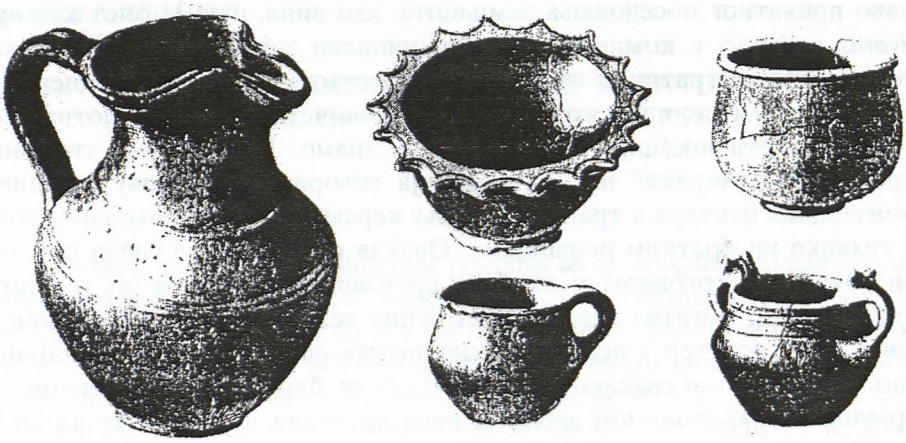

Сл. 2. Рогатица – керамички налази (преузето из F. Fiala, *WMBH* 5 (1897) 259–62)
Fig. 2 Rogatica – pottery finds (after F. Fiala, *WMBH* 5, 1897, 259–62)

"насеље".[17] На подручју села Висибабе код Пожеге до сада је евидентирана једна вила у Бакионици,[18] и неколико локација такође са неодређеном ознаком "насеља".[19] Права природа административне организације оба подручја, а нарочито подручја села Висибабе и околине, односно шире области данашње Пожеге, није позната. Јасно је да је на оба подручја функционисао економски систем односа град – село (ако ознаку "насеље" схватимо као село што највероватније јесте) – вила рустика. На подручју Рогатице административно-управни систем организације гравитирао је ка муниципијуму и евентуално каснијој колонији у Рогатици. За подручје Висибабе постоји претпоставка да је била организована у више пољопривредних имања, тј. вила рустика, да је могло бити организовано као *conciliabula* – скуп римских грађана који се конституира у неком неримском насељу, у овом случају варварском.[20] У организационом смислу *conciliabula* такође подразумева и родовске општине које су касније прерасле у територијалне, тј. сеоске општине преведене у заједнице са правом муниципалне аутономије, чему је одговарало и

[17] Е. Pašalić, *Naselja i komunikacije,* Sarajevo 1960, 72.

[18] Ј. Буђић и П. Петровић, Римске цигларске пећи и вила у Бакионици код Пожеге, *Ужички зборник 13* (1984).

[19] М. Зотовић, *op. cit.,* 32, 34; Југозападна Србија у доба Римљана, *Ужички зборник 2* (1973) 12–13.
Р. Зотовић, Насеља источног дела римске провинције Далмације – каталошки преглед локалитета, *Ужички зборник* 18 (1989) 24.

[20] Р. Зотовић, Питање насељености Пожеге и околине у античком периоду, *Пожечки годишњак 2,* 2002, 32.

право приватног поседовања земљишта, као вила, што је опет као *ager privatus* спадало у компетенцију муниципалне заједнице итд.[21] Овакав систем административне организације опстао је сигурно и у периоду касне антике, а да ли је и колики број вила ишчезао, а колики потпао под процес "фортификације" ми то још не знамо. Производња типичних керамичких "узорака" на оба подручја говори о постојању локалних производних центара и транспортовању керамике уз прехрамбене артикле свакако на кратким релацијама. Овакав вид трговине спада под тзв. аристократску трговину, у којој се производња и превоз до тржишта финансира од богатих или добростојећих велепоседника, али какав је њен прави карактер у периоду касне антике остаје још увек недефинисано. Једним делом свакако да је морала бити, бар у време Диоклецијана, ограничена максималном висином цена артикала на тржишту да би се спречило даље "дивљање" инфлације.

Примери Мањског брда и Рогатице говоре недвосмислено о следећем. У периоду касне антике постојало је организовање занатске производње које је функционисало у сагласју са пољопривредном производњом. Оно није било организовано на релацији државно – приватно, већ у оквиру приватног, јер би у супротном трошкови производње и транспорта били тешко усклађени, нарочито због великих осцилација у инфлаторним трошковима. Тиме ова два локалитета преко примера локалне производње и кратког транзита могу и треба да послуже као показатељи постојања како приватне пољопривредне производње, тако и занатске, да је тржишна економија добрим делом функционисала путем "аристократске" трговине, и на крају да период касне антике осим личне "погубљености" појединаца у условима велике економске кризе није представљао и период изгубљености свега осталог: градова, села и вила рустика.

УДК: 904–03(497.11):330.342.12(37)

[21] *Idem.*

RADMILA ZOTOVIĆ

LONG- AND SHORT-DISTANCE TRANSIT IN LATE ANTIQUITY: THE EXAMPLE OF MUNJSKO BRDO AND ROGATICA

Summary

Generally, there are two different opinions as to how the Roman economy functioned under the Empire. Some see it as a clearly organized connection along the line province–taxation–army and the capital, which basically constitutes political economy. Others see it as a connection between major local economic systems, which involves political economy, but which was integrated by trade, land, credits and agricultural production. But regardless of how the functioning of the Roman economy under the Empire is seen and which of its part is in question, transport was among the major factors influencing the functioning of the economy.

It is habitually held that the costs of transport may have brought about radical change in the economy, agriculture in particular. Such radical change in agriculture is mainly associated with the Late Empire, i.e. the period of a severe economic crisis. It is usually held that the period of Late Antiquity witnessed a drastic loss of long-distance transit to short, but more recent research shows that this was a decrease in quality and thus in the number of transport lines rather than a total failure. It is traditionally held that short-distance transit was on the increase, especially because of the necessity of supplying agricultural products, and, thereupon, that *villae rusticae* were not only centres of agricultural production but also of crafts. Although the true nature of trade under the Late Empire is difficult to establish – whether it was more of a state-organized or the so-called "aristocratic" type – it is certain that rich landowners were interested in making profit on agricultural produce from their estates.

Two somewhat forgotten finds, one from a grave in the Rogatica area, recovered in the late nineteenth century (Fiala, *WMBH* 5, 1897, 259–62), and the other from Munjsko Brdo near Požega (Zotović, *Požega i okolina* 1978, 118), show some identical components, each containing an oinochoe, hammer-axe and iron knife. The oinochoes belong to the widespread fourth-century type of jugs, occurring throughout the Empire, whose production centre is only identifiable in terms of local potteries. On the other hand, Rogatica and the Požega area, to the territory of which belongs the site of Munjsko Brdo, were centres of agricultural production and of some crafts as well. The area of Rogatica contained some 7 or 8 *villae*, while the environs of Požega may be presumed to have been organized into farming estates, and perhaps even as a conciliabulum, i.e. that it had a council of Roman citizens in a structured community gravitating towards an urban centre and, as some recent research shows, that it may have had a certain form of self-government, similar to the "partial" organization of municipal administration. It is certain that both areas were production centres, especially agricultural. Agricultural products were

the most profitable for transport in any one period, and especially during severe economic crises. Pottery also belonged among commodities that had never been too expensive on the market. These two goods were regularly transported together. It is not difficult to assume therefore that in the period of Late Antiquity the areas of Rogatica and Požega retained their primary role as centres of agricultural and some forms of craft production, constituting zones where the economic principle of short-distance transit functioned.

РИМСКА КЕРАМИКА СА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА "СТАРИ ВИНОГРАДИ" КОД ЧУРУГА

Татјана Рајковић, Београд

У овом раду ће бити речи о римској керамици пронађеној на вишеслојном археолошком налазишту "Стари виногради" код Чуруга. Ови налази биће типолошки и хронолошки опредељени. Римски импорт на територију Барбарикума биће приказан у светлу историјских догађаја, а дат је и покушај да се укаже и на систем размене добара између римског и варварског света, као и којим путевима је роба стизала у области ван Царства. Такође, указаће се и на потешкоће на које се наишло приликом обраде ове теме.

Кључне речи: римска керамика, Барбарик, путеви, трговина.

Локалитет "Стари виногради" налази се код Чуруга у Бачкој.[1] Заштитна ископавања вршена су у периоду од 1997. до 2002. године (са изузетком 1999). Том приликом констатовани су остаци вишеслојног насеља, чији је живот трајао (са мањим или већим прекидима) од бронзаног доба, преко античког периода, до средњовековног раздобља. Од преко 530 до сада истражених археолошких целина (кућа, јама, ровова) највећи број је, на основу археолошког материјала, опредељен у период позног латена (односно 1. в. пре Хр. – 1. в. после Хр.), као и у период 3–4. в., што би указивало да је у овим временским раздобљима живот у насељу био најинтензивнији. Унутар насеља нађено је и неколико гробова датованих у 4, односно 5–6. в. Треба поменути да досад истражена територија (површине око 9.500 m^2) чини само мањи део локалитета, чије се укупно распростирање процењује на око 50 ha (Трифуновић и Пашић 2003).

---

[1] На почетку бих хтела да искористим прилику да захвалим кустосу Музеја Војводине С. Трифуновићу на уступљеном материјалу и несебичној помоћи приликом настајања овог рада, као и др С. Крунић из Музеја града Београда и мр А. Премк на пруженим корисним информацијама везаним за тему.

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society
20 (2004) 93–126.

На почетку треба кратко изложити основне потешкоће на које се наишло приликом израде овог рада.[2] Наиме, материјал је јако уситњен, па је то често представљало сметњу у покушајима да се одређени фрагмент ближе типолошки и хронолошки определи. Такође, проблем представља недостатак налаза који би могли послужити за сигурно датовање у објектима у којима има и римске керамике. Наиме, нису пронађени новац, фибуле, или сличан хронолошки осетљив материјал који би омогућио прецизније датовање налаза (а самим тим и римске керамике) из одговарајућих објеката. Такође, недовољно публикована грађа са локалитета који су на нашем делу територије Барбарикума онемогућава неко ближе поређење нашег материјала и оног са сличних локалитета.

Римска керамика констатована је у око 140 објеката, што би чинило 1/3 од укупног броја. Пронађене су све три основне врсте керамике: стона, кухињска и амбалажна.

Стона керамика

Тера сигилата

Од стоне керамике прво бисмо продискутовали фрагменте тера сигилате пронађене на овом локалитету. Од ове врсте луксузне керамике, која се са релативном лакоћом може датовати, на нашем локалитету углавном је заступљен облик хемисферичне зделе типа Драг. 37. Најбоље очувани комади су 2 половине зделе (сл. 2: 12, 5: 16). Фрагмент приказан на сл. 5: 16 има печат, незнатно оштећен, који нисам успела да растумачим. Међутим, на основу аналогија за ову зделу могло би се претпоставити да потиче из радионице Пфафенофен, што би значило да је она најмлађи примерак тера сигилате са овог локалитета.

Такође, ту је и већим делом очувана здела Драг. 37 са представом гладијатора (сл. 5: 13–15). На основу карактеристичног сегментног штапића који одваја јајнице, овај комад могли бисмо приписати мајстору Хеленијусу из Вестерндорфа. Из радионице овог мајстора потиче и комад са представом зеца (сл. 1: 9), што се да закључити такође на основу сегментног штапића. На основу аналогија из околних провинција, са сигурношћу бисмо овом мајстору могли приписати и комад са представом свирача (сл. 5: 17). Из вестерндорфских радионица потичу и комади са листом и јеленом (сл. 1: 13, 11), што бисмо могли да закључимо на основу неких аналогија у постојећој литератури.

Радионици Рајнцаберн би највероватније припадао комад зделе Драг. 37 са делимично очуваним печатом (/////INUS) (сл. 1: 1). Ово се да закључити на основу специфичне тамноцрвене боје фактуре и врло

[2] Сав материјал обрађен у овом чланку налази се у Музеју Војводине.

квалитетног тамноцрвеног премаза, који су карактеристични за производе ове радионице (Bjelajac 1995).

Од глатке тера сигилате са два примерка је заступљен облик Драг. 33 (сл. 8: 5–6). Ова форма се јавља у средњегалским и источногалским радионицама, као и у Рајнцаберну и Вестерндорфу, што одговара периоду од владавине Клаудија до око 250. године. Старији тип ових зделица има конкавне стране, а млађи окомитије, попут наших фрагмената. У Панонији је овај облик најчешћи у доба Хадријана.

Дакле, видели смо да комади тера сигилате са овог локалитета углавном потичу из германских радионица. Радионица Рајнцаберн ради од око 140. до око 230. године, кад се претпоставља њено рушење. Она је била најпродуктивнији центар производње тера сигилате. У односу на раније производне центре, импорт у средњоподунавске провинције је врло велик, посебно у Доњу Панонију, где налаза има подједнако и у цивилним и војним насељима (Bjelajac 1995). Најчешћа форма рељефне тера сигилате је здела типа Драг. 37. Већ око 170. рајнцабернски лончари се селе на исток и оснивају нове радионице у Вестерндорфу и Пфафенофену, на реци Ин у Норику. Активност ових производних центара, који имају врло сличне типове представа са рајнцаберншким, траје до око 270. године. Извоз је такође усмерен на исток, и то речним путем – Ином и Дунавом, а налази су углавном ограничени на лимес, док су у унутрашњости провинција ређи (Brukner 1981: 22; Cermanović–Kuzmanović 1982: 27–29; Bjelajac 1995).

Имитације тера сигилате

Од имитација рељефне тера сигилате у Чуругу је пронађен већи комад зделе (сл. 1: 17) произведен у локалној радионици названој "X" , за коју се за сад не зна где се тачно налазила (претпоставља се негде на територији Доње Паноније). Ова радионица производила је посуде на витлу, које су касније дорађиване руком, тако што је посуда утискивана у калуп не би ли се добили рељефни медаљони. Наш примерак израђен је од пречишћене земље, наранџастог је печења и са траговима наранџастог премаза. На медаљонима су приказане представе из Дионисовог култа (погледати чланак др А. Јовановића о овој посуди, који се налази у овом броју Гласника САД). Осим овог већег комада зделе, пронађена су и два мања (сл. 1: 15–16), од којих један (сл. 1: 15) свакако не припада овој посуди, а сама представа – глава у профилу, наглашеног носа и стилизована медитеранска вегетација – један је од показатеља да комад припада истом типу посуда. Облик ових здела нема аналогија у римској или домородачкој грнчарији, а представе су класичне теме, типа Хомерови епови и сл., што се објашњава тежњом локалног становништва, које је економски просперирало крајем 3. и почетком 4. века, да се прилагоди римској култури (Brukner 1981: 26). Зделе из ове радионице

налажене су на територији Срема (Бановци, Пећинци, Сирмијум, Шашинци) , Славоније (Осијек, Винковци), Босанске Посавине (Босански Брод), у Мачви (Горња Засавина) и Мађарској (Сопиане) (Брукнер 1992).

Зделе

Од облика стоне керамике, зделе су свакако најзаступљенији тип посуда на овом локалитету. Најбројније су оне које имитирају облике тера сигилате, и то управо тип Драг. 37 (сл. 2: 1–12, 3: 2–5, 4: 1–13, 6: 3–5, 7: 18, 8: 1–2). Има их различитих димензија, боја печења иде од наранџасте до светлосмеђе, а боје премаза (који је различитог квалитета) од жућкастонаранџасте до светлоцрвене. Наши примерци (код којих степен очуваности допушта ближе опредељење) припадају варијанти ових здела која има полусферичан облик са прстенасто задебљаним ободом и високим прстенастим дном, а украшена је ужлебљеним линијама. Њихово датовање је прилично широко и креће се у периоду од 2. до 4. века (Brukner 1981: 40).

Здела приказана на сл. 8: 4 имитација је облика тера сигилате Драг. 44. У Мађарској је овај тип здела познат под именом "Патка" тип. Овакве сиво печене и глачане зделе, са прстенастим задебљањем на ободу и на прелазу у доњи конус, у радионицама Аквинкума су налажне са новцем од Веспазијана до Антонина Пија, односно од друге половине 1. в. па све до краја 3. века. Наш примерак бисмо вероватно могли датовати у крај овог периода (Brukner 1981: 40).

За калотасту зделу (сл. 8: 3), наранџасто печену, са црвеним премазом, задебљалог хоризонтално профилисаног обода, на којем су 2 жлеба, нисам нашла одговарајућу аналогију. Зделе оваквог облика, али са много гушће ужлебљеним ободом јављају се у другој половини 1. и у 2. веку, али оне за разлику од нашег примерка имају црносмоласт премаз на ободу (Brukner 1981: 96, T. 91). Такође у 4. веку јављају се зделе са оваквим ободом, али су оне покривене маслинастозеленом глеђи (Брукнер 1995: 96, T. X). Фактура овог примерка зделе говори о њеном могућем датовању у 2–3. век.

У дубљој зделе биконичне форме (сл. 3: 1), на основу разгрнутог и закошеног обода, могли бисмо можда препознати неки облик здела са крагном које се датују у крај 1–2. век (Brukner 1981: 90–91, T. 75, 91/141), а фактура би одговарала 2–3. веку.

Тањири

Овај тип стоне керамике је у Чуругу врло редак. Пронађен је један примерак тањира (сл. 1: 19), са тамноцрвеним премазом и украсом изведеним печаћењем у виду концентричних кружница и розета који чини мотив крста уписаног у круг (због степена очуваности није најјасније). По облику и димензијама овај тањир би можда могао да буде имитација

тзв. помпејанских тањира који се производе од пречишћене земље са премазом на обе стране (попут нашег примерка) у периоду 2–3. века (Brukner 1981: 85). Аналогије за декоративни мотив изведен печаћењем нисам успела да пронађем. Оваква врста посуда спада у луксузно посуђе и део је продукције локалног римског грнчарства (Bjelajac 1992). Иначе, печатни стил цвета када увоз тера сигилате почиње да јењава. Ипак, ова врста керамике врло је разноврсна, како по форми и мотивима, тако и по утицајима под којима је настајала, па није увек лако одредити њено порекло (Brukner 1981: 30–32).

Пехари

Фрагменат са сл. 8: 17, светло смеђег печења са црвеним премазом припада пехарима јајасте форме са суженим дном, који често имају барботин украс. Због степена очуваности овог примерка не можемо закључити да ли је то био случај и овде. Овакви пехари су северноиталског порекла и почињу да се производе у 1. веку, у рајнском подручју јављају се и до краја 2. века (Brukner 1981: 30), а нађени су и у Сирмијуму у грнчарским пећима, из чега се види да су израђивани и у радионицама Доње Паноније, али се истовремено и импортују – од времена флавијеваца па до средине 2. века (Премк 1992: 367).

Судови са две или три дршке

На нашем локалитету имамо само 2 уломка која смо могли определити да припадају овој врсти посуда (сл. 3: 8, 8: 9). Фрагмент трбуха (сл. 3: 8) могао би припадати биконичној форми ових судова, који обликом подражавају каснолатенске облике (Брукнер 1981: 41), док фрагмент обода и врата (сл. 8: 9) највероватније припада једном од типова са наглашеним прелазом врата у раме (Brukner 1981: 41, T. 105).

Овај облик посуда припада хеленистичком културном утицају, а најјачи производни центар у области провинција Паноније, Мезије и Дакије је Аквинкум, а вероватно су израђиване и у Сирмијуму, Мурси и Цибалама (Brukner 1981: 41). Датују се у период 2–3. века.

Крчази

Од затворених облика трпезне керамике нађени су крчази: израђени су углавном од наранџасте или светлосмеђе печене земље. Због уситњености материјала не можемо извести сигурне закључке о њиховом облику, али највероватније су у питању крчази издужене јајасте форме са високим трбухом са једном дршком или две дршке (сл. 6: 2). На очуваним дршкама и комадима трбуха чест је и црвени премаз.

Крчаг представљен на сл. 6: 1 има смеђу траку на прелазу рамена у трбух, што представља латенску традицију: црвено бојене траке које покривају раме или две трећине суда су њен одраз и у употреби су до

краја 3. века (Brukner 1971: 34). Треба поменути и један обод (сл. 8: 14) тракасте профилације који се јавља на италским формама крчага 1. и 2. века.

Кухињска керамика

Лонци

На локалитету "Стари виногради" пронађено је свега неколико лонаца који припадају производњи римско-провинцијских радионица. Углавном су у питању лонци песковите фактуре и сиве боје печења, што су касноантичке карактеристике (сл. 9: 1–4). Овакви налази у југоисточном делу Паноније јављају се у вилама рустикама и у стратиграфски издвојеном слоју у Сирмијуму у периоду после владавине Валентијана, па све до краја 6. века (Брукнер 1987).

Ту је и лонац који имитира облик питоса (сл. 8: 10) са жлебовима на ободу, који бисмо на основу фактуре могли датовати у 2–3. век.

Поклопци

На овом локалитету пронађен је само један фрагмент, сивог печења и песковите фактуре, који вероватно припада типу дубљих коничних поклопаца са дугмастом дршком (сл. 9: 5). Ивица је савијена према отвору и оштро профилисана унутра и споља. Овакав тип поклопаца јавља се у Доњој Панонији и околним провинцијама (Brukner 1981: 43).

Амбалажна керамика

Амфоре

Доста уломака амфора пронађено је у различитим објектима на овом локалитету, али су углавном у питању мањи уломци трбуха. Свакако најзначајнији фрагмент је онај приказан на сл. 10: 12, који има печат на дршки, додуше нечитљив у потпуности, али се могу разазнати грчка слова НРА////. Ово би указивало да је у питању амфора понтског порекла. Овај тип амфоре, коришћен за транспорт уља, произвођен је на западној обали Црног мора, у Хистрији и Понту. Од половине 2. века ове амфоре постају ниже и здепастије, боја печења је браон, енгоба је порозна, а на дршки је обавезно печат: такве остају до почетка 4. века, када њихов импорт код нас престаје (Bjelajac 1996). У складу са оваквим опредељењем овог фрагмента, можда бисмо на печату могли препознати име НРАКЛЕ, које је врло често на овом типу амфора.

Једини обод амфора пронађен на овом локалитету припада такође амфори израђеној од светлосмеђе глине порозне фактуре са жућкастом енгобом која се отире (сл. 10: 13) . Припада амфори понтског порекла, и

то типу звоноликог отвора, краћег или дужег коничног врата и лоптастог трбуха, који се завршава малим шпицастим дном, док овалне дршке иду од врата до рамена, на којем је (као и на врату) чест натпис изведен црвеном бојом. Прекривене су жућкастом енгобом која се отире. Горњи део трбуха носи чешљасти орнамент. Почетак производње ових амфора је 4. век, а највећи обим производње је у 5. и 6. веку. Центар производње је Хистрија, а служиле су за транспорт уља, а можда и вина и жита. У Сингидунуму се јављају у затвореним целинама прве половине 4. века, а у Виминацијуму крајем 6. века, као и на Царичином граду (Bjelajac 1996: 67–72). Међутим, можда би овај обод припадао амфорама италског порекла, јајасте форме са наглашеним прелазом обода у врат, које су на ободу имале печат радионице. Служиле су за транспорт уља, сосова и суве рибе. Јављају се у 1–2. веку, док се каснија варијанта прати до краја 6. века. У Горњој Мезији их има од последње четвртине 1. века до почетка 2. века (Bjelajac 1996; Brukner 1981).

Једино очувано дно (сл. 5: 9) је кратко, пуно и заобљено и припада амфорама италског порекла израђеним од пречишћене земље, црвено печеним са жућкастобеличастим премазом, а јављају се у последња два века пре Христа до 1. века и служе за транспорт вина (Brukner 1981: 122).

Најчешћи налаз су делови трбуха амфора, али још једном због уситњености налаза не можемо поуздано утврдити који број комада припада једној посуди. Код фрагмента трбуха можемо разликовати два типа: оне светлоцрвеног печења са беличастом и постојаном енгобом нанетом у тањем слоју (сл. 10: 17), и оне наранџастог печења са жућкастом енгобом нанетом у дебљем слоју, која се лако отире (сл. 10: 18). И једна и друга врста имају и ребра.

Пронађено је више фрагмената дршки, и то елипсастог пресека наранџастог или светлоцрвеног печења са енгобом, које не бисмо могли ближе определити, јер се дршке елипсастог пресека јављају на разним типовима амфора италског или локалног порекла (Brukner 1981: 121–126).

Амфоре су због свог специфичног порекла и намене значајне за проучавање романизације локалног становништва у новоосвојеним областима. Наиме, већи број налаза амфора указује на прихватање римског начина исхране, односно коришћење уља и вина (Bjelajac 1996). На нашем локалитету број амфора није толико велики да би указивао на неки већи извоз њиховог садржаја у ове области, али свакако указује да је између осталог и овај вид римске културе био познат становницима насеља код Чуруга.

Питоси

Као и амфоре, и питоси су прилично чест налаз у објектима на овом локалитету. Ова врста посуда се јавља у оквиру римске керамике у неколико варијаната: у току 1–2. века, заједно са тамносиво печеним

латенским питосима, јављају се римски, од црвено печене глине са црносмоластим премазом и чешљастим орнаментом на рамену. У 3. веку они задржавају исту форму, али се премаз више не јавља, а и украс је грубље изведен. Питоси 4. века су узаног, равног обода, без жлеба, сиве песковите фактуре са крупним чешљастим орнаментом на ободу и непосредно испод њега (Brukner 1981: 42– 43).

На нашем локалитету, нажалост, није пронађен ниједан већим делом очуван питос, па не бисмо могли извести прецизне закључке о њиховој форми. Комад обода питоса са сл. 10: 6 са црним смоластим премазом свакако бисмо могли определити у период 1–2. века. Остали примерци су наранџасте до црвене боје печења, на прелому сиви и углавном без изразитог жлеба. У фактури као примесу имају углавном песак, као и неку врсту шљунка. Од питоса приказаног на сл. 10: 1 очуван је и фрагмент рамена које носи украс чешљем у виду хоризонталних линија. У Сирмијуму имамо примерке питоса сличних нашим (Parović–Pešikan 1971: 35, T. XXII/74). За њих се наводи да су чести у Карнунтуму и другим местима у Панонији, а називају се "Pannonian striped pottery", због украса на трбуху изведеног чешљем, док им је обод црно бојен. Порекло се тражи у келтској традицији. Појављују се у 1. веку и трају све до 3. века. На основу овога, могли бисмо можда да претпоставимо да наши примерци припадају 3. веку.

Римска керамика у Барбарикуму у светлу историјских догађаја

Територију данашње Бачке су почетком наше ере населили Сармати. Извори нам доносе податке о њиховом односу са Римом – чести су њихови упади на територију Рима, који резултују римским казненим експедицијама и покушајима пацификације у циљу обезбеђивања границе Царства успостављене на Дунаву. Тако Јазиги (главно сарматско племе у овој области) већ 69. године упадају у Панонију, а 92. уништавају једну легију негде на територији јужне Бачке. Од 117. до 119. Сармати воде рат са Римљанима у ком су побеђени, па наредних педесетак година протиче без сукоба. У доба Маркоманских ратова (169–180) постигнут је мир којим су Јазиги морали да врате заробљенике, образована је ненасељена тампон зона у ширини од 15 km на левој обали Дунава и стављена је забрана живљења на дунавским адама и на држање моноксила и бродова на Дунаву, као и обавеза давања помоћних трупа. Нешто касније (179–180) добијене су неке олакшице и регулисано је питање посећивања тргова и одређени су тржишни дани. Трговина се одвијала поред утврђења и мањих бургуса, под војном контролом, због обезбеђења границе и да би се проверавала наплата царина (Брукнер 1990). Сматра се да је Марко Аурелије хтео да ове области организује у провинције Маркоманију и Сарматију, али га је смрт у томе спречила.

Управо после Маркоманских ратова успостављају се трговачке везе са Сарматима и управо из овог периода потиче највећи број римског импорта – посебно тера сигилате (Брукнер 1990). Такође, тзв. Мали шанац од Апатина до Чуруга, по некима је изграђен после 180. да би се територија запоседнута од стране Рима заштитила од евентуалних упада са севера. Након ових ратова Квади, Маркомани и Сармати су били врло ослабљени, па у наредном периоду нису представљали опасност за Царство (Димитријевић 1975).

Око 270. материјална култура Сармата се мења, јер са севера постају окружени германским племенима, а почиње и прилив нових сарматских племена. У нашој области расту насеља и налази: позната су она код Каћа, Жабља – локалитет Нове земље, Мартинци на Јегрички, код пута Жабаљ – Зрењанин ("Ливаде"), такође око Тителa. Истраживачи претпостављају да је у овом периоду Рим и Сармате повезала заједничка опасност од Гота и да су Сармати били нека врста мини клијентелске државе која је била тампон зона између Царства и новопридошлих германских племена (Fitz 1965).

Диоклецијан борави у Сирмијуму 293/4, када дели Доњу Панонију на Панонију Секунду и Валерију. Тада су изграђене и многе тврђаве – мостобрани на левој обали Дунава, као и кастел Онагринум код Бегеча (Velenrajter 1961), који је једино утврђење са пристаништем на левој обали Дунава на овом сектору лимеса, које је поуздано идентификовано и делимично истражено. Његова примарна функција била је заштита границе, те стога међу материјалом који је ту нађен има мало налаза римске керамике (Брукнер 1990). Такође, у истом периоду подиже се и утврђење Контра Акуминкум, које је према досадашњем степену истраживања убицирано на ширем подучју Тителa, а боравак римске војске у овој области такође није значајније утицао на материјалну културу локалног становништва (Брукнер 1990).

Након Константиновог рата са Сарматима 322. приступа се обнови и доградњи на левој обали Дунава (шанчеви у Олтенији и Великоалфелдској равници, обнова Дробете и Ледерате). Проучавање тзв. римских шанчева заокупљало је пажњу многих истраживача, а данас се већина слаже да је њихова улога била да заштите римску територију од варварских упада. Протезали су се поред мањих речних токова (Брукнер 1990), па су на тај начин повезивали унутрашњост Барбарикума са Дунавом, Тисом, а са овим трасама поклапају се и налази римског импорта у јужној Бачкој и Банату. Изградња ових шанчева била је могућа једино уз помоћ локалног живља (Димитријевић 1975).

Године 334. почиње сукоб Лимиганата против својих господара Аргараганата у којем су Лимиганти победили, а Аргараганти затражили помоћ Рима. Опис ових догађаја налазимо код Амијана Марцелина (Марцелин 1998: 136–139). Око 350. област Мориш – Тиса – Кереш

насељавају Гепиди. За време Констанција (351–361) вероватно је изграђен тзв. Велики шанац који се пружа од Дунава до Бачког Градишта, а такође и шанац на Керешу (ван Бачке).

Због убиства квадског краља, уследили су нови напади Квада и Сармата на Панонију и Горњу Мезију током 374/5, након чега Рим напушта леву обалу Дунава, те се напуштају и руше системи шанчева и утврђења на левој обали Дунава због све учесталијих упада варвара.

У доба раног Царства, роба из Италије у Панонију стиже путем Аквилеја – Емона – Птуј – Мурса. Аквилеја је била главни сабирни центар за робу из Италије и из ње се роба лиферовала даље у Норик, Панонију, Мезију и Дакију. Сава је свакако играла велику улогу у трговини италском робом на територији бивше Југославије (Vikić–Belančić 1968: 512).

У 2. веку импорт из Италије слаби и замењују га галски и германски; германски произвођачи у 2. веку постају озбиљан конкурент на тржишту јужне Паноније – нпр. радионица Рајнцаберн је извесно време главни учесник у трговачком промету Паноније, док у првој половини 3. века примат у трговини тера сигилатом преузима Вестерндорф, који је Панонији географски ближи, а роба са Рајне стиже линијом Рајна – Некар – Дунав. Од средине 3. века услед сталних упада варвара наступа застој у спољној трговини, али унутарпровинцијска трговина опстаје (Vikić–Belančić 1968: 515–519). У касној антици речна пловидба Савом, Дравом и Дунавом сигурно је одиграла најважнију улогу у размени робе.

За нашу тему било би значајно истражити којим путевима је роба из граничних провинција Царства стизала у Барбарик. Сама провинција Доња Панонија (као гранична област Царства и дела Барбарикума који нас овде интересује) није имала велики економски значај, већ првенствено стратешки због повољног положаја на раскршћу путева. У областима данашње Мађарске, односно северно од Бачке, констатовани су (али слабо истражени) путеви који спајају Панонију и Дакију (Fitz 1962). Јужније од ових претпоставља се да је постојао пут Теутобургијум – Апулум, с обзиром на то да је од Птуја до Мурсе ишао магистрални пут. Претпоставља се и да је постојао пут преко Бачке који се пружао правцем југозапад – североисток (Sekereš 1978), од Кастелум Онагринума до Партискума, који пролази поред значајних сарматских насеља (Бечеј, Ада, Сента). Такође, у касној антици је Кастелум Онагринум заједно са Бононијом (која је била дунавско пристаниште Сирмијума) био важна тачка контроле прелаза преко реке и пловидбе Дунавом, посебно зато што је код Бононије прелаз у Бачку врло повољан. Водени пут Тисом играо је значајну улогу, јер су уз њу бројна сарматска насеља (Бечеј, Бачко Петрово Село, Мол, Ада, Сента, Нови Кнежевац, Кањижа).

Треба имати у виду и већ поменуте трасе шанчева, као и могућност пловидбе мањим речним токовима Бачке (Јегричка, Мостонга, Криваја,

Чик) као неке од путева којима је римска материјална култура продирала ван територија Царства.

Као што смо видели, репертоар римске керамике на локалитету "Стари виногради" богат је и разноврсан. Уситњеност материјала, коју смо поменули на почетку као отежавајућу околност при одређивању облика посуда, уједно указује на то да су римске посуде дуго биле у употреби, што потврђује и доста фрагмената који су имали рупе од крпљења.

Мале количине налаза који би се могли датовати у 1. век је ситуација која се подудара са стањем на осталим локалитетима на територији Царства (Брукнер 1987). У доба јулијеваца – клаудијеваца у овој области постојали су само покретни логори јединица које су држале под контролом обалу Дунава. Такође, јака локална продукција утиче на то да није било потребе за страном робом. И на нашем локалитету нађени су остаци решетки од грнчарских пећи и недовршене посуде, што указује на производњу керамике на самом локалитету, а мноштво квалитетних посуда латенских облика указује на добру снабдевеност становника каснолатенског насеља код Чуруга.

После Маркоманских ратова успостављају се трговачке везе са Сарматима, и из тог времена потиче највећи број римског импорта (Брукнер 1990). Овакво датовање бисмо могли прихватити и за неке наше налазе, тим пре што у објектима у којима је налажена римска керамика није нађен материјал који би их могао поуздано датовати – изузев Т-фибуле са опругом из објекта 323 која припада 3. веку (Трифуновић и Пашић 2003).

Треба поменути да код једног броја фрагмената са нашег локалитета који имају премаз (углавном су у питању зделе – имитације тера сигилате и крчази), тај премаз има седефасти одсјај. Оваква карактеристика јавља се код производа цивилне радионице "Schutz", која је радила на прелазу 2. у 3. век у Аквинкуму (Vikić–Belančić 1968: 518), те бисмо могли извести закључак да су неке од тих посуда можда пореклом управо из ове радионице, а то временски одговара периоду после Маркоманских ратова, већ назначеном као период успостављања интензивних контаката Рима и Барбарикума.

Потврду о производњи керамике на овом локалитету у току касне антике немамо, али је сигурно да су становници овог насеља били добро опскрбљени. Сива глачана керамика, која узоре за облик има у римској керамици, произвођена је крај Вршца и код Ходмезавашархеља (Рашајски 1957: 39–56), као и облици керамике карактеристични за локално становништво. Ова керамика датована је у 4–5. век. И у суседној Румунији имамо локалитете на којима су пронађене грнчарске пећи датоване у 3. век (Bozu 1990: 156). На пример, на локалитету Градинари – Селиште у близини Решице, у 3. веку, између осталог произвођена је и сива керемика која облицима подражава римску керамику. Неке од ових

облика срећемо и у касноантичким објектима насеља у Чуругу. Наравно, не можемо са сигурношћу тврдити да на локалитету " Стари виногради" није произвођена керамика у 3–4. веку (с обзиром на степен истражености локалитета и његову девастираност проузроковану радом локалне циглане), али присуство мноштва сиве глачане керамике рађене по узору на римске облике је стање које одговара и другим истовременим локалитетима у ближој и даљој околини. Овакво стање ствари, као и интензивни сукоби на територији данашње Бачке у току 4. века (Марцелин 1998), могли би бити разлог смањеног обима прилива римске керамике на варварску територију, а самим тим и у насеље код Чуруга.

У сваком случају, налазе римске керамике на нашем локалитету не бисмо могли приписати економским потребама становника ни у 1. веку ни у касној антици, а није у питању ни организована трговина, већ вероватно кретање војних јединица по територији јужне Бачке, а размена се вршила и на већ поменутим местима уз утврђења на обали.

Овај рад представља скроман покушај документовања већег корпуса римске керамике из насеља које се налази у Барбарикуму и живи у континуитету, упоредо са Римским царством, са којим остварује различите контакте. Даље проучавање ове теме могло би допринети бољем разумевању политике коју је Рим водио према становницима који су живели уз границу или дубље унутар варварске територије, као и функционисању свакодневног живота, кроз сазнања о економском животу и трговини која се одвијала између Царства и варвара.

КАТАЛОГ

Слика 1

1. Здела – део обода, тера сигилата, Драг. 37, тамноцрвена земља и тамноцрвени премаз, изнад јајница делимично очуван печат //////– INUS. На основу карактеристичне тамне боје фактуре и премаза – радионица Рајнцаберн, тер. инв. ЧВ 135/00. 2. Здела – обод, т. с., Драг. 37, наранџастог печења, црвеног премаза. Због величине комада није могуће утврдити из које радионице потиче. 3. Здела – обод, т. с. Драг. 37, црвене боје печења, светлоцрвеног премаза. Због величине комада није могуће утврдити из које радионице потиче. тер. инв. ЧВ 147/01. 4. Здела – т. с., Драг. 37, део рељефног поља наранџастог печења са тамнонаранџастим и непостојаним премазом, јајнице, тер. инв. ЧВ 36/01. 5. Здела – т. с., Драг. 37, део рељефног поља светлоцрвене боје печења, светлоцрвеног непостојаног премаза, јајнице. Није могуће утврдити којој радионици припада. тер. инв. ЧВ 37/01. 6. Здела – т. с., Драг. 37, део рељефног поља тамноцрвене боје печења, тамноцрвеног премаза. Осим јајница, види се и део медаљона. На основу тамне боје – радионица Рајнцаберн, тер. инв. ЧВ 502/00. 7. Здела – т. с., Драг. 37, део рељефног поља обликован као жетон, црвене боје печења и црвеног премаза, јајнице и део медаљона, тер. инв. ЧВ 31/97. 8. Здела – т. с., Драг. 37, део горњег дела посуде црвене фактуре постојаног црвеног премаза. Није могуће

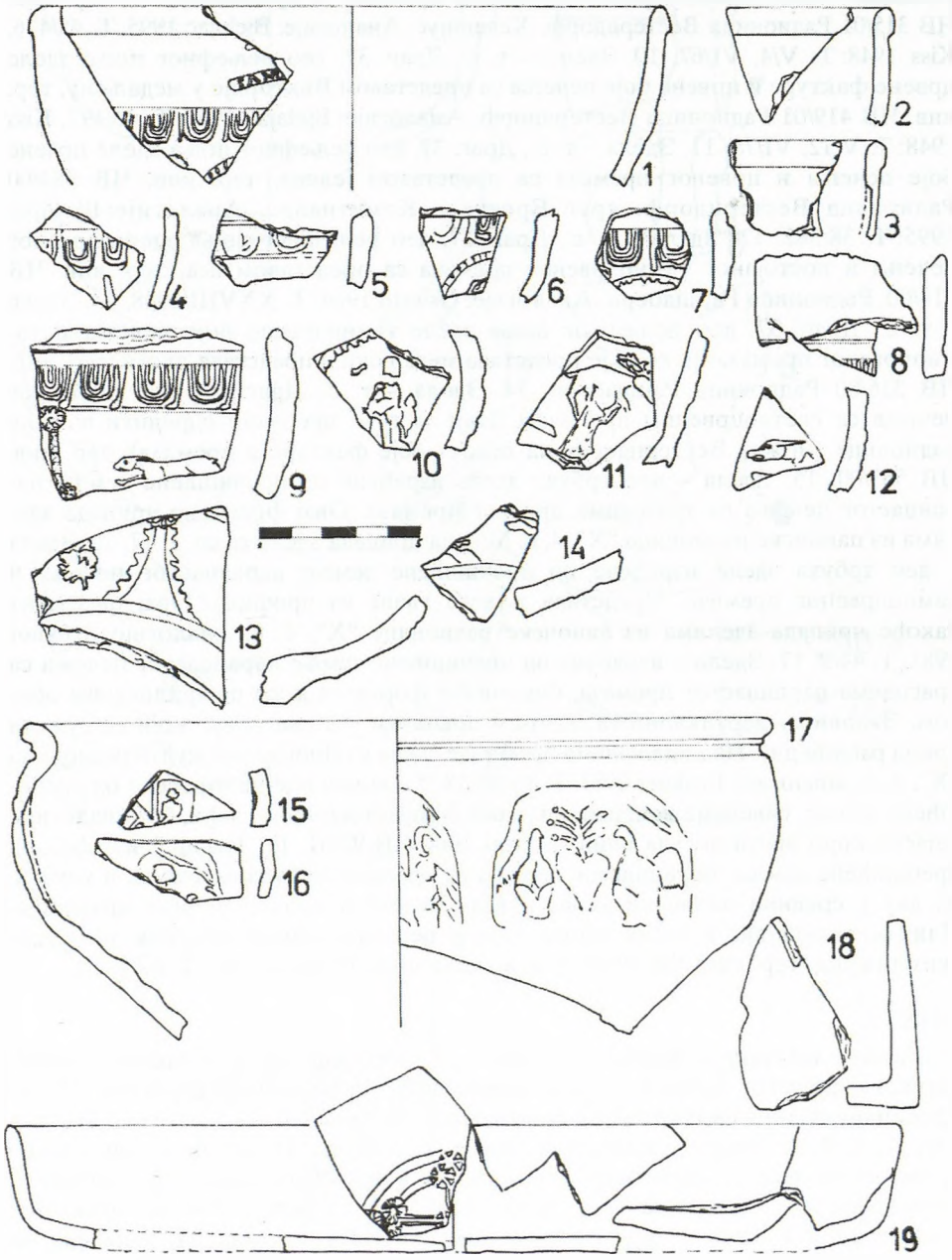

Сл. 1. Рељефна тера сигилата
Fig. 1. Moulded terra sigillata

утврдити из које је радионице. тер. инв. ЧВ 317/01. 9. Здела – т. с., Драг. 37, део рељефног поља посуде црвеног печења и премаза, са приказом зеца, тер. инв. ЧВ 315/01 Радионица Вестерндорф, Хеленијус. Аналогије: Bjelajac 1995: T. 45/476, Kiss 1948: T. V/4, VI/67. 10. Здела – т. с., Драг. 37, део рељефног поља зделе црвене фактуре и црвене боје печења са представом Викторије у медаљону, тер. инв. ЧВ 419/01 Радионица Вестерндорф. Аналогије: Bjelajac 1990: T. 46/497, Kiss 1948: T. V/12, VI/78. 11. Здела – т. с., Драг. 37, део рељефног поља зделе црвене боје печења и црвеног премаза са представом јелена. тер. инв. ЧВ 384/00 Радионица Вестерндорф, круг Еротус – Комитиалис. Аналогије: Bjelajac 1995: T. 38/382. 12. Здела – т. с., Драг. 37, део рељефног поља зделе црвеног печења и постојаног тамноцрвеног премаза са представом пса, тер. инв. ЧВ 314/00, Радионица Рајнцаберн. Аналогије: Oswald 1964: T. XXVIII/1948. 13. Здела – т. с., Драг. 37, део рељефног поља зделе тамноцрвене боје печења и тамноцрвеног премаза на којој је представа медаљона и представа листа. тер. инв. ЧВ 316/00 Радионица Рајнцаберн. 14. Здела – т. с., Драг. 37, светлоцрвеног печења са светлоцрвеним премазом. Није могуће прецизно одредити из које радионице (можда Вестерндорф, на основу боје фактуре и премаза). тер. инв. ЧВ 563/00. 15. Здела – део трбуха зделе израђене од пречишћене земље наранџастог печења са траговима црвеног премаза. Овај фрагмент припада зделама из панонске радионице "X", 4. в. Можда припада здели са сл. 1: 17. 16. Здела – део трбуха зделе израђене од пречишћене земље наранџастог печења и тамноцрвеног премаза. Представа људске главе из профила. Овај фрагмент такође припада зделама из панонске радионице "X", 4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 44/9. 17. Здела – израђена од пречишћене земље наранџастог печења са траговима наранџастог премаза, биконичне форме са косо профилисаним ободом. Зидови су вертикални са оштрим прелазом у доњи конус који се сужава према равном дну. На медаљонима представе сцена из Дионисовог култа радионица "X", 4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 45/22. 18. ? – комад посуде израђене од пречишћене земље, сиве боје печења, покривен жућкастосмеђом глеђи, без аналогија, нејасно којој врсти посуда припада. тер. инв. ЧВ 92/01. 19. Тањир – израђен од пречишћене земље, наранџастог печења са црвеним премазом, споља и унутра, на дну у средини печаћени украс у виду розета и концентричних кружница. Плитак, равног дна и косих зидова. Ово је вероватно имитација тзв. помпејанских тањира. тер. инв. ЧВ 80/00, 1–3. в., аналогије: Brukner 1981: T. 65/1–10.

Слика 2

1. Здела – имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, светлонаранџастог печења и светлонаранџастог премаза који се отире. Полусферичног облика са прстенасто задебљаним ободом. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/1. 2. Здела – имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, смеђеокер боје печења и наранџастожућкастог премаза. Полусферичног облика са прстенасто задебљаним ободом. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/2. 3. Здела – имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, наранџасте боје печења и наранџастоцрвеног постојаног премаза. Полусферичне форме са задебљаним ободом. тер. инв. ЧВ 177/01, 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/1. 4. Здела – имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, наранџастог печења и црвеног

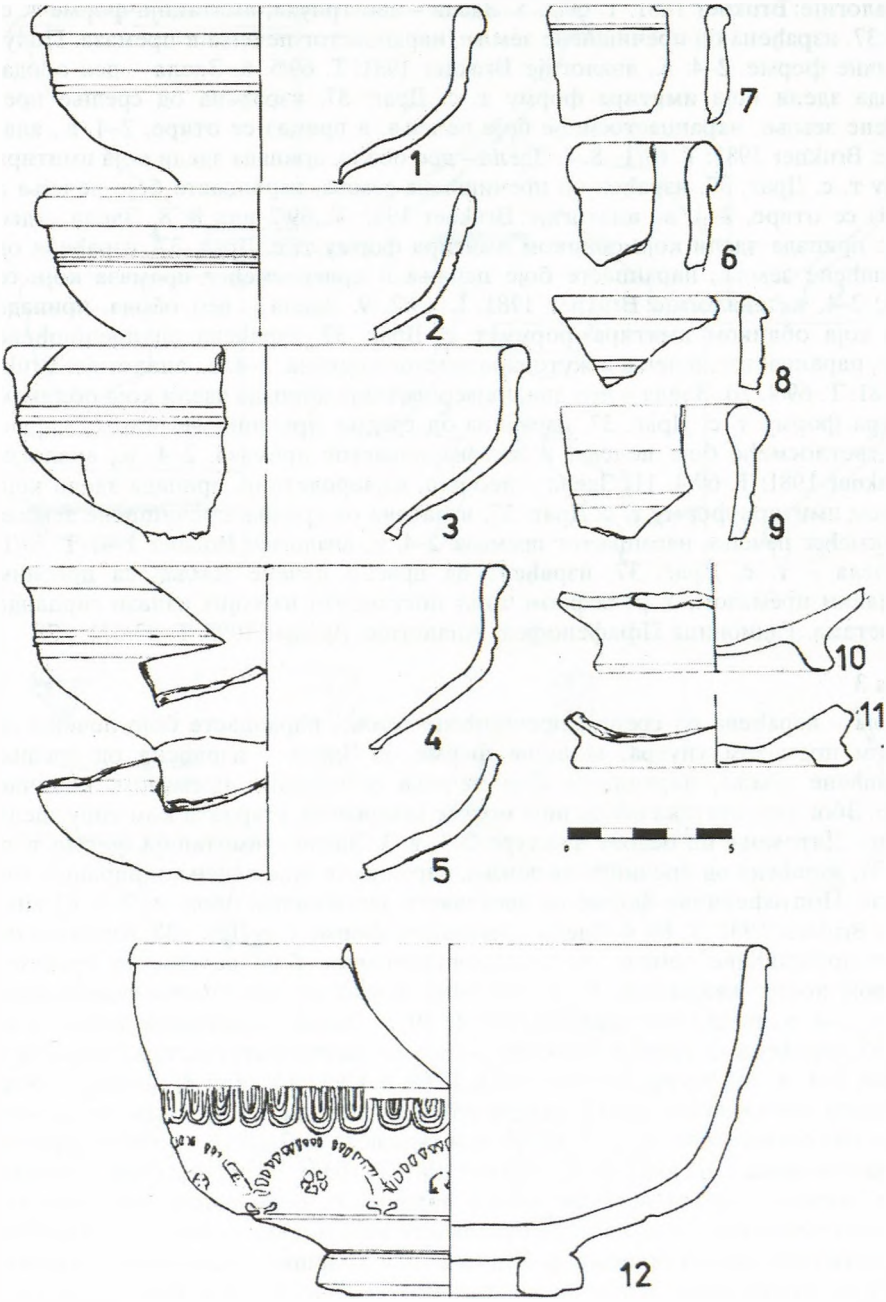

Сл. 2. Римска керамика из објекта 323
Fig. 2. Roman pottery from object 323

премаза. Полусферичне форме са задебљаним ободом. тер. инв. ЧВ 178/01, 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/2. 5. Здела – део трбуха, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџастог печења и премаза. Полусферичне форме. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/5. 6. Здела – део обода, припада здели која имитира форму т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, наранџастосмеђе боје печења, а премаз се отире, 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/1– 8. 7. Здела – део обода, припада здели која имитира форму т. с. Драг. 37, израђен од пречишћене земље, наранџасте боје печења а премаз се отире. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/2 или 8. 8. Здела – део обода, припада здели која обликом имитира форму т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџасте боје печења и црвеносмеђег премаза који се отире, 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/2. 9. Здела – део обода, припада здели која обликом имитира форму т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџастог печења и жутонаранџастог премаза, 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/4. 10. Здела – део дна, највероватније припада здели која обликом имитира форму т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, наранџасто-светлосмеђе боје печења и жутонаранџастог премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/4. 11. Здела – део дна, највероватније припада здели која обликом имитира форму т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, светлосмеђег печења, наранџастог премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/1. 12. Здела – т. с. Драг. 37, израђена од црвено печене земље, са црвеним постојаним премазом. У рељефном пољу постаменти из којих излази гирланда са розетама. Радионица Пфафенофен. Аналогије: Bjelajac 1995: T. 53/571, 578

Слика 3

1. Здела – израђена од средње пречишћене земље, наранџасте боје печења са црвеним премазом унутра, коничне форме. 2. Здела – израђена од средње пречишћене земље, наранџасте боје печења са црвеним премазом, коничне форме. Због недостатака обода није могуће прецизније утврдити ком типу здела припада. Датовање на основу фактуре 2–3. в. 3. Здела – имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџасте боје печења и наранџастог премаза. Полусферичне форме са прстенасто задебљалим ободом. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69. 4. Здела – имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, светлонаранџастосмеђе боје печења са црвеним премазом лошег квалитета. Полусферичне форме са прстенасто задебљалим ободом. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69. 5. Здела – имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, наранџастог печења и црвеног премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69. 6. Суд са 2 (или 3) дршке – обод, израђен од пречишћене земље наранџасте боје печења са црвеним премазом. Овакав тип обода среће се на биконичним судовима са 2 дршке, друга половина 1 – прва половина 2. в., аналогије: Brukner 1981: T. 104/9. 7. Суд са 2 (или 3) дршке – обод, израђен од пречишћене земље наранџасте боје печења са тамнонаранџастим премазом. Због степена очуваности није могуће прецизније утврдити којој врсти ових судова припада. 8. Суд са 2 (или 3) дршке – део трбуха и дршке, израђен од пречишћене земље наранџастоцрвене боје печења. Вероватно припада судовима биконичне форме са хоризонталном профилацијом обода, прстенастог или равног дна. друга половина 1– прва половина 2. в., аналогије: Brukner 1981: T. 104/9. 9. Крчаг – део врата, израђен од средње пречишћене

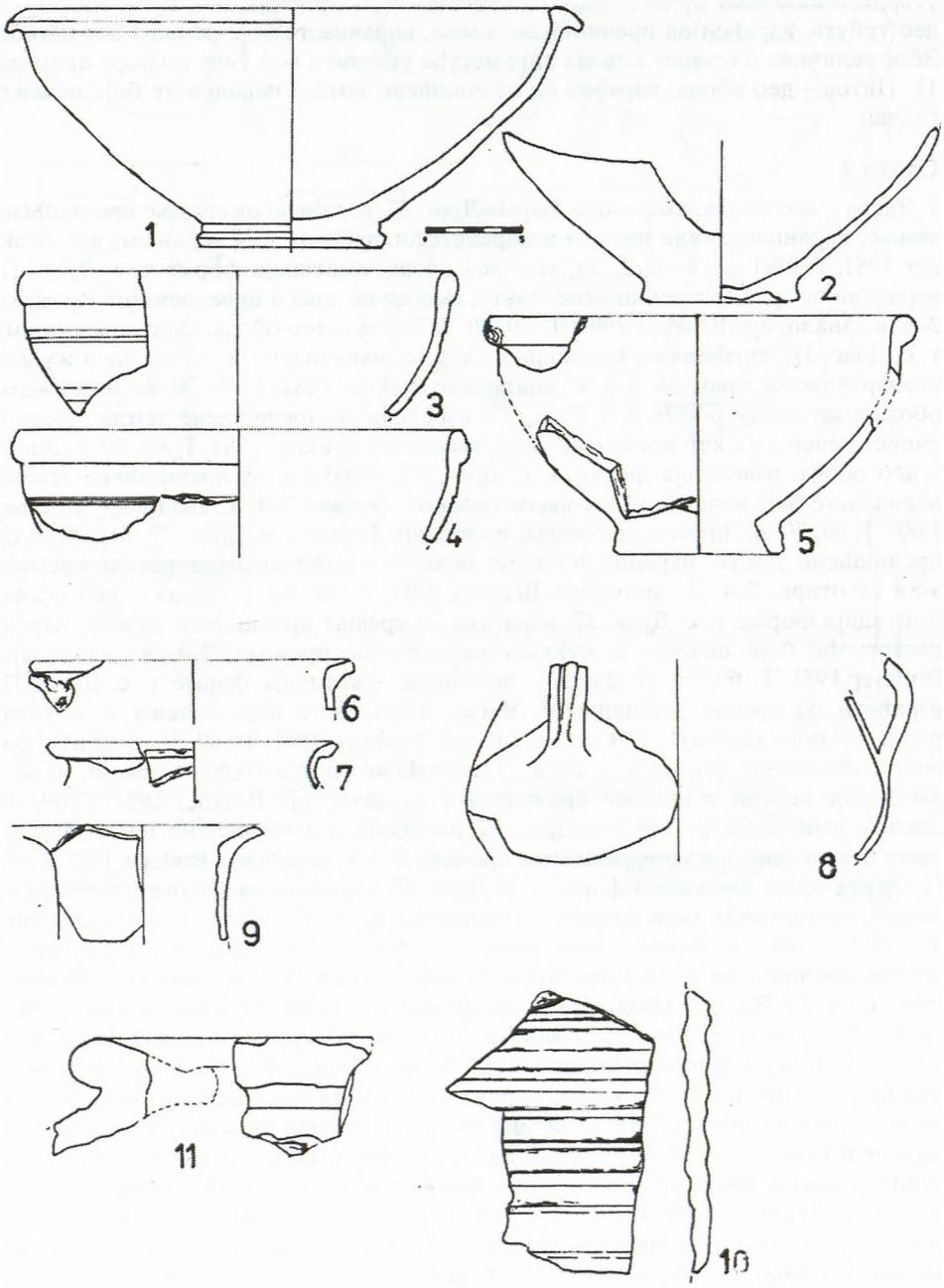

Сл. 3. Римска керамика из објекта 323
Fig. 3. Roman pottery from object 323

земље, наранџасте боје печења. Због степена очуваности није могуће прецизније утврдити ком типу крчага овај цилиндрични врат припада. 2–4. в. 10. Амфора – део трбуха, израђен од пречишћене земље, наранџасте боје печења без енгобе. Због величине очуваног комада није могуће утврдити ком типу амфоре припада. 11. Питос – део обода, израђен од пречишћене земље, наранџасте боје печења, глачан.

Слика 4

1. Здела – део обода, имитација форме Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, наранџасте боје печења и наранџастог премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/1– 2, 4– 6. 2. Здела – део обода, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, смеђег печења и црвеносмеђег премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69, 70. 3. Здела – део обода, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџасте боје печења и жућкастонаранџастог премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69, 70. 4. Здела – део обода, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, светлосмеђег печења и окер премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69, 70. 5. Здела – део обода, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџасте боје печења и постојаног црвеног премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69, 70. 6. Здела – део обода, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџастосмеђег печења и жућкастонаранџастог премаза који се отире. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69, 70. 7. Здела – део обода, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, наранџастосмеђе боје печења и жућкастонаранџастог премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/1–2. 8. Здела – део обода, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, наранџасте боје печења и жутонаранџасте боје премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69. 9. Здела – део обода, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџасте боје печења и црвеног премаза, 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69. 10. Здела – имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџасте боје печења и жутонаранџастог премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69. 11. Здела – дно, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, светлосмеђе боје печења, наранџастог премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69. 12. Здела – дно, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, светлосмеђе боје печења. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69. 13. Здела – обод, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, наранџастосмеђег печења са жућкастонаранџастим премазом. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69, 70/14. 14. Шоља са дршком – израђена од пречишћене земље, наранџасте боје печења са траговима наранџастог премаза споља. Због величине очуваног комада није могуће прецизније одредити ком типу посуде припада, али на основу фактуре је највероватније да припада неком типу шоља са једном дршком, или евентуално пехара. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 100, 102 или T. 59. 15. ? – комад обода израђен од пречишћене земље наранџасте боје печења и наранџастог премаза. Због величине очуваног комада није могуће прецизније утврдити ком типу посуде припада, али овакав тракасто профилисан обод среће се на зделама (Brukner 1981: T. 58), шољама са једном дршком (Brukner 1981: T. 101–102) , а на основу фактуре овај комад бисмо могли сврстати у 2–4. в.

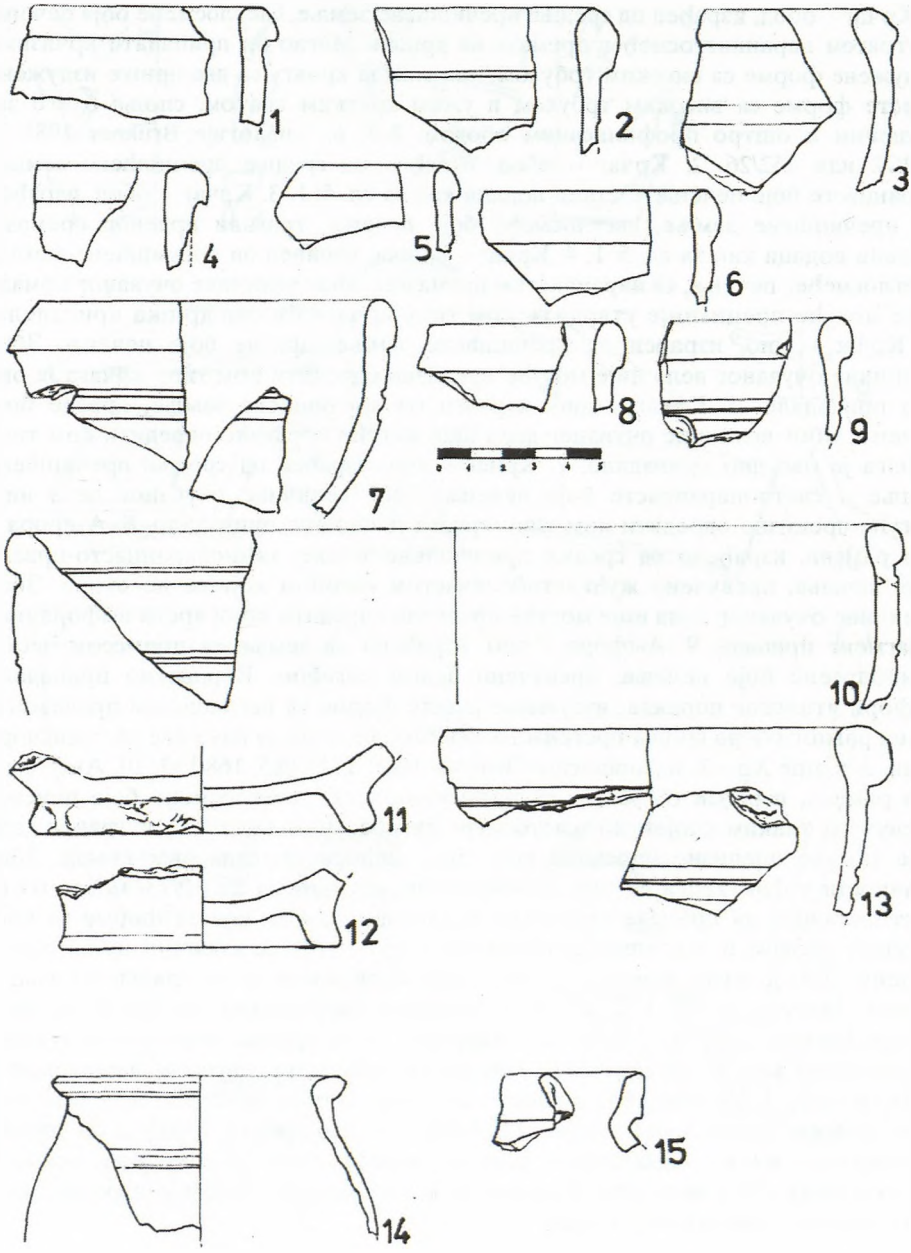

Сл. 4. Римска керамика из објекта 269
Fig. 4. Roman pottery from object 269

Слика 5

1. Крчаг – обод, израђен од средње пречишћене земље, светлосмеђе боје печења са трагом наранџастосмеђег премаза на дршки. Могао би припадати крчазима издужене форме са високим трбухом, или можда крчагу са две дршке издужене јајасте форме са високим трбухом и ужим кратким вратом, споља благо закошеним и оштро профилисаним ободом. 2–3. в., аналогије: Brukner 1981: T. 139/72 или 152/26. 2. Крчаг – обод, израђен од средње пречишћене земље, наранџасте боје печења. Остали подаци као за сл. 5: 1. 3. Крчаг – обод, израђен од пречишћене земље, светлосмеђе боје печења, трагови црвеног премаза. Остали подаци као за сл. 5: 1. 4. Крчаг – дршка, израђен од пречишћене земље, светлосмеђег печења, са наранџастим премазом. Због величине очуваног комада није могуће прецизније утврдити ком типу крчага би ова дршка припадала. 5. Крчаг – дно, израђен од пречишћене земље, црвене боје печења. Због величине очуваног дела није могуће прецизно одредити ком типу крчага је ово дно припадало. 6. Крчаг – дно, израђен од пречишћене земље, црвене боје печења. Због величине очуваног дела није могуће прецизно одредити ком типу крчага је ово дно припадало. 7. Крчаг – дно, израђен од средње пречишћене земље и светлонаранџасте боје печења. Због величине очуваног дела није могуће прецизно одредити ком типу крчага је ово дно припадало. 8. Амфора – део рамена, израђено од средње пречишћене земље, тамнонаранџасто-црвене боје печења, превучено жућкастобеличастом енгобом која се не отире. Због величине очуваног дела није могуће прецизно одредити којој врсти амфора овај фрагмент припада. 9. Амфора – дно, израђено од земље са примесом песка, тамноцрвене боје печења, превучено белом енгобом. Вероватно припадало амфори италског порекла, издужење јајасте форме са наглашеним прелазом у раме, равног обода споља прстенасто задебљалог, које су служиле за транспорт вина. 2. в. пре Хр. –1. в., аналогије: Brukner 1981: T. 157/15, 168/133. 10. Амфора – део рамена, израђен од земље са примесама песка, светлосмеђе боје печења, превучена танким слојем жућкастосмеђе енгобе. Због величине очуваног дела није могуће прецизно одредити ком типу амфора припада овај комад. Због сличности у фактури и енгоби са ободом приказаним на сл. 10/13, могло би се претпоставити да припада амфорама италског порекла, јајасте форме са конвексним ободом и наглашеним прелазом у врат, који се конично шири према рамену. Дно је пуно конично, а ове амфоре служиле су за транспорт уља и сосова. Јављају се од 1–2. в., па у каснијим варијантама све до 4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 158/34. 11. Амфора – део трбуха, израђен од средње пречишћене земље, светлосмеђег печења са жућкастом енгобом нанешеном у дебљем слоју. Због величине очуваног дела није могуће прецизно одредити ком типу амфоре припада овај комад. 12. Амфора – део трбуха, израђен од средње пречишћене земље, наранџастог печења са жућкастом енгобом нанешеном у дебљем слоју. Због величине очуваног дела није могуће прецизно одредити ком типу амфоре припада овај комад.

Слика 6

1. Крчаг – раме и трбух (без дна и врата и обода) , израђен од средње пречишћене земље, светлонаранџасто-смеђе печен, са смеђе бојеном траком на горњем делу трбуха. Ови фрагменти указују да је крчаг био издужене форме и

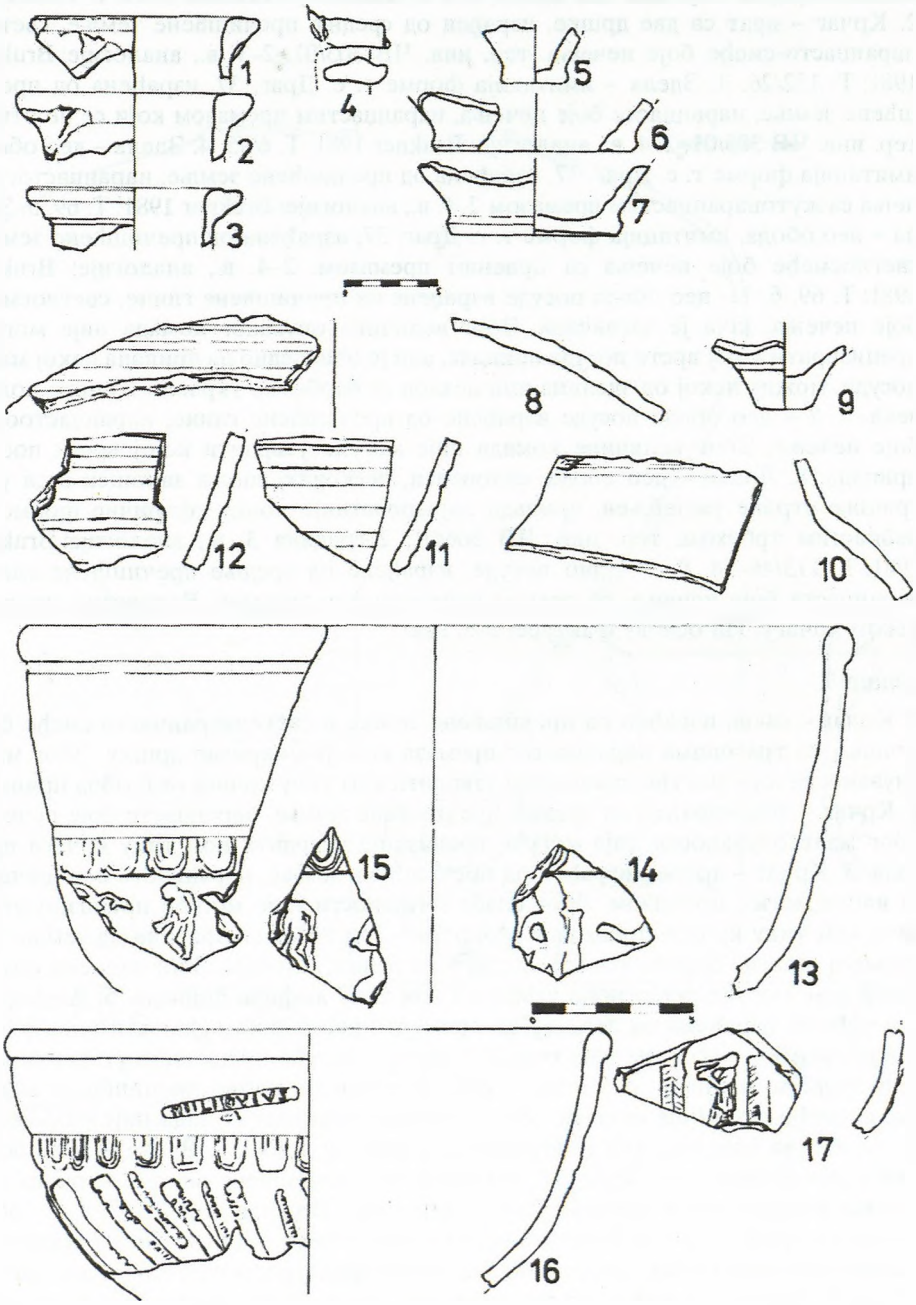

Сл. 5. Римска керамика из објекта 269
Fig. 5. Roman pottery from object 269

високог трбуха. тер. инв. ЧВ 302/01, 2–3. в., аналогије: Brukner 1981: T. 139/69–76. 2. Крчаг – врат са две дршке, израђен од средње пречишћене земље, светлонаранџасто-смеђе боје печења. тер. инв. ЧВ 303/01, 2–3. в., аналогије: Brukner 1981: T. 152/26. 3. Здела – имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџасте боје печења, наранџастим премазом који се не отире. тер. инв. ЧВ 305/01, 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/5. 4. Здела – део обода, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџастог печења са жутонаранџастим премазом 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69. 5. Здела – део обода, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, светлосмеђе боје печења са црвеним премазом. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69. 6. ? – део обода посуде израђене од пречишћене глине, светлосмеђе боје печења, која је заглачана. Због величине очуваног комада није могуће прецизирати којој врсти посуда припада, али је очигледно да припада некој малој посуди, можда некој од зделица или пехара са барботин украсом из прве пол. 2. века. 7. ? – део обода посуде израђене од пречишћене глине, наранџастоокер боје печења. Због величине комада није могуће утврдити којој врсти посуда припада. 8. Лонац – део обода, сивопечен, песковит, споља закошен а са унутрашње стране ужлебљен, припада највероватније лонцу сферичне форме са ребрастим трбухом. тер. инв. ЧВ 306/01, 2–средина 3. в., аналогије: Brukner 1981: T. 113/46–54. 9. ? – дно посуде, израђене од средње пречишћене глине, наранџасте боје печења, са трагом црвеносмеђег премаза. Вероватно припада неком крчагу. На основу фактуре: 2–3. век.

Слика 7

1. Крчаг – обод, израђен од пречишћене земље и светлонаранџасто-смеђе боје печења, са траговима наранџастог премаза који је покривао дршку. Због мале очуваности није могуће прецизније утврдити ком типу крчага овај обод припада. 2. Крчаг – дно, израђен од средње пречишћене земље, наранџасте боје печења. Због мале очуваности није могуће прецизније утврдити ком типу крчага припада. 3. Крчаг – дршка, израђен од пречишћене земље, наранџасте боје печења са наранџастим премазом. Због слабе очуваности није могуће прецизно утврдити ком типу крчага припада. 4. Амфора – део трбуха, израђена од земље без примеса, црвене боје печења и пресвучена белом енгобом. Због степена очуваности није могуће прецизније утврдити ком типу амфоре припада. 5. Амфора – део трбуха, израђена од земље без примеса црвене боје печења и пресвучена белом енгобом. Због степена очуваности није могуће прецизније утврдити ком типу амфоре припада. 6. Лонац – обод израђен од добро пречишћене глине, светлосмеђе-окер боје печења. Због величине очуваног комада није јасно којој врсти посуда припада, али је вероватно у питању лонац. 7. Здела – део обода, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџастог печења и наранџастог премаза. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69. 8. ? – обод израђен од добро пречишћене глине, наранџасте боје печења. Нисам пронашла аналогије за овај облик. Овај комад, на основу фактуре, могли бисмо датовати у 2–3. в. 9. Тањир – израђен од пречишћене земље, светлосмеђе боје печења са црвеним премазом. Плитак тањир са равним или благо нагнутим према отвору ободом, високим прстенастим дном. 2–3. в., аналогије: Brukner 1981: T. 21/19–23. 10. Крчаг – дно, израђено од пречишћене земље, наранџастог печења. Због

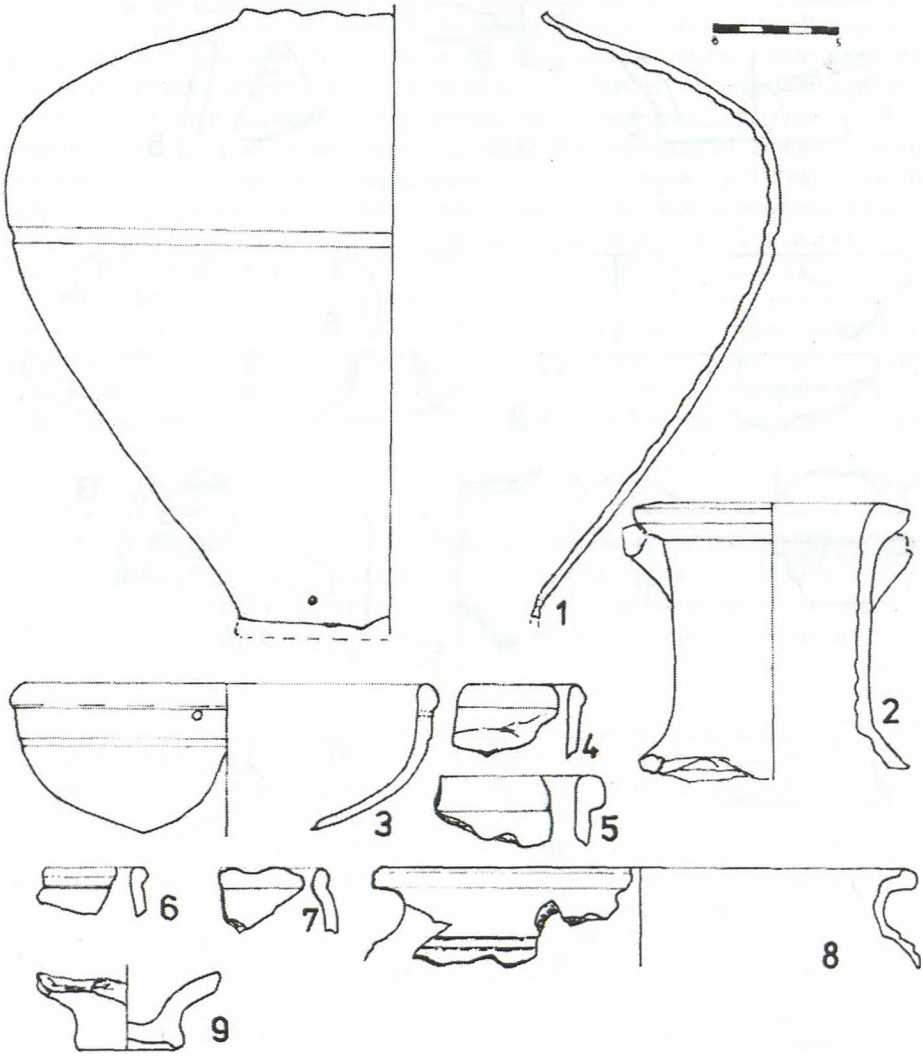

Сл. 6. Римска керамика из објекта 346
Fig. 6. Roman pottery from object 346

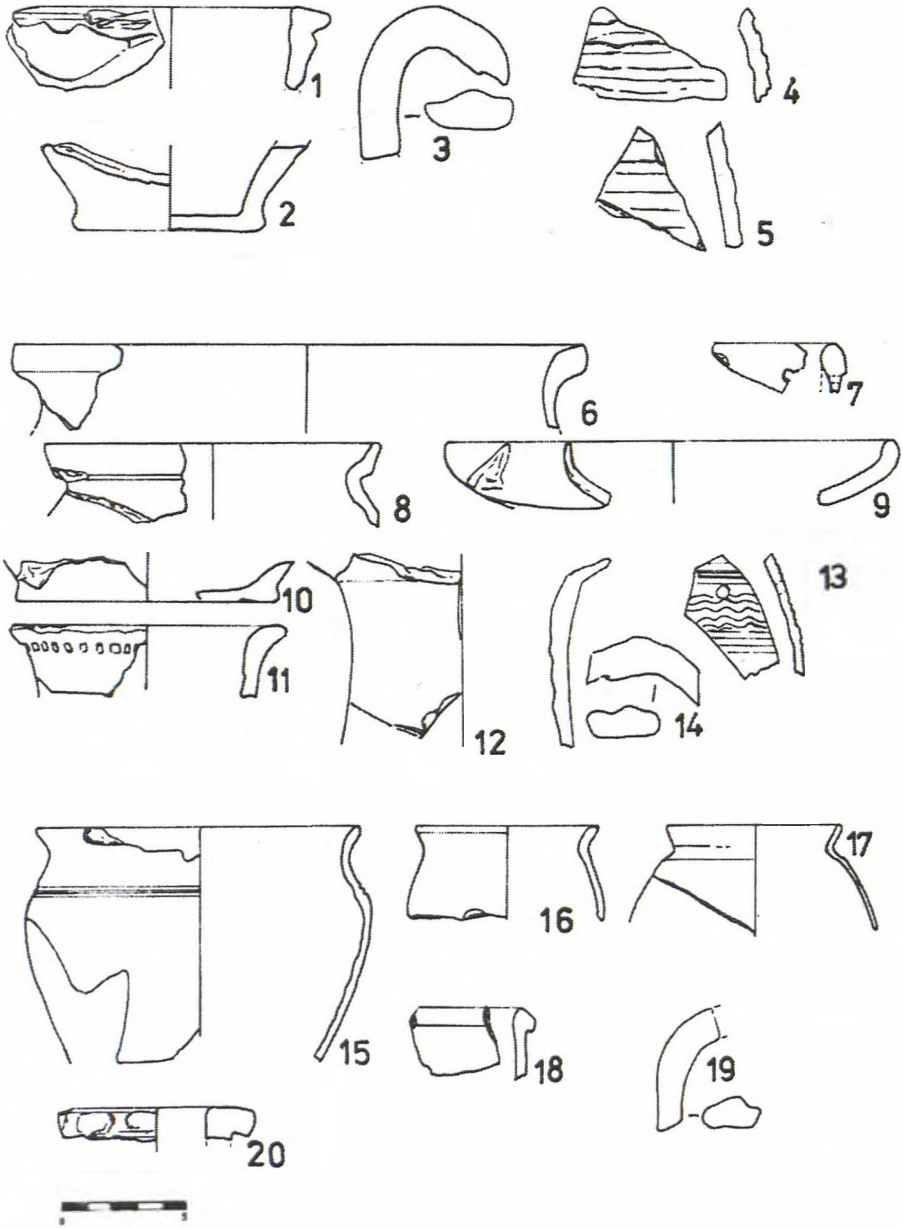

Сл. 7. Римска керамика из објеката 2 (1–5), 34 (6–14) и 350 (15–20)
Fig. 7. Roman pottery from objects 2 (1–5), 34 (6–14) and 350 (15–20)

степена очуваности није могуће утврдити ком типу крчага је ово дно припадало. 11. Крчаг – део обода, израђен од пречишћене земље, наранџастосмеђе боје печења. Због степена очуваности није могуће утврдити којој врсти крчага припада, посебно због украса изведеног радлом. 12. Крчаг – део врата и обода, израђен од средње пречишћене земље, наранџасте боје печења. Због степена очуваности није могуће утврдити којој врсти крчага припада. 13. Лонац – део трбуха, израђен од пречишћене земље, сиве боје печења, украс у виду валовитих и хоризонталних линија изведених чешљем. 14. Крчаг – дршка, израђена од пречишћене земље, наранџасте боје печења са наранџастим премазом. 15. Лонац – израђен од земље са примесом песка, смеђе боје печења. 16. Лонац – израђен од земље са примесом песка, наранџастоокер боје печења. 17. Пехар – израђен од пречишћене земље, светлосмеђе боје печења са црвеним премазом. Овај део припада пехару јајасте форме са суженим конкавним дном. 1–3. в., аналогије: Brukner 1981: T. 59/14. 18. Здела – део обода, имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од пречишћене земље, наранџасте боје печења и жутонаранџастог премаза, 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69. 19. Крчаг – дршка, израђена од пречишћене земље, светлосмеђе боје печења. Није могуће утврдити којој врсти крчага ова дршка припада. 20. Крчаг – обод, израђен од пречишћене земље, светлосмеђе боје печења са црвеносмеђим премазом. Није могуће утврдити којој врсти крчага припада.

Слика 8

1. Здела – имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, наранџастог печења и наранџастог премаза. тер. инв. ЧВ 177/97, 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/1. 2. Здела – имитација форме т. с. Драг. 37, израђена од средње пречишћене земље, наранџасто печена и наранџастог премаза. тер. инв. ЧВ 589/00, 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: T. 69/1. 3. Здела – израђена од пречишћене земље, црвенонаранџастог печења и црвеног премаза споља и унутра, калотастог облика са задебљалим ободом који је хоризонтално ужлебљен. тер. инв. ЧВ 516/00. 4. Здела – имитација форме т. с., здела "Патка" типа, израђена од пречишћене земље, сиве боје печења, делимично глачана, калотастог облика са прстенасто профилисаним ободом и пластичним хоризонталним појачањем на средини. друга половина 1. – крај 3. в., аналогије: Brukner 1981: T. 73/53, Nikolić–Đorđević 2000: тип I/3. 5. Зделица – комад обода т. с. Драг. 33, средина 1. –средина 3. в., аналогије: Brukner 1981: T. 13/11, Brukner 1995: T. VII/14, XIV/5, Nikolić–Đorđević 2000: тип I/45. 6. Зделица – т. с. Драг. 33. , тер. инв. ЧВ 271/01, средина 1. – средина 3. в., аналогије: Brukner 1981: T. 13/11, Vikić–Belančić 1965: сл. 11. 7. Здела – комад обода, израђена од пречишћене земље, наранџастог печења и наранџастог премаза. Овај фрагмент могао би припадати зделама хемисферичне форме и споља благо закошеног обода. 2–3. в, у Сингидунуму друга половина 3. в., аналогије: Brukner 1981: T. 88/107, Nikolić–Đorđević 2000: тип I/8. 8. ? – комад обода посуде израђене од пречишћене земље, наранџастог печења и тамнонаранџастог премаза споља и унутра. Можда припада посудама са 2 или 3 дршке. На основу фактура могао би се датовати у 2–3. в. 9. Посуда са 2 или 3 дршке – део обода, израђена од пречишћене земље, наранџасте боје печења, са унутрашње стране углачан. Вероватно припада суду са 3 дршке, цилиндричног врата са наглашеним прелазом у раме и разгрнутим

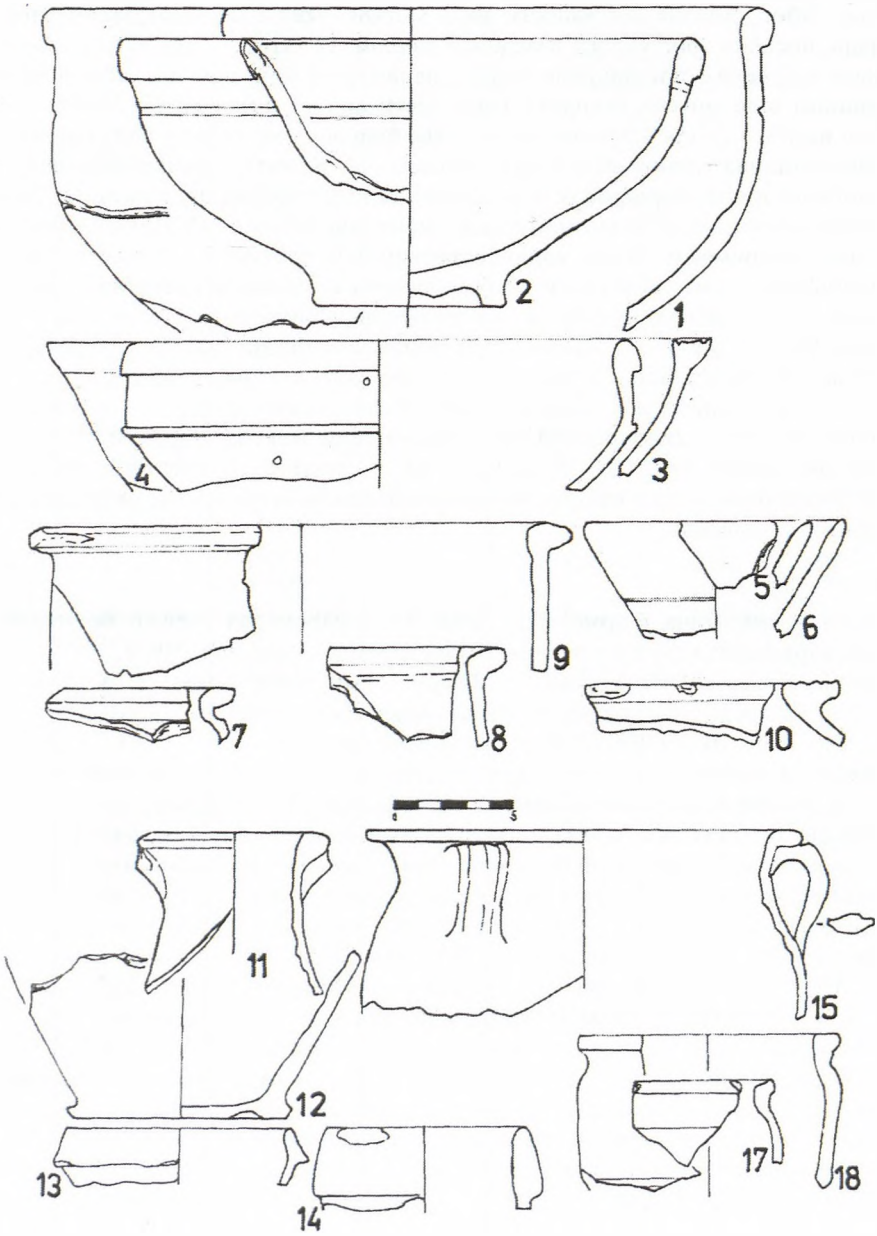

Сл. 8. Разни облици стоне керамике
Fig. 8. Various types of table ware

ободом. тер. инв. ЧВ 696/01, 3–4. в., аналогије: Brukner 1981: Т. 105/13, Nikolić–Đorđević 2000: тип II/52. 10. Лонац – комад обода, израђен од пречишћене земље, црвеног печења, шири обод који је вишеструко ужлебљен. Припада типу лонаца који имитирају форму питоса. тер. инв. ЧВ 555/00, 4. в. 11. Крчаг – обод, израђен од пречишћене земље, наранџасте боје печења, траг црвеног премаза који је ишао преко дршке. Овај обод вероватно припада некој од форми крчага 2–3. в. тер. инв. ЧВ 133/00, аналогије: Brukner 1981: Т. 140/78, 81 или 139/82. 12. Крчаг – дно, израђено од пречишћене земље, наранџасте боје печења, вероватно припада неком од типова крчага високог трбуха 2–3. в. 13. Крчаг – обод, израђен од пречишћене земље, наранџастог печења, због мале очуваности није могуће прецизније утврдити ком типу крчага припада, вероватно 2–3. в. 14. Крчаг – део обода крчага, израђеног од пречишћене земље, наранџастог печења. Због величине очуваног комада није могуће утврдити којем типу припада. 15. Суд са 2 или 3 дршке – израђен од средње пречишћене земље, светлосмеђе-наранџасте боје печења, са окер-наранџастим премазом, припада посудама са 2 дршке, биконичног облика са кратким вратом. тер. инв. ЧВ 139/01, 2. в., аналогије: Brukner 1981: Т. 104/10. 16. Пехар (?) – део обода, израђен од пречишћене земље, наранџастог печења са наранџастим премазом. Без аналогија за облик. Можда припада и некој врсти зделице. 17. Пехар (?) – израђен од пречишћене земље, наранџастог печења са црвеним премазом на горњој половини посуде и споља и унутра. Без аналогија за облик. Можда припада и некој већој зделици. тер. инв. ЧВ 278/01.

Слика 9

1. Лонац – израђен од земље са примесама песка, сивобеличасте боје печења, благо ужлебљеног обода, кратког врата и високог трбуха. друга половина 3 – почетак 4. века, аналогије: Nikolić–Đorđević 2000: тип 2/19. 2. Лонац – израђен од земље са примесом песка, сиве боје. Припада типу малих лонаца, високог трбуха, са уским дном, кратким вратом и споља разгрнутим ободом. тер. инв. ЧВ 134/00, 2–3. в., аналогије: Brukner 1981: Т. 118/100. 3. Лонац – део обода, израђен од земље са примесом песка, сивог печења. Овакав обод, споља закошен и са унутрашње стране дубље ужлебљен среће се на лонцима сферичне форме. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: Т. 122/133. 4. Лонац – део обода, израђен од земље са примесама песка, сиве боје печења. Овакав обод среће се на лонцима биконичне или сферичне форме са благим или наглашеним прелазом врата у раме. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: Т. 122/133, Nikolić–Đorđević 2000: тип II/5, Brukner 1995: Т. VIII/20. 5. Поклопац – израђен од земље са примесама крупнијег песка сиве боје печења. Припада типу дубљих коничних поклопаца за лонац са дугмастом дршком чија је ивица савијена према отвору и оштро профилисана унутра или споља. 2–4. в., аналогије: Brukner 1981: Т. 131/31, Nikolić–Đorđević 2000: тип VIII/2. 6. Лонац – малих димензија од земље са примесама калцита, сиве боје печења. Једини лонац који би могао бити аналогија овом нађен је у Београду – врећасте форме, кратког разгрнутог обода, од средње пречишћене земље, светлосиво печен и са неправилно урезаним линијама на трбуху (попут нашег) , али је и он без аналогија и потиче из мешаног слоја. тер. инв. ЧВ 638/01, аналогије: Nikolić–Đorđević 2000: тип II/29. 7. Лонац – део трбуха, од земље са примесом песка, сиво печен, украс рађен чешљем у виду валовите и водоравне

линије. 8. Лонац – дно, израђен од земље са примесом крупнозрног песка, светлосивобеличасте боје печења. Због величине очуваног комада није могуће прецизније утврдити ком типу лонаца припада ово дно, али вероватно неком од оних карактеристичних за 3–4. в. 9. Лонац – дно, израђен од земље са примесом ситног песка, светлосивобеличасте боје печења. Због величине очуваног комада није могуће прецизније утврдити ком типу лонаца припада ово дно, али на основу фактуре 3–4. в. Аналогије: Brukner 1995: T. XX/7. 10. Лонац – дно, израђен од земље са примесом крупнозрног песка, светлосивобеличасте боје печења. Због величине комада није могуће прецизније утврдити ком типу лонца припада ово дно, али на основу фактуре могли бисмо га датовати у 3–4. в.

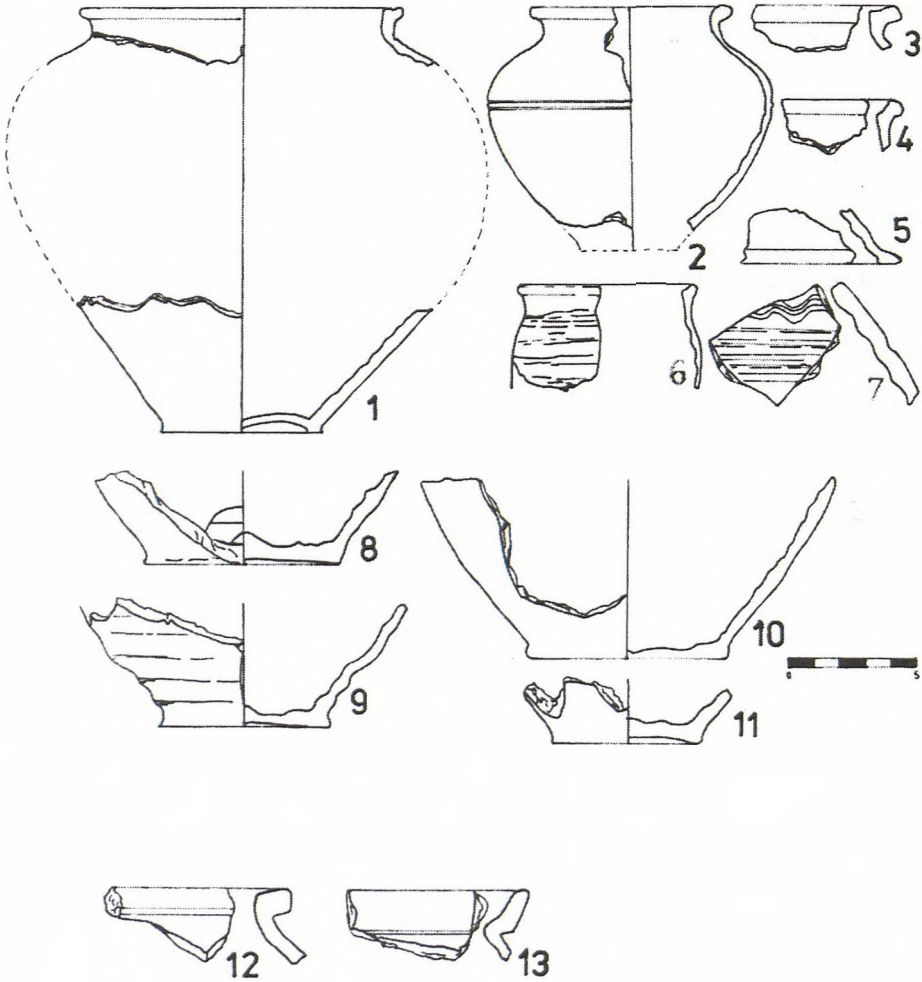

Сл. 9. Лонци
Fig. 9. Pots

11. Лонац – дно, израђен од земље са примесом крупнозрног песка, сиве боје печења. Због величине комада није могуће прецизније утврдити ком типу лонца ово дно припада, али на основу фактуре могли бисмо га датовати у 3–4. в. 12. Здела – део обода, израђена од пречишћене земље, наранџастоокер боје печења са траговима наранџастог премаза. Нисам успела да одредим којој врсти здела би овај фрагмент припадао, али на основу фактуре могли бисмо овај комад датовати у период 2–3. в. 13. Здела – део обода, израђена од пречишћене земље, наранџасте боје печења са наранџастим премазом. Овакву врсту споља закошеног обода срећемо на зделама биконичног, срцоликог профила са узаним дном, крај 1– прва половина 2. в., аналогије: Brukner 1981: T. 57/61. Овај обод можда може припадати и лонцима ужлебљеног обода, тракасто профилисане канеловане или заравњене ивице, лоптастог трбуха и равног дна, какви се јављају у 2–3. веку, а израђени су углавном од црвене до мрко печене глине. Аналогије: Nikolić–Đorđević 2000: 83, тип II/43

Слика 10

1. Питос – обод, израђен од глине са примесом песка, црвеног печења, на прелому сив, на рамену је чешљасти орнамент у виду водоравних линија. 3. в. (?). 2. Питос – део обода, израђен од земље са примесом песка, наранџастог печења, на прелому сив, заглачан. 3. в. (?). 3. Питос – део обода израђен од глине са примесом песка наранџастог печења, на прелому сив, заглачан. 3. в. (?). 4. Питос – део обода од земље са примесом песка наранџастог печења, на прелому сив, глачан. 3. в. (?). 5. Питос – део обода, од земље са примесом песка, наранџасто печен, на прелому сив, заглачан. 3. в. (?). 6. Питос – део обода, израђен од пречишћене земље, наранџастоокер боје печења, на прелому тамносив са црним премазом. 1–2. в. 7. Питос – део обода израђен од глине са примесом нека врсте шљунка, наранџастог печења, на прелому сив, заглачан. 3. в. (?). 8. Питос – исти подаци као за претходни комад. 9. Питос – израђен од глине са примесом песка и неке врсте шљунка, наранџасто печен, на прелому тамно сив, заглачан. 3. в. (?). 10. Питос – део обода, израђен од глине без примеса, наранџасте боје печења, на прелому сив, заглачан. 3. в. (?). 11. Питос – део обода, израђен од глине са примесом песка, наранџастог печења, на прелому сив, заглачан. 3. в. (?). 12. Амфора – део врата, рамена и дршке, израђена од песковите земље, наранџастосмеђе боје печења са жућкастобелом енгобом. На дршки је печат, делимично нечитљив (HRA///) . Ово је амфора понтског порекла. тер. инв. ЧВ 174/97, друга половина 3–4. в., аналогије: Bjelajac 1996: сл XVII/84, XVIII/86, 89, 90. 13. Амфора – део обода, израђена од пречишћене земље, светлосмеђег печења са жућкастом енгобом. Овакав конвексан обод среће се на амфорама јајасте форме са наглашеним прелазом обода у врат, а на ободу је печат радионице. Италског порекла. 1. /2–6. в. Међутим, овакав конвексан обод могао би указивати и на чешљасту амфору понтског порекла. Аналогије: Brukner 1981: T. 158/29–39; Bjelajac 1996: 67–72, T. XXIII/126. 14. Амфора – дршка, израђена од пречишћене земље, црвеног печења са жућкастом енгобом. 15. Амфора – фрагмент трбуха, израђен од пречишћене земље, црвене боје печења са жућкастом енгобом која се отире. Због величине фрагмента није могуће прецизно утврдити којем типу амфора припада. 16. Амфора – овај фрагмент израђен је од пречишћене земље, наранџастог печења са пластичном траком на

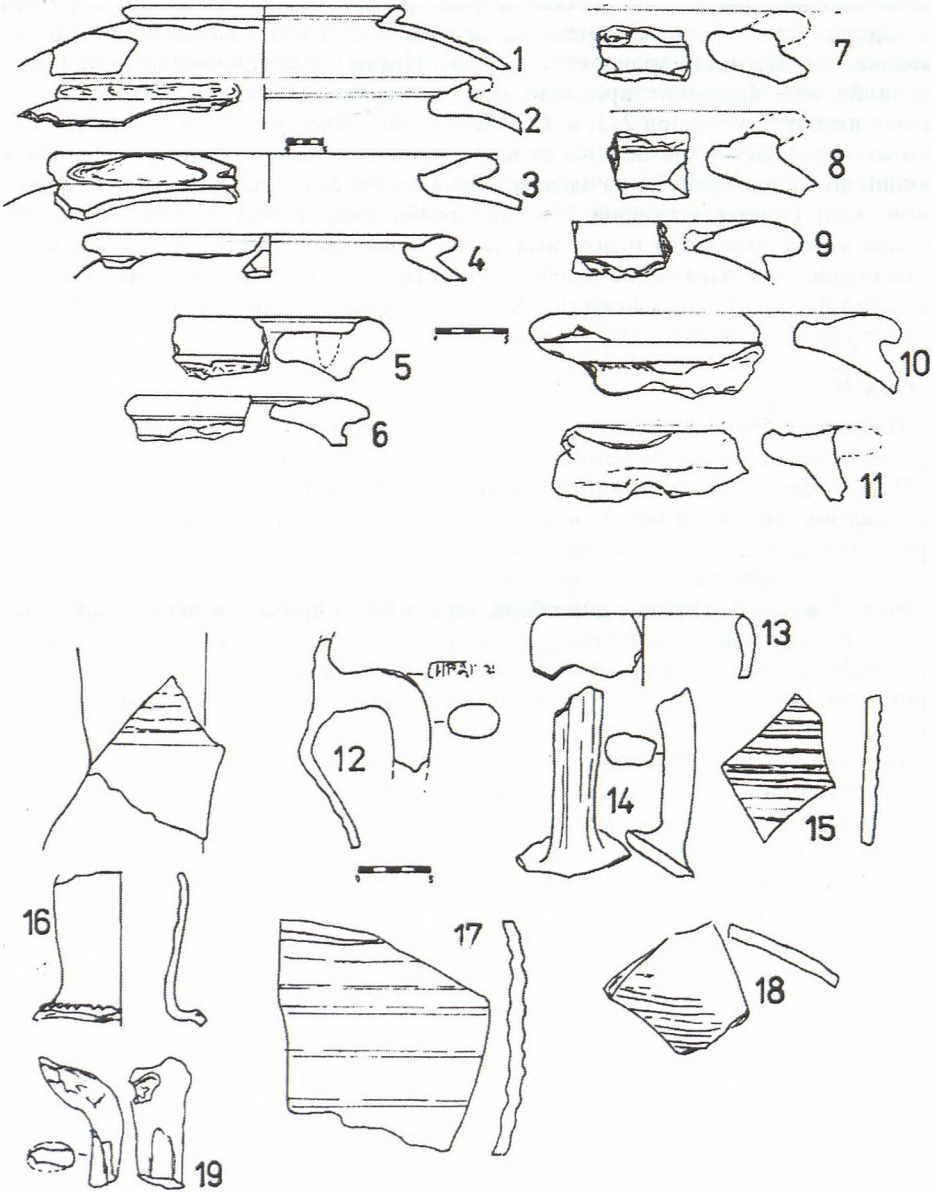

Сл. 10. Питоси и амфоре
Fig. 10. Pithoses and amphoras

прелазу врата у раме и трагом црвеног премаза на врату који је вероватно прекривао обод или дршке. Нисам пронашла аналогије за овај облик. тер. инв. ЧВ 115/00. На основу фактуре 3–4. в. 17. Амфора – фрагмент трбуха од средње пречишћене земље, наранџасте боје печења, трагови жућкасте енгобе нанете у танком слоју. Због величине није могуће одредити ком типу амфоре припада. 18. Амфора – фрагмент трбуха, наранџасте боје печења са жућкастом енгобом. Због величине комада није могуће прецизно утврдити ком типу амфоре припада. 19. Амфора – дршка од средње пречишћене земље, наранџасте боје печења, прекривено жућкастом енгобом. Због величине није могуће прецизније утврдити ком типу амфоре припада.

БИБЛОГРАФИЈА

Бјелајац, Љ. 1992 Печатна керамика Сингидунума, *Зборник Народног музеја* 14–1: 419–428.

Bjelajac, Lj. 1990 *Terra siggilata u Gornjoj Meziji,* Beograd.
– 1996 *Amfore gornjomezijskog Podunavlja,* Beograd.

Bozu, O. 1990 Asezarea daco–romana de la Gradinari – "Saliste" (jud. Caras–Severin), *Banatica* 10: 147–159.

Брукнер, О. 1987 Импортована и панонска керамичка продукција са аспекта друштвено економских промена, у *Почеци романизације у југоисточном делу провинције Паноније,* ур. М. Стојанов, Београд, 27–44.
– 1992 Нови налази имитације тера сигилате панонске радионице "X" *ЗНМ* 14–1: 373–378.
– 1995 Импортована и панонска керамика, у *Фрушка гора у античко доба,* ур. Н. Тасић, Нови Сад, 57–109.

Brukner, O. 1971 Osnovne forme i tehnike rimsko-provincijske keramike u Sirmijumu, *Materijali* 8: 33–47.
– 1981 *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije,* Novi Sad.
–1990 Rimski nalazi u jugoslovenskom delu Barabarikuma, *Arheološki Vestnik* 41: 199–216.

Velenrajter, P. 1961 Dosadašnji rezultati ispitivanja limesa u Bačkoj, u *Limes u Jugoslaviji* I, red. M. Grbić, Beograd, 51–58.

Vikić–Belančić, B. 1965 Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji, *Starinar* 13–14: 89–112.
– 1968 Keramika i njen udio u trgovinskom prometu južne Panonije u rimsko carsko doba, *Arheološki Vestnik* 19: 509–521.

Vikić, B. 1971 Karakter rimske keramike Južne Panonije i problematika njene tipologije i kronologije, *Materijali* 8: 93–113.

Димитријевић, Д. 1975 Сармати и Римљани, у *Шајкашка* I, ур. С. Гавриловић, Нови Сад, 34–67.

Kiss, K. 1948 Westerndorf Terra Sigillata Gyer, *Archeologia Ertesito* 3: 216–274.

Марцелин, А. 1998 *Историја,* Београд.

Oswald, F. 1964 *Index of Figure Types on Terra Sigillata (Samian Ware),* London.

Parović–Pešikan, M. 1971 Excavations of a Late Roman villa at Sirmium, *Sirmium* 2: 15–51.

Петровић, П. 1995 Римски лимес на Дунаву у Доњој Панонији, у *Фрушка Гора у античко доба,* ур. Н. Тасић, Нови Сад, 9–32.

Премк, А. 1993 Керамичке пећи и продукција раноримске керамике у Сирмијуму, *Сунчани сат* 2/3: 15–24.

Рашајски, Р. 1957 Сарматска лончарска радионица из Црвенке крај Вршца, *Рад војвођанских музеја* 6: 39–56.

Sekereš, L. 1978 Komunikacije u Barbaricumu (I–V v. n. e.), *Materijali* 17: 155–163.
– 1986 Problem takozvanih rimskih šančeva u Bačkoj, *Materijali* 22: 144–53.

Трифуновић, С. и Пашић, И. 2003 "Стари виногради" у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште, *Гласник Српског археолошког друштва* 19: 263–290.

Fitz, J. 1962 A military history of Pannonia from the Marcomann Wars to the death of Alexandar Severus (180–235), *Acta Archaeologica Hungarica* 14, fasc. 1–2:25–112.
– 1965 Pannonien und die Klientel– Staaten an der Donau, *Alba Regia* 4/5: 73–85.

Cermanović–Kuzmanović, A. 1982 *Rimska keramika,* Beograd.

УДК: 902.032(497.113 Чуруг):738.032.7

TATJANA RAJKOVIĆ

ROMAN POTTERY FROM THE ARCHAEOLOGICAL SITE "STARI VINOGRADI" NEAR ČURUG

Summary

Archaeological site of »Stari Vinogradi» is situated near Čurug on the right bank of the river Tisa. It is a stratified site– settlement that existed from the Bronze Age to the Middle Ages. The inhabitation was greatest from the 1st century BC to the 1st century. AD and in the period of late antiquity (3–4. c.). Roman ceramic ware was found in aproximately one third of the objects (houses, pits, trenches) on this site, and could be dated approximately between 1st and 4th century.

Sometimes the potsherds were far too small, so they couldn't be related to the precise type of vessels, and this was one of the main problems I was facing during the work with this material. Also shortage of the finds (like coins or fibulae) that enables more reliable dating of the objects, and unfortunately lack of the published material from the surrounding sites made impossible some further comparison.

All three main types of pottery: kitchen ware, table ware and pottery used for transport of goods are present on this site. Table ware is the most common.

Terra sigillata is represented with few pieces, two of which have stamps (unreadable). Due to the color and the style of decorations fragments could be attributed to Rheinzabern and Westerndorf workshops, that worked during the 2–3. c., and liferated merchandise mainly to the east, to the provinces on the middle Danube. Important is the find of the bowl, made in the technique of imitation of tera sigillata, from the workshop "X" (which worked during the short period in 4. c. somewhere in Pannonia). Bowls from this workshop are unique in form and style of decoration in all of the Empire due to its fabric. Other types of table ware found here (bowls, jugs, beakers) are dated into the 1st or predominantly the 2nd–3rd century.

Pots and lid are greyish and have sand in fabric, which implies, together with their form, that they belong to the 4th century.

Because of its specific content (olive oil and wine) amphoras are important in determination of the trading rutes and they show acceptance of the Roman type of diet. Ours are mainly from the Pontus region.

Territory of Bačka was inhabitated at the beginning of the 1st century AD by Sarmatae. Their relationship with the Roman Empire was variable: they often attacked and plundered provinces on the right bank of the Danube, together with the tribes living in their vicinity (Quadi, Marcomani). The biggest conflict was in the 169–180 AD (Marcoman Wars) after which Sarmatae were defeated and calmed down, and after that, according to the historical sources and archaeological

finds, the intensive trading of goods between Barbaricum and Empire started. Also so– called "Mali šanac", that led from Apatin to Čurug, according to some reaserches, was built then, with the purpose of protection of the occupied territory on the left bank of the Danube.

In the second half of the 3rd century Sarmatae were even organized as the clientele state, between the Roman Empire and Gotic tribes, a new threat that came over the Empire. Fortresses Castelum Onagrinum and Contra Acumincum on the left bank of the Danube were also built in this time. Emperor Constantin kept on ensuring of this part of limes and building system of trenches called "šanci".

In the second half of the 4th century Rome abandoned system of fortresses on the left bank of the Danube due to the frequent attacks of the barbarians on this sector of limes.

The problem is how did the goods travel and come to the Barbaricum? In today Hungary some roads laeding from Pannonia to Dacia were confirmed, but poorely explored. Existance of the road leading through Bačka (from C. Onagrinum to Contra Acumincum) was assumed. Also, the Tisa and smaller rivers (Jegrička, Mostonga, Čik) were important for trading, and also some of the roads were leading paralel with the "šanci".

As we have seen, the range of Roman pottery at this site is wide and rich.

Some of the conclusions are: There are only a few fragments that could be dated to the 1st century. That is because of the small presence of Roman army on the Danube during that period, and the tradition of making pottery in the Latene settlement on "Stari Vinogradi", so the population was well supplied. There is no certain evidence that the pottery was made in the late antiquity at this site, but wide range of vessels with forms that ressemble the shape of Roman pottery are found here. That kind of pottery was made on the some of the nearby settlements (for example at Crvenka near Vršac).

We could accept general conclusions of the other researchers, that the biggest trading was in the period after the Marcoman Wars, and at the beginning of the 3rd century. During the 4th century, because of the conflicts between the Sarmatae and the Roman Empire the exchange of goods decreased.

Further work on exploring and publishing ceramic material from the teritory of Barbaricum will certainly improve our knowledge of life, economy and trade rutes on the settlements in the vicinity of the Empire and the politics of Romans against people that lived in Barbaricum.

АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ *ROMULIANA* – ГАМЗИГРАД У ЈУЖНОЈ КУЛИ ЗАПАДНЕ КАПИЈЕ МЛАЂЕГ УТВРЂЕЊА У 2002. ГОДИНИ

Софија Петковић, Археолошки институт, Београд

Током јуна и јула 2002. године завршена су археолошка ископавања у јужној кули западне капије млађег утврђења (Кула 19) царске палате *Felix Romuliana* на локалитету Гамзиград код Зајечара. Истражен је сегмент II и делови са очуваним културним слојем у сегменту IV и средишњем делу куле. После Галеријеве изградње констатована су четири хоризонта настала од последње четвртине IV до VI века. У оквиру I и II хоризонта нађени су нивои са објектима од лаког материјала и пећима, од којих се неке могу повезати са металуршким активностима. Констатован је ниво пода куле и испитана је конструкција његове супструкције и базе стубаца 1, 2 и 3 у сегментима II и IV.

Кључне речи: римски период, касна антика, рановизантијски период, царске палате, *Dacia Ripensis, Romuliana,* металургија, Готи.

Систематска археолошка ископавања у јужној кули западне капије млађег утврђења царског комплекса *Romuliana* започета су 1997. године,[1] а настављена су следеће 1998. године.[2] Након ових истраживања, током којих су ископани очувани културни слојеви на око три четвртине унутрашње површине куле 19, уследио је прекид због нередовног и недовољног финансирања археолошких и конзерваторских радова на локалитету *Romuliana* – Гамзиград.[3] Тек у лето 2002. године стекли су се

---

[1] В. Бикић и Ј. Шарић, Ромулијана – Гамзиград. Касноантичка утврђена палата. Кула 19, *Старинар* 48 (1997) 203–208.

[2] Исти, Извештај о археолошким истраживањима на локалитету Ромулијана – Гамзиград у 1998. години, *Старинар* 50 (2001) 280–282.

[3] Директор научноистраживачког пројекта САНУ на овом локалитету, од 1996. до 2002. године био је академик Милутун Гарашанин, координатор археолошких истраживања од 1996. до 1997. године др Петар Петровић, директор Археолошког института у Београду, а од 1997. године др Милоје Васић, директор Археолошког института у Београду. Од 2002. године директор пројекта САНУ је академик Слободан Душанић.

услови да се наставе археолошка истраживања јужне куле западне капије млађег утврђења.[4]

Ископавања су вршена пре свега у сегменту II, који није истраживан током претходних кампања, али и у сегментима I, III і IV, као и у средишњем делу куле између стубаца 1, 2 и 3.

Циљ ископавања вршених током кампање 2002. године био је да се кула 19 у потпуности археолошки истражи и припреми за конзерваторске радове. Пред археолошку екипу постављено је неколико задатака:

1. истраживање културних слојева и објеката у сегменту II, те њихово уклапање у постојећу стратиграфију културних слојева и хоризонте живота раније констатоване у кули 19;
2. откривање нивелете пода, односно подне супструкције у кули 19 ради утврђивања његове конструкције;
3. откривање темељне зоне база стубаца 1, 2 и 3 ради утврђивања њихове конструкције;
4. истраживање средишњег дела куле 19 између стубаца 1, 2 и 3;
5. истраживања око улаза у кулу 19, у сегменту IV са унутрашње стране, у самом улазу и испред њега, са спољне стране.

Археолошким ископавањем у сегменту II куле 19 констатована је следећа стратиграфија културних слојева (сл. 1):

слој A – слој грађевинског шута од урушавања куле, састављен од крупног ломљеног камена, фрагментованих опека и уситњеног кречног малтера (∇ 199,19 – 198,51 m);

ниво a – ниво са остацима малтерне поднице (∇ 198,59 m);

слој B – слој мрке земље са прослојцима гарежи и крупнијим грађевинским шутом (∇ 198,51 – 198,31 m);

ниво b – ниво са деловима поднице од светложутог набоја (∇ 198,35 m);

слој B_1 – слој мрке земље са траговима паљевине, прослојцима гарежи, пепела и запечене земље, и грађевинским шутом (∇ 198,31 – 197,73 m);

ниво b_1 – ниво жутомрког набоја са интензивним траговима пожара, гаром, пепелом и запеченом земљом (∇ 197,85 m);

слој C – слој сивомрке земље са гаром (∇ 197,73 – 197,43 m);

ниво c – ниво пода од зеленкастожутог набоја (∇ 197,39 m);

слој D – слој жутомрке земље са траговима паљевине, прослојцима гарежи, пепела и запечене земље (∇ 197,43 – 197,15 m);

ниво d – ниво пода од црвенкастожутог набоја (∇ 197,15 m);

---

[4] Истраживања у Кули 19 трајала су од 3. 6. до 3. 8. 2002. године, а стручну екипу чинили су археолози мр Софија Петковић, Археолошки институт у Београду, Маја Живић, Народни музеј у Зајечару, мр Мирослав Вујовић, Филозофски факултет у Београду и Перо Праштало, Завичајни музеј у Књажевцу.

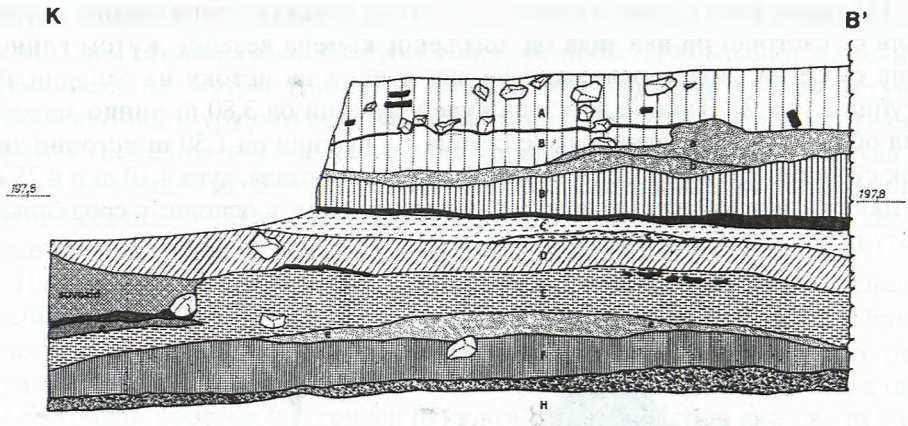

Сл. 1. Профил B'K сегмента II у кули 19
Fig. 1 Profile B'K, Segment II, Tower 19

слој E – слој жутомрке земље са траговима паљевине, прослојцима гарежи, пепела и запечене земље и ситнијим грађевинским шутом (∇ 197,15 – 196,56 m);

ниво e – ниво пода од црвенкастомрког набоја са уситњеним малтером (∇ 196,56 m);

слој F – слој кречног малтера са ситнијим каменом и облуцима, супструкција пода куле (∇ 196,42 – 196,12 m);

слој G – слој жуте пескуше са ломљеном опеком, тегулама и имбрексима, дренажни слој пода куле (∇ 196,12 – 195,96 m);

слој H – слој сивожуте глине, стерилан слој (од ∇ 195,96 m).

Као што се види из наведене стратиграфије културних слојева констатованих у сегменту II куле 19, изнад супструкције поднице куле Галеријеве градње формирано је више хоризоната живота са одговарајућим нивоима и културним слојевима.

I хоризонт живота формиран је одмах изнад малтерне супструкције, нивелисањем грађевинског шута насталог урушавањем горњих делова куле и насипањем црвенкастомрке земље са уситњеним малтером, чиме је формиран ниво e. Занимљиво је да у слоју нивелисаног шута, поред крупног грађевинског шута, који се састојао од ломљеног камена, опека, па и делова зидног платна од камена и опека, везаних малтером у техници *opus mixtum* и већих тесаника, није било веће количине кровних опека, нити трагова кровне конструкције у виду остатака угљенисаних греда. С обзиром на величину јужне куле западне капије (спољни пречник износи 22, 80 m, а унутрашњи 15, 20 m), она је морала имати веома моћну кровну конструкцију чије бисмо трагове морали констатовати изнад њене поднице. Остаје могућност да кула 19 никада није довршена, односно да није "стављена под кров".

На овом нивоу констатовани су остаци објекта трапезоидне основе, који се састојао од два зида од ломљеног камена везаног жутом глином који су се на западу ослањали на зид куле, а на истоку на западни зид ступца 2 (сл. 2). Тако је део зида куле у дужини од 3,80 m чинио западни зид објекта, део западне стране ступца 2 у дужини од 1,50 m источни зид, док су на северу и југу објекат затварала два сувозида, дуга 4,10 m и 4,25 m. У оквиру овог објекта констатоване су две пећи у основи: у средишњем делу пећ 4, а уза сам зид куле пећ 6.

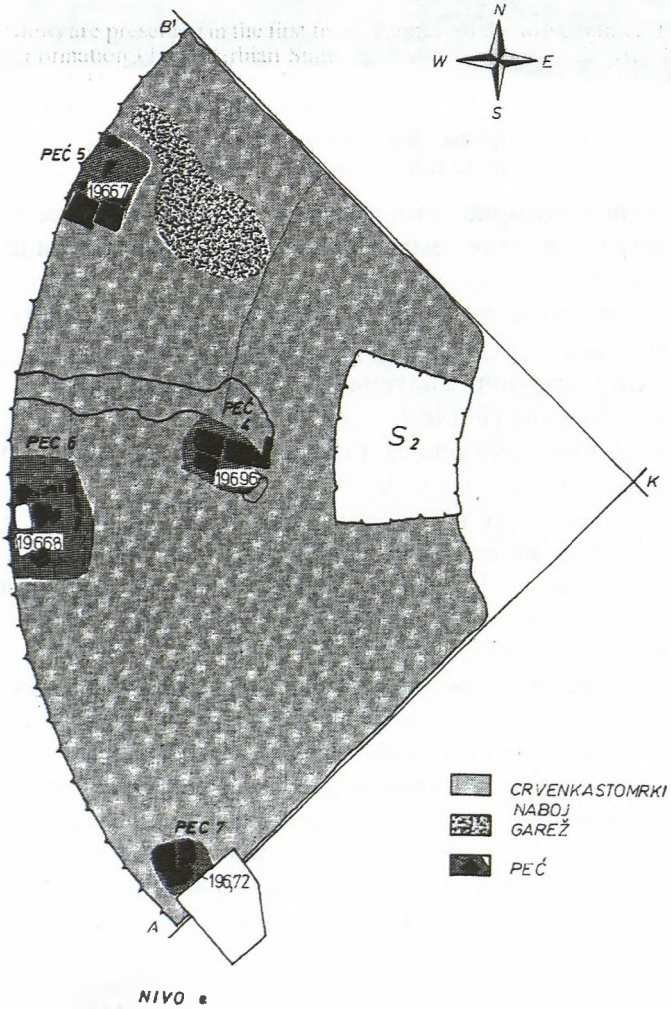

Сл. 2. Основа нивоа е сегмента II у кули 19
Fig. 2 Plan of Level e, Segment II, Tower 19

Пећ 4 (таб. I, 1) правоугаоне је основе (1,00 m x 0,60 m), са ложиштем на западној страни, са калотастом конструкцијом од ломљеног камена и опека везаних жутом глином и дном поплочаним са четири тегуле. Горњи део пећи урушио се у њену унутрашњост, која је била испуњена гаром и пепелом у коме су нађени фрагменти керамичких посуда и гвоздених предмета, фрагментована здела од светлозеленог стакла, пластично украшена тамноплавим стаклом (мотив вреже са зрнима грожђа) и део каменог бруса. Намена ове пећи није могла бити утврђена.

Пећ 6, која је прислоњена уза зид куле, имала је кружну основу, пречника око 1,00 m, и највероватније калотасту конструкцију од фрагмената камена и опеке везаних жутом глином, са ложиштем на источној страни (таб. I, 2). Дно пећи било је поплочано фрагментима тегула, а око ње се уочава простор прекривен пепелом и гаром. Испод дна ове пећи и слоја запечене земље, дебљине око 5 cm, констатовани су остаци њеног старијег дна, такође поплочаног тегулама (таб. II, 1). У овој пећи, која је обнављана, није било налаза.

На истом нивоу, северно од описаног објекта, уза зид куле констатована је пећ 5, правоугаоне основе (0,75 x 1,25 m). Дно ове пећи поплочано је опекама, а ложиште се налазило на источној страни (таб. II, 2). Нажалост, нема података о горњој конструкцији ове пећи. У њеној унутрашњости нађено је више гвоздених предмета: длето, сврдло, нож, клинови и кламфе, као и њихових фрагмената, те се може претпоставити да се ради о ковачкој пећи. Око пећи 5 и ка профилу B'K сегмента II, уочава се зона запечене земље, пепела и гарежи, можда с траговима пожара који је изазван ватром из ове пећи, а у коме је страдао читав ниво е.

Пећ 7 нађена је јужно од објекта са пећима 4 и 6, између зида куле и великог каменог блока, који потиче са једног од стубаца. Ова пећ је два пута обнављана. Прво је имала квадратну основу (a = 0,75 m), ложиште ка истоку и дно поплочано тегулама, које је лежало на малтерној супструкцији пода куле (таб. III, 1). Затим је на истом месту направљена пећ кружне основе (R = 0,80 m), поплочана фрагментима тегула, али са ложиштем на северу (таб III, 2). Коначно, у углу између каменог блока и зида куле призидана је пећ кружне основе (R = 0,60 m), дна поплочаног опекама, са ложиштем на северу (таб. IV). Између обновљених основа ове пећи налазе се прослојци запечене земље са пепелом и гаром, дебљине 6–8 cm. Иако немамо података о горњој конструкцији ових пећи, на основу великог броја гвоздених предмета нађених на њиховом дну и у њиховој близини, међу којима бисмо издвојили клепетуше од гвозденог и бронзаног лима, сматрамо да су ово ковачке пећи. У прослојку између најстарије и следеће основе пећи 7 нађена су два новчића. Иако сви налази из слоја Е нису обрађени, пре свега мислимо на керамички материјал, на основу бројних налаза новца, фибула, чешљева од јелењег

рога, стаклених посуда и жижака, можемо закључити да је ниво е настао током друге половине IV, када је формиран и овај културни слој.

Првом хоризонту припада и следећи ниво d формиран изнад слоја E. Он се манифестује остацима пода од жутозеленог набоја, местимично поплочаног тегулама у југозападном делу сегмента II уза зид куле (таб. V, 2), као и остацима сувозида од ломљеног камена и опека везаних жутом глином ослоњеног на северну страну ступца 2, који се пружа ка ступцу 3, а припада објекту који се налазио у сегменту III (таб. V, 1). Темељ сувозида укопан је у слој E. На нивоу d констатоване су и основе две пећи.

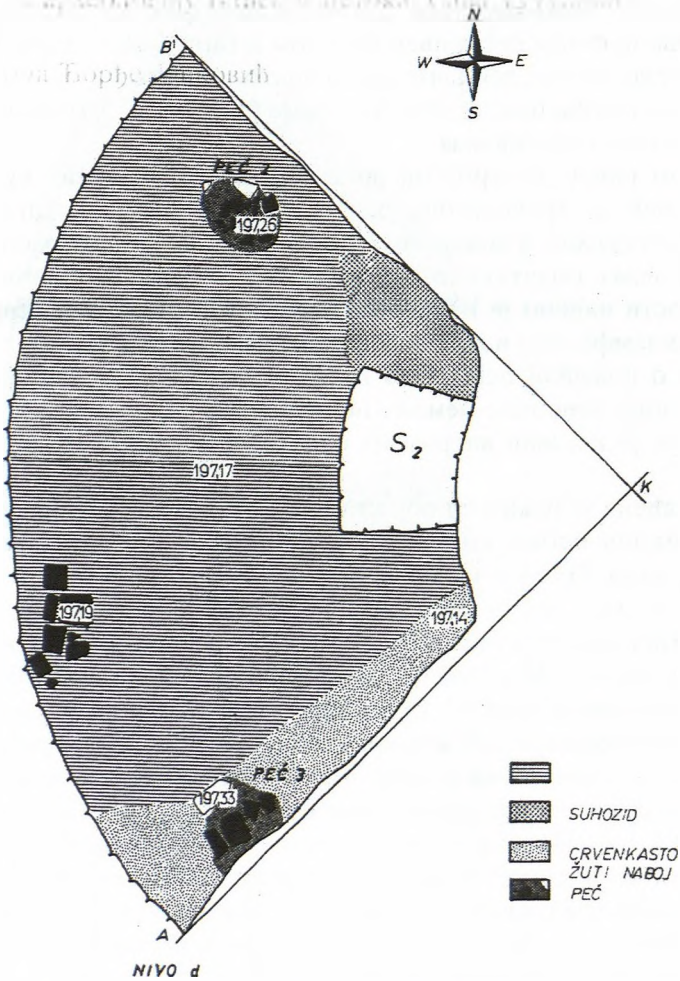

Сл. 3. Основа нивоа d сегмента II у кули 19
Fig. 3 Plan of Level d, Segment II, Tower 19

Пећ 3, која је припадала објекту, чији је већи део откривен у сегменту I, имала је правоугаону основу од ређаних тегула, димензија 1 x 0,75 m, ложиште на истоку, а елементи горње конструкције, нажалост, нису очувани. Могуће је да је овај објекат на северу био ограничен сувозидом, чија се темељна зона уочава уза северни крај пећи. У пећи ја нађено доста фрагмената гвоздених предмета, те се може претпоставити да се ради о ковачкој пећи.

Северно од објекта у коме се налазила пећ 3, уза зид куле у сегменту II очувани су остаци пода поплочаног тегулама (таб. V, 2), а уза стубац трагови два већа дирека, који су носили неку врсту надстрешнице. На овом нивоу, у сегменту II, уз профил B'K, истражена је пећ 2 (таб. VI). Она је кружне основе, пречника око 1,25 m, дна поплочаног комадима тегула, са калотастом горњом конструкцијом од ломљеног камена и комада опека везаних глином. Ложиште се налазило на западу. Интензивно запечена земља, испод и око ове пећи, указује на изузетно високе температуре, а у њеној унутрашњости нађена је велика количина металне згуре, пепела и угљенисаног дрвета, као и предмета од бронзе и гвожђа. За пећ 2 може се претпоставити да је коришћена за претапање метала. Ова пећ обнављана је два пута, што се документује прослојцима запечене земље у њеном пресеку.

Ниво је d такође страдао у пожару, те се слој D састоји од жутомрке земље са траговима пељевине, прослојцима гарежи, пепела и запечене земље, дебљине око 30 cm. Налази из слоја D не разликују се много од налаза из претходног слоја. Поред сличних типова новца и фибула, једног чешља од јелењег рога са лучном дршком, треба поменути и изузетан чешаљ са троугаоном дршком украшеном паром коњских протома и футролом украшеном на сличан начин. Овај чешаљ нам, уз остале налазе, омогућава датовање слоја у последње деценије IV века.

II хоризонт живота у сегменту II формиран је изнад слоја D, где је констатован ниво c (сл. 4), представљен деловима поднице од зеленкастожуте набијене глине, дебљине око 5 cm. Делови поднице припадали су објекту који се налазио у јужној половини сегмента II и, вероватно, делом у сегменту I, а пружао се од унутрашњег зида куле, уз јужну страну ступца 2, до средишњег дела куле. У овом објекту, према профилу AK, откривена је урушена пећ 1 (таб. VII). Поменута пећ има правоугаону основу, димензија 0,90 x 0,60 m, а била је озидана фрагментима тегула и ломљеним каменом, везаним глином. Дно пећи је запечено, ложиште је било на истоку, а испред њега налазила се мања јама испуњена пепелом, пепелиште. Уз југозападни угао пећи пронађен је фрагментован керамички лонац.

Слој C, дебљине око 25 cm, састоји се од сивомрке земље са гаром и представља културни слој формиран изнад нивоа c. Овај слој обиловао је налазима уломака керамичких и стаклених посуда, као и животињским костима. Уз бројне гвоздене предмете, камене брусеве, бронзани новац

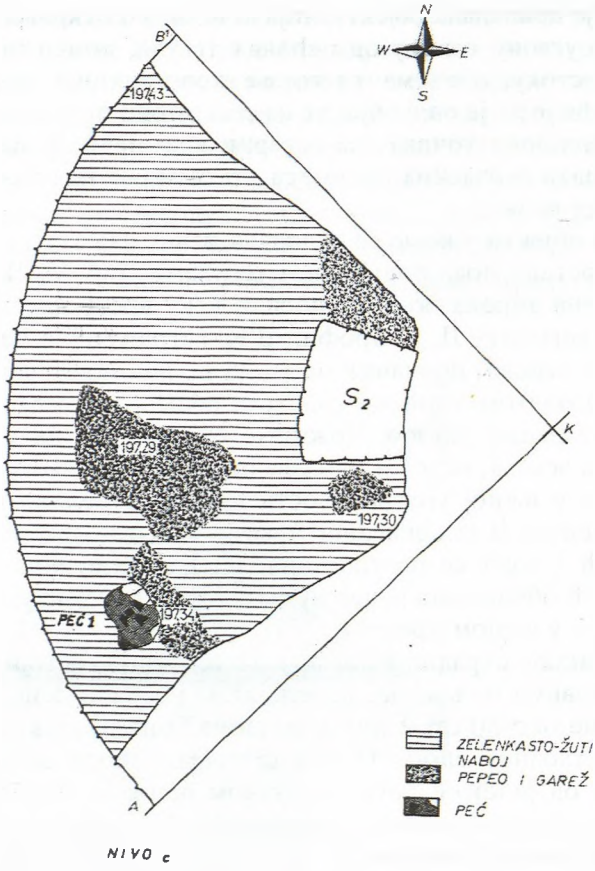

Сл. 4. Основа нивоа с сегмента II у кули 19
Fig. 4 Plan of Level c, Segment II, Tower 19

IV века, нађен је и фрагмент бронзане крстасте фибуле и фрагменти керамичких жижака израђених на витлу. На основу покретних налаза и стратиграфије, овај слој може се датовати у крај IV и почетак V века.

Изнад слоја C формиран је ниво b_1 (сл. 5), који се састоји од набоја жутомрке боје са интензивним траговима пожара, гаром, пепелом и запеченом земљом. Овај ниво констатован је уз стубац 2 у сегменту II и у средишњем делу куле, док се уз унутрашњи зид куле јављала већа концентрација грађевинског шута измешаног са мрком земљом. Уз профил AK констатована је већа елипсоидна јама (3 x 0,75 m) испуњена пепелом и гаром, која се мањим делом налазила у сегменту I, а укопана је са овог нивоа. Овај ниво је без сумње страдао у интензивном пожару, што се види по садржају слоја изнад њега.

Слој B_1 који је формиран изнад нивоа b_1 састоји се од мрке земље са траговима паљевине, прослојцима гарежи, пепела и запечене земље,

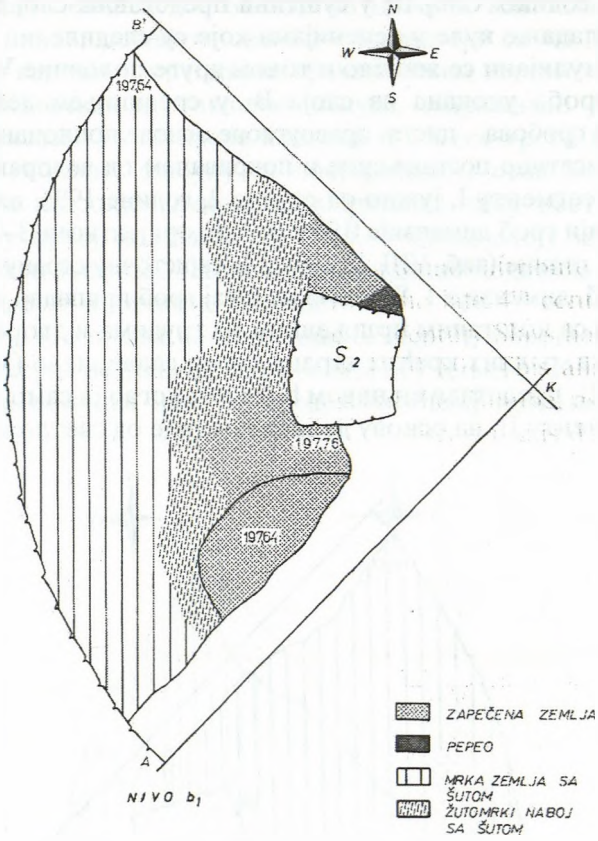

Сл. 5. Основа нивоа b сегмента II у кули 19
Fig. 5 Level b1, Segment II, Tower 19

измешане са грађевинским шутом, а дебљине је око 50 cm. Овај слој, који указује на деструкцију објеката са претходног нивоа у кули 19, као и њено напуштање на дуже време, обиловао је налазима уломака керамичких и стаклених посуда, животињским костима, деловима јелењег рога са траговима обраде, алаткама од истог материјала, као и гвозденим алаткама. За датовање слоја, у недостатку новца, индикативни су фрагменти зелено глеђосаних жижака израђених на витлу, гвоздена фибула са посувраћеном, трапезоидном стопом карактеристична за културу Черњахов – Синтана де Муреш и чешљеви од јелењег рога. Ови чешљеви припадали су типу са два реда зубаца равних краћих страна, сличном типу профилисаних краћих страна, и један, богато украшен урезивањем, припадао је типу са лучном дршком са седластим завршецима.

На основу изнетог, сматрамо да је ниво b_1 настао током прве половине V века, а настрадао у хунској најезди, када је опустошена Дакија

Рипензис 443. године. Слој B_1 у суштини представља слој деструкције и одражава пропадање куле у деценијама које су следиле.

Ипак, у Ромулијани се живело и током друге половине V века, о чему сведоче два гроба укопана из слоја B_1 у средишњем делу куле. Они припадају типу гробова – циста, правоугаоне основе поплочане тегулама, са странама од насатице постављених и покривачем од водоравно постављених тегула. У сегменту I, јужно од ступца 2, године 1996. нађен је, највероватније, дечији гроб димензија 0,90 x 0,45 m, оријентисан З–И, без налаза. Гроб 1 из 2002. године (таб. VIII, 1), нађен је уз источну страну ступца 2, оријентисан је З–И, димензија 1, 80 x 0,45 m. Овај гроб припадао је старијој жени сахрањеној са коштаним пршљенком на грудима и дворедим чешљем од јелењег рога, равних краћих страна поред главе, лево (таб. VIII, 2).

Хоризонт III, представљен нивом b (сл. 6), могао је само делимично да се прати у сегменту II, на основу делова поднице од светложутог набоја и

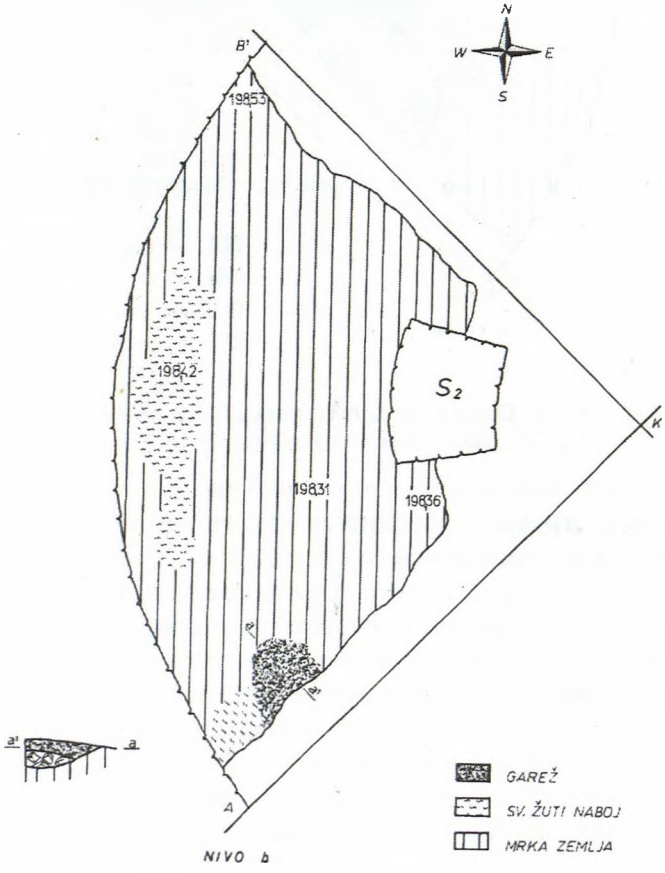

Сл. 6. Основа нивоа b сегмента II у кули 19
Fig. 6 Level b plan, Segment II, Tower 19

једног огњишта елипсастог облика уз профил АК. Слој В формиран изнад овог нивоа, дебљине око 25 cm, састоји се од мрке земље са прослојцима гарежи и крупнијим грађевинским шутом. Овај слој, осим уломака керамичких и стаклених посуда, садражавао је знатно мање покретних налаза. Уз гвоздене клинове и алатке треба поменути рановизантијску гвоздену фибулу са посувраћеном стопом, везаном псеудонавојима и широким луком. Она припада типу насталом у Доњем Подунављу у првој половини VI века. У овом слоју нађен је и један бронзани новац Јустина I. На основу наведених података слој В можемо датовати у крај V и почетак VI века.

Хоризонт IV очитава се кроз ниво а (сл. 7), констатован на основу остатака малтерне поднице лошег квалитета у сегменту II на коти 198,60 m. Слој А, који покрива ниво а, представља слој грађевинског шута од

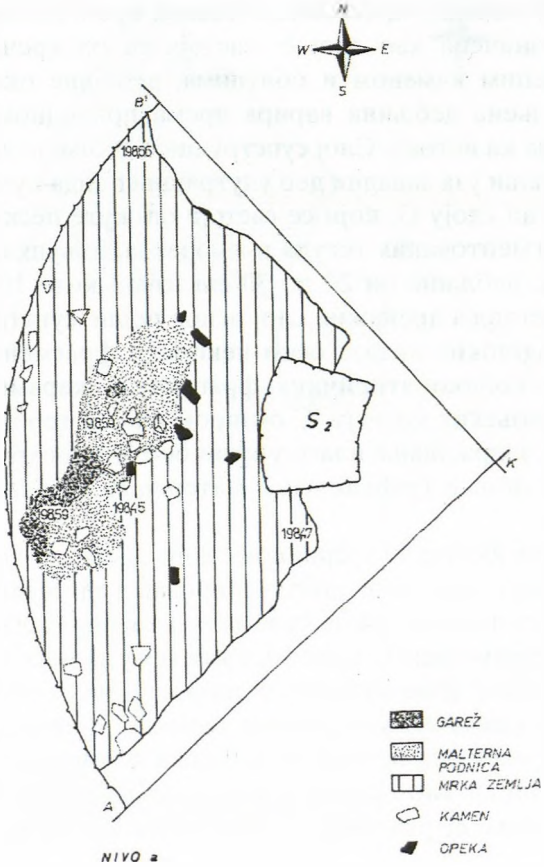

Сл. 7. Основа нивоа а сегмента II у кули 19
Fig. 7 Level a plan, Segment II, Tower 19

урушавања куле, састављеног од крупног ломљеног камена, фрагментованих опека и кречног малтера. У овом слоју нађено је неколико гвоздених клинова и незнатна количина керамичких фрагмената.

Могуће је да ниво а представља обнову Ромулијане у време Јустинијана I, поменуту у Прокопијевом делу *De aedificiis*.[5] Међутим, мала количина налаза у слоју А не говори у прилог томе. Такође, део културних слојева у кули 19 уништен је претходним радовима скидањем грађевинског шута у овом објекту, те нам недостају подаци о слојевима друге половине VI и почетка VII века, као и о средњовековном периоду.

Археолошким истраживањима 2002. године у кули 19 констатован је ниво првобитног пода на коти 196,42 m. Наиме, у сегменту II и сегменту IV, нисмо нашли остатке пода, који је, највероватније, био поплочан тегулама, али се подна супструкција, очувана на целој површини сегмента II и на неоштећеном делу сегмента IV везивала за горњу површину база стубаца 1, 2 и 3, зиданих од тесаника везаних кречним малтером. Подна супструкција, означена као слој F, састоји се од кречног малтера са ситнијим ломљеним каменом и облуцима, дебљине око 30 cm. Треба напоменути да њена дебљина варира према природном паду терена у кули 19 од запада ка истоку. Слој супструкције дебљи је у сегменту IV, на улазу у кулу, а тањи уза западни део унутрашњег зида куле у сегменту II.

Слој F лежи на слоју G, који се састоји од жуте пескуше са великом количином фрагментованих тегула и имбрекса, шљунка и ситнијег грађевинског шута, дебљине од 20 до 30 cm изнад коте 195,96 m. У овом слоју, који представља дренажни слој испод подне супструкције куле 19, није било археолошких налаза осим неколико фрагментованих гвоздених клинова, неколико атипичних фрагмената керамичких посуда и неколико животињских костију. С обзиром на пад терена, слој дренаже који би спречио задржавање влаге у кули био је неопходан. У ову сврху искоришћено је обиље грађевинског материјала са бедема и кула старијег утврђења.

Слој F лежи на културно стерилном слоју сивожуте глине, означеном као слој H. У овај слој, који прати природан пад терена од запада ка истоку, укопани су темељи јужне куле западне капије млађег утврђења.

Ступци у средишњем делу куле 19, намењени да носе галерије горњих спратова (?) и кровну конструкцију, четворостране су основе, радијалних бочних страна, а конкавне унутрашње, односно конвексне спољне стране. Зидани су од опека на базама од тесаника везаних малтером. Основе база су истог облика као основе стубаца, али нешто већих димензија. Међутим, ове основе се разликују у димензијама, а и у конструкцији код

[5] *Византијски извори за историју народа Југославије* I, ур. Г. Острогорски, Београд 1955, 64–65.

сваког од три ступца. Такође, коте површина база, на којима су подигнути ступци варирају у распону од 10 до 26 cm. Тако, висинска разлика између основа стубаца 1 и 2 износи 23 – 26 cm, између стубаца 2 и 3,10 – 13 cm, а између стубаца 3 и 1,12 – 13 cm (таб IX, 1).

Тесаници, који чине базу стубаца лежали су на дренажном слоју G (у случају ступца 1, површина овог слоја испод базе поплочана је ломљеним опекама), а затим је до њихове горње површине изливена малтерна супструкција пода куле, слој F (сл. 8). Стубац 3, који је ексцентричан у односу на своју базу, показује и одређене неправилности у конструкцији саме базе (таб. IX, 2). Унутрашња, конкавна страна AB овог ступца не лежи на бази од тесаника, већ на слоју малтера; испод угла B накнадно је убачен фрагмент тесаника, а угао A који штрчи ван базе од тесаника уза страну AD је одштемован.

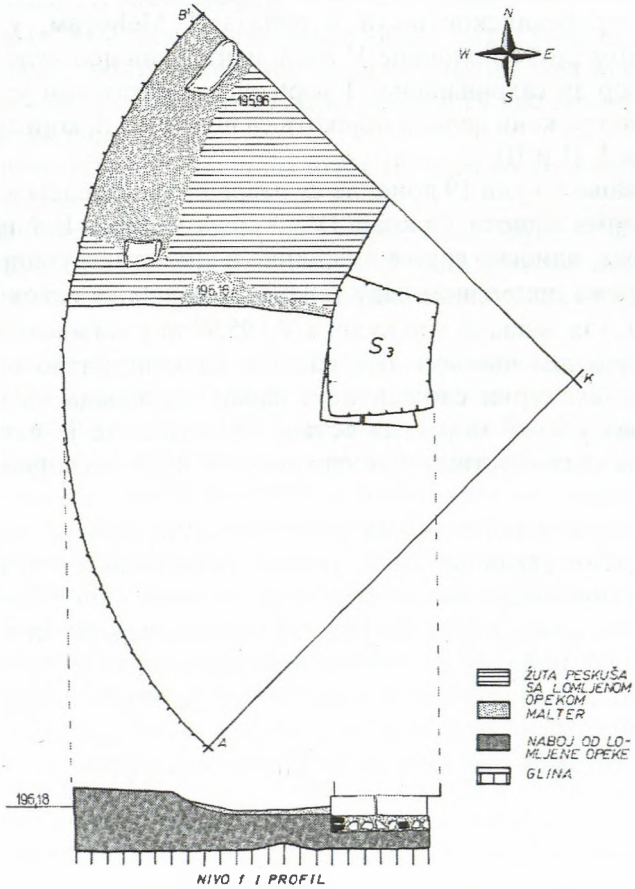

Сл. 8. Пресек слојева F, G и H уз стубац 3, у сегменту IV куле 19
Fig. 8 Section of Layers F, G and H adjacent to Pillar 3, Segment IV, Tower 19

Овако изведена конструкција стубаца, која показује низ неправилности, отвара питање њихових статичких могућности, односно да ли су ступци у кули 19 могли носити моћну кровну конструкцију. Уз поменуте чињенице, да археолошким истраживањима у кули 19 није констатовано поплочање пода, нити су нађени трагови урушене кровне конструкције, можда и неправилности у конструкцији стубаца 1, 2 и 3, говоре у прилог претпоставци да она никада није довршена.

Као што је већ наведено у прегледу стратиграфије културних слојева, у средишњем делу куле, између стубаца 1, 2 и 3, констатовани су очувани делови слоја D, нивоа d, слоја E и нивоа e, као и слојеви F и G везани за изградњу куле. У централном делу куле истражен је већ поменути сувозид (таб. V, 1), који се ослањао на ступце 2 и 3, а припадао је објекту из сегмента III. Горњи слојеви оштећени су претходним радовима у кули, али се чини да је овај простор у III и IV хоризонту, у VI веку, служио за одбацивање грађевинског шута и отпадака. Међутим, у претходном периоду, током друге половине V века, централни део куле употребљен је као простор за сахрањивање. I хоризонт констатован је у овом делу куле, где су истражени делови објеката са нивоа e и d, који су се пружали у сегментима I, II и III.

Истраживања у кули 19 донекле су разрешила проблем улаза у кулу у каснијим фазама живота, од краја IV до краја VI века. Већ при изградњи куле ниво пода, односно горње површине подне супструкције, варирао је око 60 cm, према природном паду терена од запада ка истоку (∇ 196,59 m у сегменту II, уза западни зид куле, а ∇ 195,98 m у сегменту IV, у улазу у кулу). На следећим нивоима ова разлика се константно повећавала, о чему сведоче културни слојеви који падају од запада ка истоку. Евидентно је улаз у кулу морао да остане проходан, те је нивелацијама и грађевинским активностима у унутрашњости куле наслојавање расло од истока ка западу.

Археолошким ископавањима у јужној кули западне капије млађег утврђења током кампање 2002. године остварени су задаци које су истраживачи поставили на почетку истраживања овог објекта. Кула 19 је у потпуности археолошки истражена и припремљена за конзервацију. Обиље података добијених овим истраживањима, који указују на занатске, металуршке активности у кули 19 током касне антике, као и богатство покретног археолошког материјала, подстакло нас је на публиковање овог објекта као затворене археолошке целине у монографији која следи.

УДК: 904(497.11 Гамзиград):711.459.6.032.7)

SOFIJA PETKOVIĆ

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS ON *ROMULIANA* – GAMZIGRAD IN 2002: WEST GATE SOUTH TOWER OF LATER FORTIFICATION

Abbreviated English version

Systematical archaeological investigations in the south tower of the west gate of later Romuliana fortification, tower 19, commenced in 1997, and continued in 1998. In these campaigns, nearly ¾ of the inner space of the tower 19 were investigated and reports on investigations were published in the excavation chronicle of the journal *Starinar* for 1997 and 2000.

Excavations in 2002, besides realization of set tasks, brought to light large amount of portable finds from relatively small investigated area within segment II undamaged portions of cultural layers within segment IV and central section of the tower between the pillars.

Stratigraphy of cultural layers in the tower 19 based on excavations within segment II is as follows (Fig. 1):

The cultural layers were accumulated above sterile layer of gray-yellow clay that we marked as layer H. The foundations of south tower of west gate of later fortification are dug into this layer, which follows natural slope of the terrain from west towards east.

Layer G consists of gray sand soil with large amount of tegulae and imbrices, gravel and smaller fragments of debris and its thickness is from 20 to 30 cm above the level height of 195,96 m. In this layer that is in fact the drainage layer under floor substructure of tower 19 there was no archaeological finds except few fragmented iron nails, few atypical fragments of pottery vessels and few animal bones. Considering sloping of the terrain, the drainage layer that prevented retaining of water in the tower was necessary. For this purpose was used the abundance of building rubble from the walls and towers of the earlier fortification.

Layer F, about 30 cm thick and on top of previous drainage layer, consists of lime mortar with small pieces of broken stone and pebbles. It was actually a substructure of tower floor, which was most probably paved with tegulae. However, within segment II and segment IV we did not encountered traces of floor but the floor substructure preserved in entire area of segment II and in undamaged section of segment IV was joined to the upper surface of the base of pillars 1, 2, and 3 (pl. IX, 1). Otherwise bases of pillars were on top of the drainage layer G (Fig. 8 and pl. IX, 2). It is important to mention that thickness of layer F in tower 19 varies depending of the slope of the terrain so this layer is thicker within segment IV towards the tower entrance and less thick along the west section of the tower wall within segment II.

Horizon e (Fig. 2) is laying immediately above the mortar substructure of the floor and consists of backfill of reddish-brown clay with small pieces of mortar. This horizon dates from the final third or quarter of the 4th century, the time when *Romuliana,* abandoned in the second decade of the 4th century, was inhabited again. The new inhabitants of Romuliana used the interior of tower 19 as workshops for metalworking. In this horizon, in segment II four furnaces of rectangular or circular plan with floor paved with bricks and fragments of bricks and upper domed construction of pieces of stone and brick joined with clay were recorded.

In this horizon were investigated remains of the structure consisting of two walls of rough stone joined with yellow clay, leaning in the west onto the tower wall and in the east on the west wall of the pillar 2. Within this structure were two furnaces, in the central zone furnace 4 (pl. I, 1) and next to the tower wall was furnace 6, which was renovated (pl. I, 2 and pl. II, 1).

At the same level, to the north of the described structure and next to the tower wall we registered furnace 5 (pl. II, 2). In its interior were discovered many iron objects and tools and around it could be noticed a zone of burnt soil, ash and soot, so it could be assumed that this was smithery furnace.

Furnace 7 was discovered to the south of structure with furnaces 4 and 6, between tower wall and large stone block and had been renovated twice (pl. III, 1,2; pl. IV). Although we do not have the data about upper construction of these furnaces on the basis of large number of iron objects found at their floors and in their vicinity we think that these were smithery furnaces.

Layer E covers horizon e and consists of yellow-brown soil with traces of fire, lenses of soot, ash and burnt soil and smaller fragments building rubble. This layer is the horizon of leveling after fire and could be dated in the final third or quarter of the 4th century on the basis of finds.

Horizon d (Fig. 3) was on top of this layer and it is characterized by the floor of reddish-yellow packed earth investigated within segment II, partially within segment I and central zone of the tower where also was registered the trace of a large post, which most probably supported roof construction. Furnace 3 was situated within this structure.

At horizon d remains of another structure were discovered within segment III and central zone of tower 19. This structure was outlined by dry wall, about 1 m thick, between pillars 2 and 3 (pl. V, 1). To the north of this structure next to the tower wall, were discovered remains of the floor paved with tegulae (pl. V, 2).

Furnace 2 (pl. VI) was investigated next to the profile B'K of the segment II. Intensively burnt soil under and around this furnace indicates exceptionally high temperature and in the furnace was discovered large amount of slag, ash and carbonized wood as well as objects of bronze and iron. It could be assumed that furnace 2 was used for smelting. This furnace was renovated twice.

Horizon d also perished in conflagration so layer D consists of yellow-brown soil with traces of fire, lenses of soot, ash and burnt soil.

Finds from layer D do not differ greatly from the finds discovered in preceding layer.

Horizon c (Fig. 4) represented by fragments of floor made of greenish- yellow packed clay was encountered on top of layer D within segment II. Fragments of floor belonged to the structure situated in the south half of segment II and probably partially in the segment I and the central zone of the tower.

Collapsed furnace 1 (pl. VII) was discovered within this structure. In front of the firebox of this furnace, with rectangular ground plan, it was small pit filled with ash, ash-pit. Next to it a fragmented pot.was discovered

Layer C consisted of gray-brown soil with soot and it is cultural layer accumulated on top of horizon c which could be dated in the end of the 4th and the beginning of the 5th century on the basis of small finds.

On top of layer C there was created horizon b_1 (Fig. 5) consisting of backfill of yellow-brown soil with intensive traces of fire, soot, ash and burnt soil. Rather large elliptical pit filled with ash and soot, the smaller part of which was within segment I was excavated from this horizon.

Layer B_1 accumulated on top of horizon b_1 consists of brown soil with traces of fire, lenses of soot, ash and burnt soil mixed with building rubble. This layer, which indicates the destruction of structures from previous horizon in tower 19 as well as abandoning of the tower for rather long time, according to fibulae and antler combs of Tchernyahov – Sintana de Mures type could be dated in the first half of the 5th century.

However, life continued in Romuliana also in the second half of the 5th century and it is confirmed by two graves excavated from layer B1 in the central section of the tower. These graves were of the cist type, made of tegulae. In the segment I to the south of pillar 2, in 1996 was discovered most probably a child's grave oriented west-east without grave goods. In 2002, next to the east side of the pillar was discovered a grave of an adult woman also oriented west-east and with grave goods including bone spindle-whorl on the chest and double-row comb of antler with straight lateral sides by the head (pl. VIII, 1, 2).

Horizon b (Fig. 6) could have been identified only partially within segment II on the basis of fragments of floor consisting of light yellow backfill and one hearth of elliptical shape next to profile AK.

Layer B is consisting of brown soil with lenses of soot and rather large pieces of building rubble. According to the iron fibula with reversed foot and one bronze coin of Justin I it could be dated in the end of 5th and the beginning of the 6th century.

Level a (Fig. 7) was identified on the basis of remains of mortar floor of poor quality in the segment II at the level height of 198.60 m.

Layer A consists of building rubble of the collapsed tower. It is possible that horizon a represents restoration of *Romuliana* in the time of Justinian I, mentioned by *Procopius* in his work *De aedificiis*. However, small amount of finds from layer A does not support this view.

According to previous stratigraphy we can classify cultural layers and horizons in tower 19 accumulated above mortar substructure of floor into four chronological phases:

I phase dating from the last third or quarter of the 4th century includes horizon e, layer E, horizon d and layer D;

II phase dating from the end of 4th and of the 5th century includes horizon c, layer C, horizon b1 and layer B1;

III phase dating from the end of 5th and fist half of the 6th century includes horizon b and layer B and

IV phase dating from the second half of the 6th century includes horizon a and layer A.

Translated by Mirjana Vukmanović

02. 04. 2004.

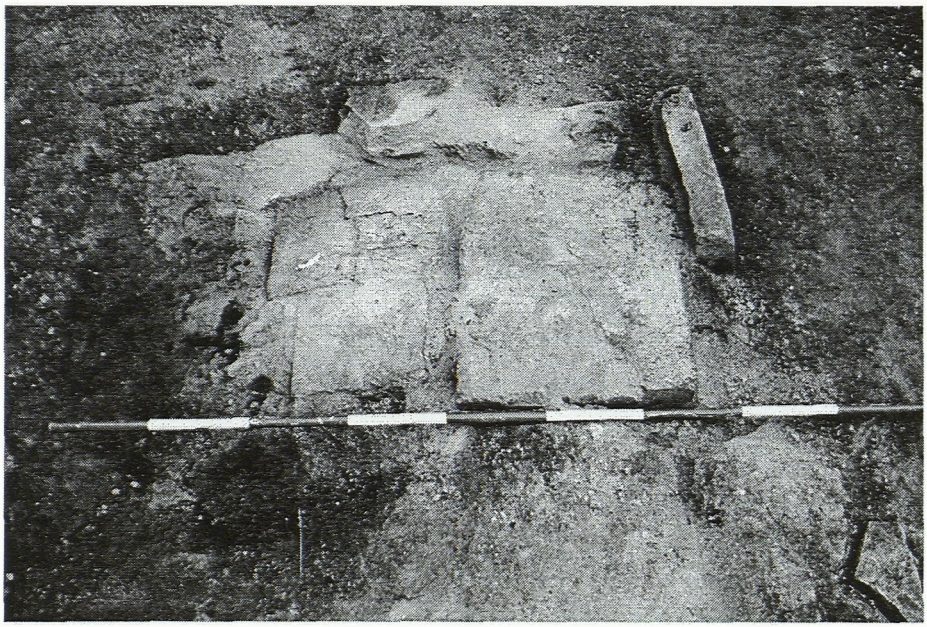

1. Пећ 4 на нивоу е, са југа
1. Furnace 4, Level e, from south

2. Пећ 6 на нивоу е, са истока
2. Furnance 6, Level e, from east

1. Обнова пећи 6 на нивоу е, са југоистока
1. Repair to Furnace 6, Level e, from SE

2. Пећ 5 на нивоу е, са истока
2. Furnace 5, Level e, from east

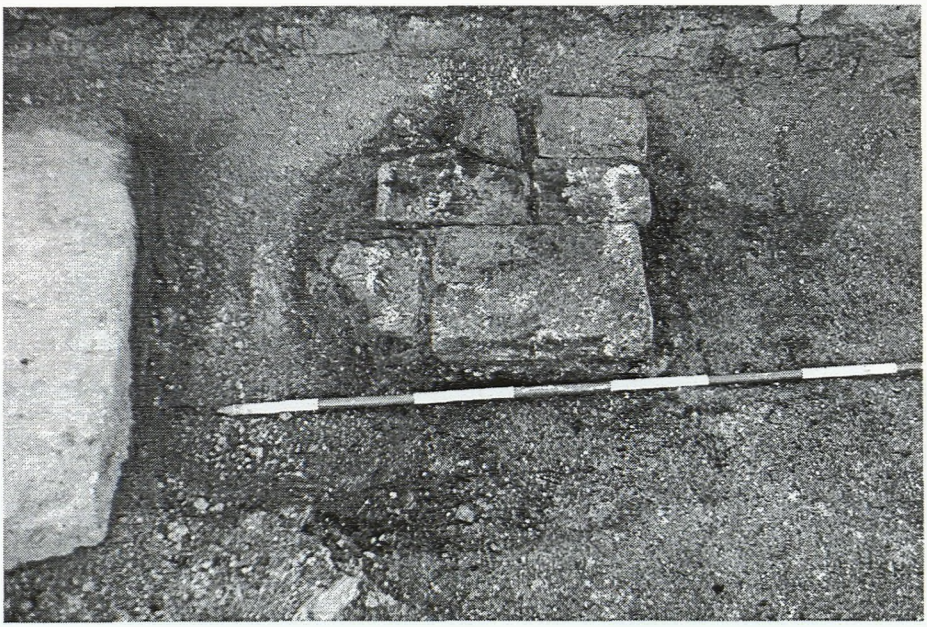

1. Пећ 7 на нивоу е, са истока
1. Furnace 7, Level e, from east

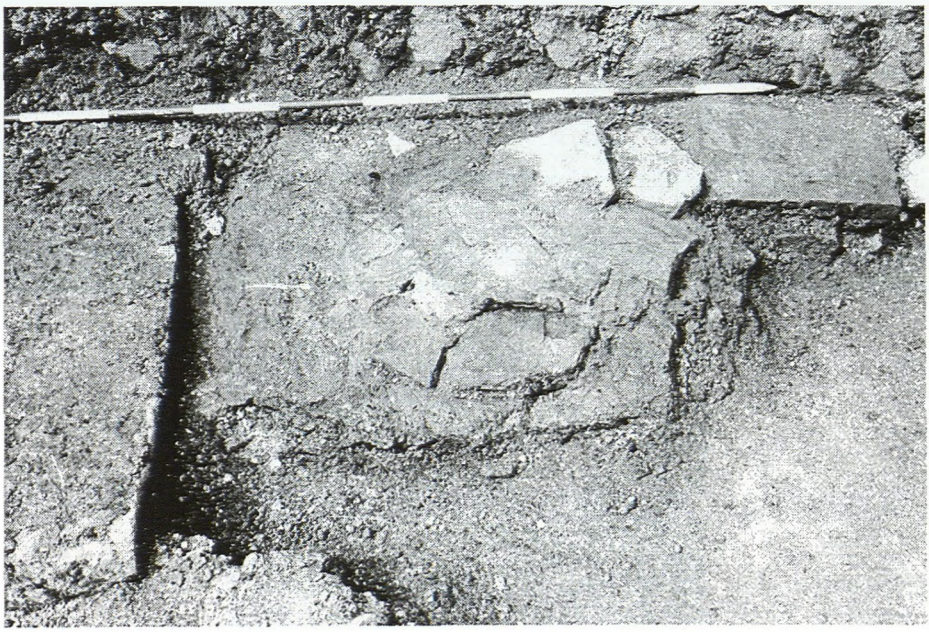

2. Прва обнова пећи 7 на нивоу е, са истока
2. First repair to Furnace 7, Level e, from east

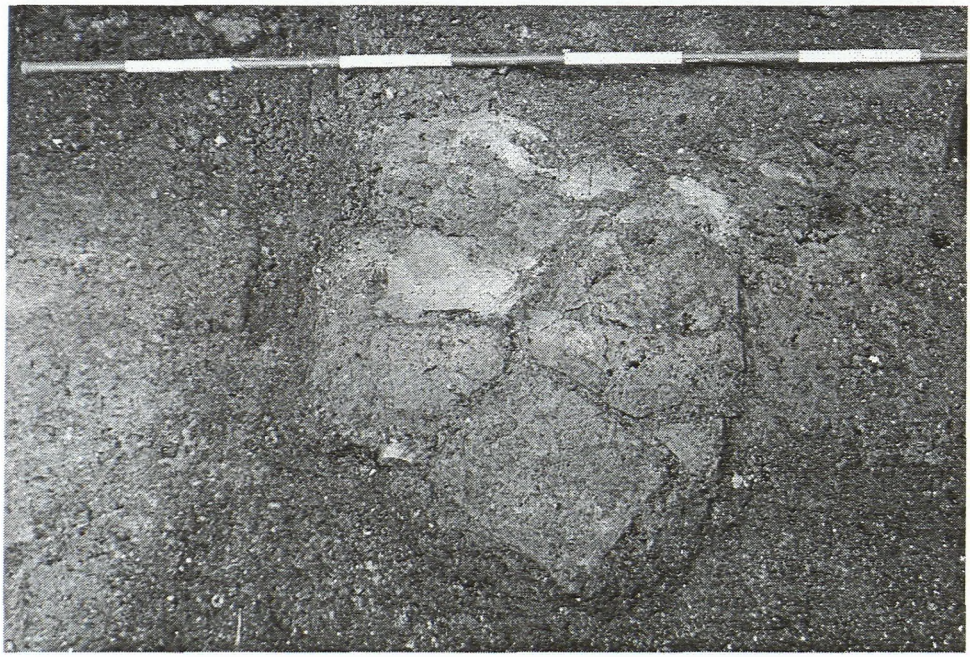

Друга обнова пећи 7 на нивоу е, са истока
Second repair to Furnace 7, Level e, from east

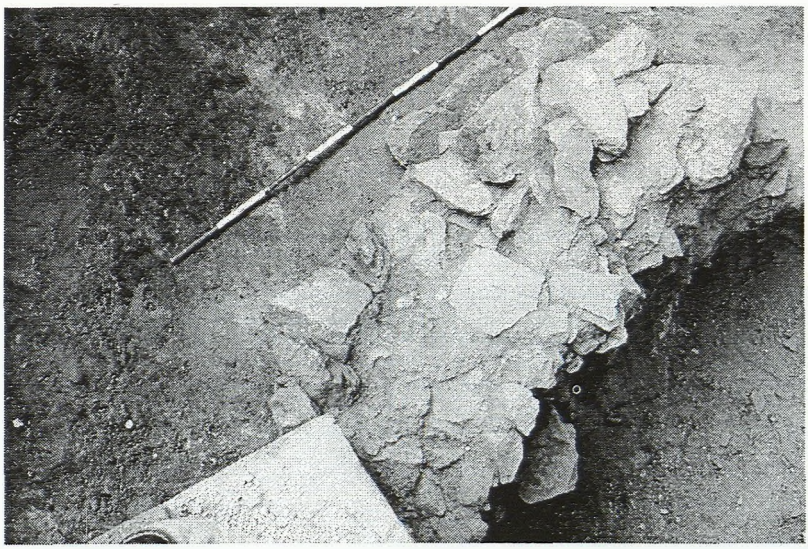

1. Сувозид у средишњем делу куле 19, уз северозападни угао ступца 3
1. Drystone masonry adjacent to the NW corner of Pillar 3, central part of Tower 19

2. Део пода од опека на нивоу d
2. Brick-paved floor, Level d

Пећ 2 на нивоу d, са североистока
Furnace 2, Level d, form NE

Пећ 1 на нивоу с, са југоистока
Furnace 1, Level c, from SE

1. Гроб 1 уз стубац 2 у средишњем делу куле 19
1. Grave 1 adjacent to Pillar 2, central part of Tower 19

2. Налази из гроба 1
2. Finds from Grave 1

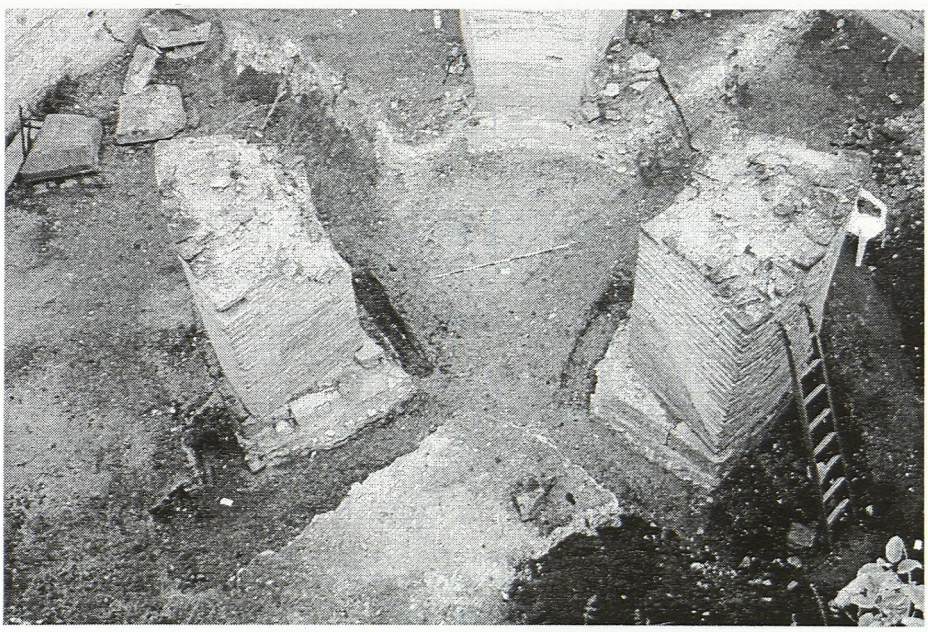

1. Средишњи део куле 19 са ступцима 1, 2 и 3
1. Central part of Tower 19 with Pillars 1, 2 and 3

2. База ступца 3 у сегменту IV куле 19, са југоистока
2. Base of Pillar 3, Segment IV, Tower 19, from SE

СОНДАЖНА ИСТРАЖИВАЊА РАНОВИЗАНТИЈСКИХ УТВРЂЕЊА У ВРАЊСКОЈ БАЊИ И КОРБЕВЦУ*

Дејан Радичевић, Филозофски факултет, Београд
Гордана Стојичић и Горан Митровић, Народни музеј, Врање
и Александар Ранисављев, Београд

Постојање великог броја утврђења по брдовитом ободу Врањске котлине познато је од раније, али она још увек нису била предмет посебних истраживања. Како би се сазнања бар делом употпунила, током септембра 2003. године сондирана су два утврђења у Врањској Бањи и једно у селу Корбевац. Мада скромна по обиму, истраживања су изнедрила довољно података да се одреди њихово трајање. Поред присуства налаза који су потврђивали да су поједина угврђења коришћена већ у праисторији, као и у зрелом раздобљу средњег века, установљено је да се у њима најинтензивније живело у раздобље од краја IV до средине VI столећа.

Кључне речи: Врањска котлина, касна антика, рана Византија, утврђење.

Мада својим географским положајем на једној од главних балканских комуникација представља подручје у коме се несумњиво може очекивати изузетно богат и разноврстан археолошки материјал, Врањска котлина је још увек недовољно испитивана и проучена. Археолошка баштина овог краја одавно је предмет пажње истраживача, али су систематичнији радови интензивирани тек у најскорије време. Најстарији подаци, делом о појединим случајним налазима, а делом о топографији терена, забележени су током последњих деценија XIX и почетком XX столећа – касније су углавном сабрани у делу *Археолошка налазишта у Србији* (Гарашанин и Гарашанин 1951: 31–32, 135–136). Прва значајнија рекогносцирања подручја Врања и његове околине изведена су 1952/53. године (Гарашанин и Гарашанин 1965: 18), док је систематска рекогносцирања од Лепенице на северу до Прешева на југу, у периоду од 1964. до

* Рад је настао као резултат активности на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Врање, Јабланица, Кукавица и Трговиште у 7–11. столећу* (Ев. бр. 1481).

1968. године, обавио М. Јовановића, археолог Народног музеја у Врању (Јовановић 1965: 217–235; исти 1966: 314–327; исти 1967: 313–335; исти 1968: 496–505). Археолози врањанског музеја су три деценије касније спровели ревизиона рекогносцирања у централном делу Јужноморавске котлине и долини реке Кршевице (Булатовић и Митровић 1996/7: 29–42).

Рекогносцирања су указала на постојање великог броја утврђења распоређених по брдовитом ободу Јужноморавске котлине, али она још увек нису била предмет посебних истраживања. На основу површинских налаза, тек оквирно су опредељивана у различита раздобља, од праисторије до средњег века, док прецизнији подаци по правилу недостају. Како би се сазнања бар делом употпунила, током септембра 2003. године археолошки су сондирана два утврђења у Врањској Бањи и једно у селу Корбевац.[1]

Врањска Бања се налази у долини Бањске реке, 12 km источно од Врања. Због лековитих особина топле воде позната је као лечилиште, а очигледно је да су својства бањских извора била врло добро знана још од најранијих времена. Долина Бањштице је по правцу северозапад–југоисток, у дужини од око 3,5 km и са највећом ширином око 3 km, широко отворена према Јужној Морави, док је са свих осталих страна потпуно затворена околним брдима. У залеђу се издижу хридови Леве реке и Изумна, са севера бујковачка и липовачка брда, а са јужне стране Кумаревска чука и Топлац. Данашња варошица је развучена целом дужином долине према Морави, док се најстарије језгро налази на супротном крају, око термалних извора. Археолошки трагови сведоче да се на том простору живот концентрисао и у ранијим временима. Даље ка југоистоку започиње горњи ток Бањске реке, где се она готово кањонски пробија између високих брда. Уз реку води и стари пут који преко Првонека и Старог Глога повезује врањску котлину са облашћу Трговишта.

Ранија истраживања у Бањи показују да се на том простору живело већ у праисторији, а нарочито током античког периода (Гарашанин и Гарашанин 1965: 11). Прва археолошка ископавања обављена су 1964. године на локалитету Латифка, уз десну обалу Бањштице неколико стотина метара јужно од Мораве. На сондираном простору откривени су остаци античких грађевина (Jovanović 1964: 92–93; исти 1965: 223–224).

Прошлогодишња ископавања обављена су на супротном крају бањске котлине, у њеном брдовитом залеђу, где је на локалитетима Црквиште и Кале од раније познато постојање утврђења. Локалитет Црквиште се

[1] Ископавања су извођена од 15. 09. до 25. 09. 2003. године, кроз сарадњу Филозофског факултета у Београду и Народног музеја у Врању. Обавили су их потписани, под руководством др Ђ. Јанковића. Неопходна финансијска средства издвојена су из буџета СО Врање.

налази са десне стране Бањске реке, на стеновитом гребену изнад дела варошице око цркве Св. Илије (сл. 1: 1).[2] Представља завршетак једног од огранака Бањског рида, који по правцу североисток–југозапад постепено пада према реци (таб. I, 1). Ради се о положају са кога се пружа одличан преглед читавог доњег тока Бањске реке, до њеног ушћа у Мораву. Утврђење се налазило на југозападном крају гребена, изнад стрмих падина и стеновитих литица којима се завршава према истоку и западу. Нешто блажа је јужна падина, док је низ гребен са североисточне стране водио једини правац којим се утврђењу лако могло приступити.

Остаци утврђења на том месту већ одавно привлаче пажњу истраживача. На путу из Врања у Владичин Хан 1889. године посетио их је Ф. Каниц, који је на "узаном платоу Изамно" уочио "јак, правоугаони антички кастел са дужим странама које су се спуштале ка реци и тамо завршавале у једном објекту са 1,4 m дебелим и 45 m дугим зидовима". На обали реке узводно од овог објекта запазио је темеље округле куле пречника 2,5 m, а на основу свега откривеног закључио је да су изворе топле воде користили Римљани штитећи их јаким утврђењем (Каниц 1985: 263). Према Каницу, испод утврђења је пролазио добро обезбеђен пут за Тракију, који су штитила и најближа утврђења код Првонека и Старог Глога.

Почетком XX столећа на својој археолошкој екскурзији по јужној Србији, заједно са К. Јовановићем, локалитет је обишао и затечене остатке укратко описао М. Васић (Васић и Јовановић 1906: 6–7). Готово пола века након Васићевог описа нове податке о локалитету забележили су прво М. Гарашанин почетком педесетих година прошлог века, а потом и М. Јовановић, који је остатке утврђења обишао 1964. године (Гарашанин и Гарашанин 1965: 11; Јовановић 1965: 228).

Ситуација затечена на локалитету 2003. године битно се разликује од описа ранијих истраживача. Издигнутији, североисточни део утврђења углавном је остао непромењен. Ради се о издуженом, елипсоидном платоу димензија око 70 x 30 m, који постепено пада у правцу југозапада (сл. 2).[3] Целом дужином северозападног обода платоа јасно се уочава траса бедема, чији су остаци на појединим местима видљиви и на површини терена. Остаци бедема се не примећују на југоисточном ободу платоа, а питање је да ли је ту икада и постојао, будући да је плато на тој страни природно брањен стеновитим литицама и неприступачним падинама.

---

[2] Мештани Бање локалитет називају Црквиште или Црквено, док је код старијих истраживача, пре више од једног столећа, забележен под различитим именима: Кале-баир, град на Изому, Кале или Градић.

[3] Новину представља телевизијски репетитор подигнут пре око две и по деценије на централном делу платоа.

Сл. 1. Положај сондираних утврђења (1. Црквиште; 2. Кале; 3. Градиште)
Fig. 1. The situation of surveyed fortifications (1. Crkvište; 2. Kale; 3. Gradište)

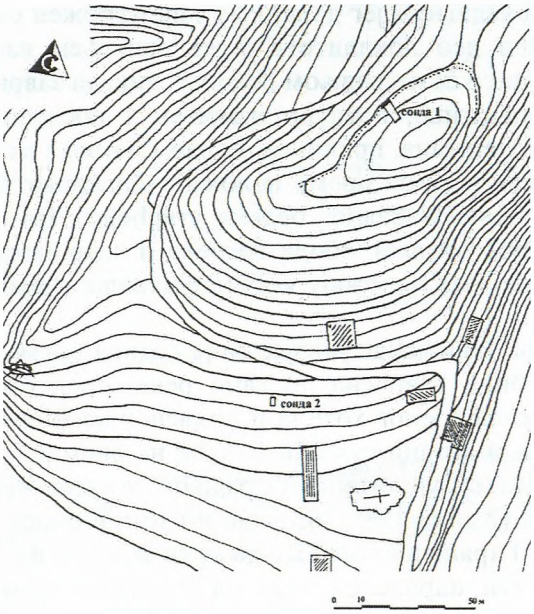

Сл. 2. Локалитет Црквиште, скица основе утврђења
Fig. 2. The site Crkvište, scetch of the fortification foundation

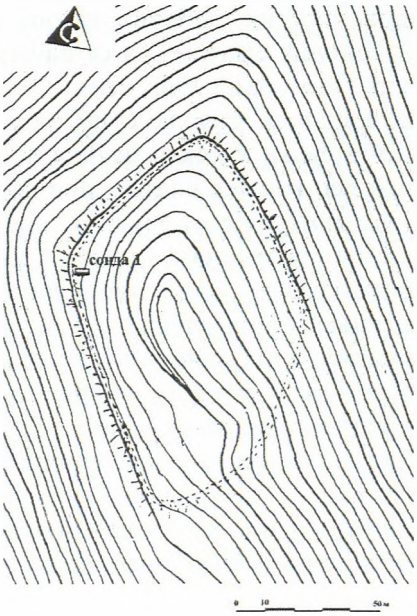

Сл. 3. Локалитет Кале, скица основе утврђења
Fig. 3. The site Kale, scetch of the fortification foundation

За разлику од уздигнутијег дела, који није угрожен савременом градњом, нижи, јужни део локалитета је са ширењем варошице на том простору, а нарочито са изградњом великог, никада завршеног хотела на десној обали Бањштице, потпуно измењен у последњим деценијама. Према подацима мештана, приликом копања темеља за куће наилазило се на остатке зида, који би према положају највероватније могао одговарати наставку северозападног бедема утврђења. Тај бедем је по свој прилици водио дуж читавог обода гребена и завршавао се на високој литици изнад реке – на положају који представља изванредну природну осматрачницу.[4]

Једини остатак, који данас указује да је падина према Бањштици и са источне стране била утврђена до саме реке, представља део бедема очуван између незавршеног хотела и црквеног дворишта. Да су знатни остаци бедема, па и остаци куле, постојали на овом делу локалитета до 1978. године, када су уништени изградњом хотела, сведоче наведени Каницови подаци (Каниц 1985: 263), као и каснији описи М. Гарашанина и М. Јовановића. Гарашанин бележи да су се западно и северозападно од цркве налазила два паралелна зида од ломљеног камена и малтера, очуване ширине око 1,50 m и удаљени један од другога око 2,50 m. Зидови су били оријентисани у правцу запад – исток и губили су се у брду, чије су падине биле прекривене опекама римског формата (Гарашанин и Гарашанин 1965: 11). На истом делу локалитета су се и 1964. године уочавали остаци чврстих, дебелих зидова везаних белим малтером, за које је М. Јовановић сматрао да су највероватније припадали неком античком објекту (Јовановић 1965: 228).

Приликом прошлогодишњих радова сондирана су оба дела локалитета – горњи плато утврђења и јужна падина према реци. Сонда 1 је постављена у средишњи део горњег платоа, под правим углом у односу на трасу бедема (сл. 2). Димензије су јој износиле 6 x 2,5 m, а дужим странама је приближно оријентисана по правцу север – југ. Приликом њеног ископавања констатована је прилично једноставна стратиграфска слика (сл. 4). Након уклањања површинског слоја, на релативној дубини од око 0,10 m, започињао је културни слој светломрке боје, различите дебљине – од 0,30 m уз јужни профил сонде до 0,60–1 m у северној половини ископа и уз унутрашње лице бедема. Тај слој је у ширини од 0,90–1 m уз унутрашње лице бедема био прекривен шутом од обрушеног бедема.

Уз јужни профил сонде, на релативној дубини од 0,40 m, откривено је спољно лице зида, највероватније од објекта који се налази на простору

[4] На том месту је 1951. године подигнут споменик жртвама Другог светског рата, тако да је његов некадашњи изглед измењен.

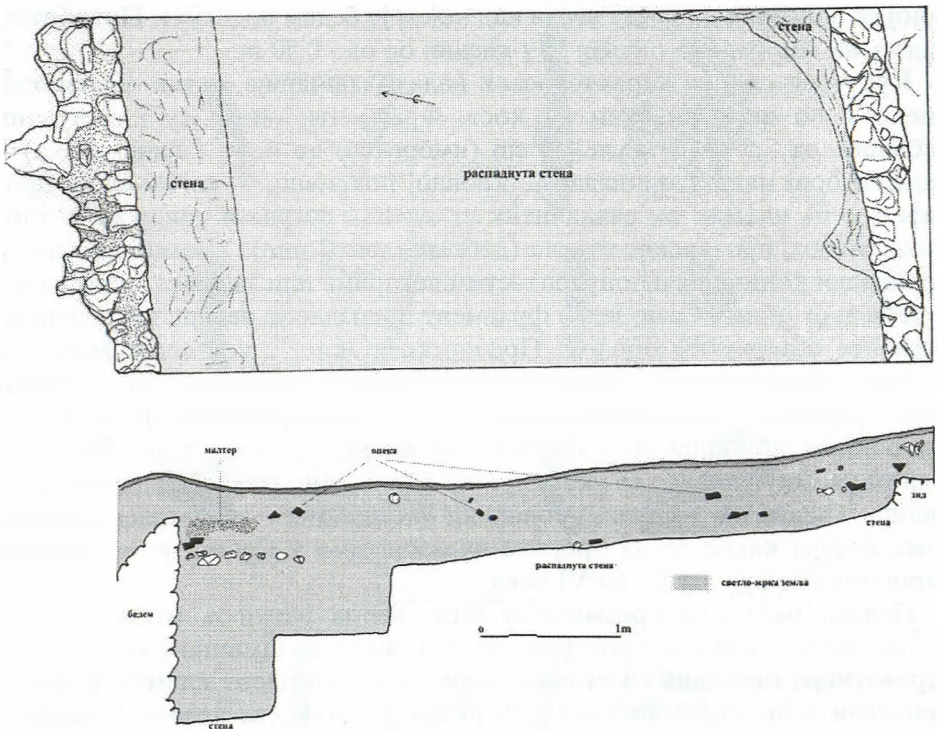

Сл. 4. Локалитет Црквиште, основа и источни профил сонде 1
Fig. 4. The site Crkvište, the foundation and eastern cross section of the trench 1

јужно од сонде. Зид је очуван у висини од једног реда камена, а грађен је ломљеним каменом везаним блатом. Откривен је у ширина од 0,20–0,40 m, док је остатак залазио у профил ископа. Подигнут је на стени која се у југоисточном углу сонде појавила на дубини од 0,50 m и постепено пада дуж источног профила у ширини од 1,65 m. На чврсту стену се у правцу севера настављала распаднута стена измешана са светломрком земљом. Тај слој је представљао ниво археолошке здравице, која се налази на дубини од 0,5 m према југоисточном углу сонде, а потом пада до 0,60 m на средини ископа и 0,70–0,85 m у његовој северној половини. На ширини од 1,50 m према унутрашњем лицу бедема ниво здравице је пробијен у виду степенасто проширеног темељног рова.

Бедем је откривен на релативној дубини од 0,20 m. Зидан је ломљеним и делом притесаним каменом, који је везиван кречним малтером и слаган у мање-више неправилне редове. Спољно лице је било осуто, тако да првобитна ширина није измерена, док је највећа очувана ширина износила 0,90 m. Унутрашње лице бедема очувано је у висини од 1,45 m, а доња кота темеља се налазила на релативној дубини од 1,75–1,80 m, на

којој се налазила и чврста стена над којом је бедем подигнут. Првобитно надземни део бедема очуван је у висини од око 0,50 m.

Културни слој су карактерисали налази грнчарије, ситни фрагменти опеке и по која животињска кост. Фрагменти опеке су различитих дебљина, од 2,5 cm (тегуле), 3 cm (имбрекси) до 4 cm (зидне опеке) – највећи број налаза припадао је кровној покривци. У истом слоју пронађен је 61 уломак од различитих стаклених посуда и тридесетак уломака равног, прозорског стакла (дебљине око 2 mm). Уломци посуда су припадали коничним и полулоптастим пехарима или зделама, прстенасто задебљаног обода. Само један фрагмент припадао је пехару или зделі са левкасто разгрнутим ободом. Прозорско стакло је углавном безбојно, знатно ређе зеленкасте боје, док су делови посуда зеленкасти, безбојни или жућкасти. Осим делова обода и трбуха, пронађена је и танка, једноставна дршкица, као и фрагмент ниске, кружне стопе. Само на једном уломку уочавао се украс у виду вертикално урезаних, паралелних линија. Генерално узевши, пронађени уломци могу се приписати типовима посуда какве се на бројним налазиштима у Србији углавном оквирно опредељују од IV до VI века.

Налази металних предмета су били веома ретки и, изузев налаза новца, хронолошки неосетљиви. Пронађена је делимично очувана, највероватније, стрелица са тулцом, затим мања гвоздена кламфа и фрагментован већи гвоздени клин или радни део некакве алатке (пробојца или длета), као и мања гвоздена кука (или већа удица за риболов) са горњим крајем у виду кружне петље и комад бронзане жице кружног пресека, савијен у облику осмице. Посебну групу налаза, од посебног значаја за датовање слоја, чини шест бронзаних новчића пронађених на различитим релативним дубинама у делу сонде према унутрашњем лицу бедема.[5] Пронађени примерци већином припадају ситном бронзаном новцу и оквирно се могу определити у крај IV и V столеће. Веома су слабо очувани, углавном нечитки, а најмлађи читак примерак представља новац цара Маркијана (450–457).[6]

Најбројније налазе из културног слоја на Црквишту представљају уломци грнчарије израђене на брзом витлу, мада су на најнижим котама у делу сонде уз бедем, измешани са млађом грнчаријом, пронађени и малобројни уломци праисторијске грнчарије коју карактеришу грубља фактура и начин израде без употребе витла (сл. 5: 1–6). Ради се о

[5] Сви новчићи су пронађени на површини ископа од 2,5 x 1,70 m уз унутрашње лице бедема. Три су пронађена на релативној дубини од 0,15–0,20 m, а по један на дубинама од 0,45 m, 0,70 m и 0,90 m.

[6] Налазе новца је хронолошки определио мр Н. Црнобрња, музејски саветник у Музеју града Београда, на чему му овом приликом захваљујемо. Ситни бронзани новац цара Маркијана представља примерак који на реверсу има монограм карактеристичан за солунску ковницу (Carson and Kent 1989: 82, Serial No. 1880).

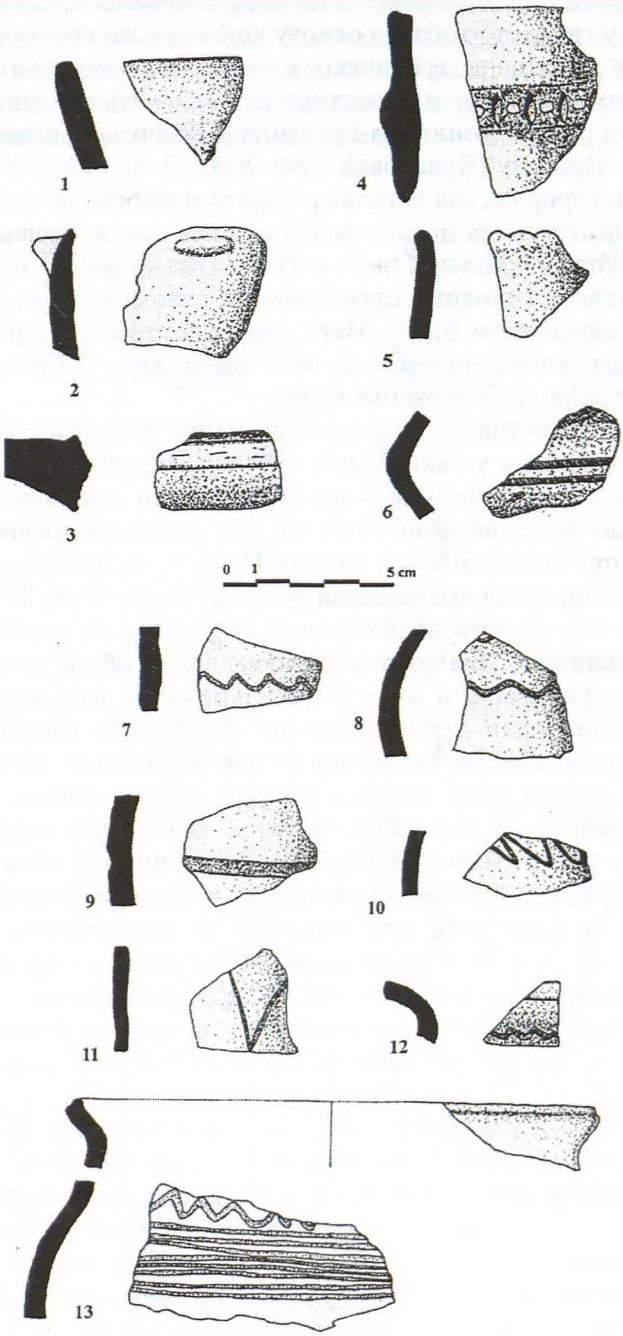

Сл. 5. Локалитет Црквиште, грнчарија
Fig. 5. Pottery from the site Crkvište

грнчарији особеној за позно бронзано доба и почетак прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба, на основу које се може претпоставити да је на Црквишту постојало градинско насеље Брњичке културне групе, слично са онима каква су на простору Врањско-бујановачке и Прешевске котлине од раније позната на Градишту у Кончуљу, Градини у Љанику и Градишту у Прибоју (Булатовић 1990–2000: 23–41; Stojić 2001: 9–32).

Осим праисторијске, сва остала грнчарија израђена је на брзом витлу, од пречишћене глине са додатком ситнозрног песка, понекад кварца и врло ретко туцане шкољке (сл. 6 и 7). Посуде су добро печене, а боја печења се креће у тоновима црвеномрке и сивомрке боје, присутним у приближно подједнаком броју. Међу свим уломцима, пронађен је само један фрагмент, највероватније од веће зделе, која је била прекривена зеленкастом глеђи са унутрашње стране.

Разноврсност посуда је прилично скромна. Најзаступљенији облик представљају лонци, а у знатно мањем броју заступљени су поклопци и зделе, док су најређи уломци који би се могли приписати крчазима. Лонци су различитих величина (сл. 6), али углавном средњих и мањих димензија са пречницима обода између 11 и 19 cm. Знатно су ређи већи лонци дебљих зидова са пречницима обода од 24 до 27 cm. По правилу су без украса и тек изузетно забележени су уломци са плитко урезаним водоравним линијама. Дна лонаца су равна, док су ободи косо разгрнути, прави и непрофилисани, а могу бити и прилично издужени. Изузетак представља само један лонац са лучно разгрнутим ободом заобљене усне, који је веома оштро, без врата, спојен са раменом посуде (сл. 6: 1). Код осталих лонаца мале разлике постоје само у начину обликовања усне обода. Већина их има обод са усном заобљеном само са спољне стране, док су нешто малобројнији ободи на којима је усна заобљена и споља и изнутра, као и ободи са укосо или водоравно засеченом усном.

Поклопци су калотасти или конични, са дугметастом дршком на горњем крају (сл. 7: 1–7). Само је на једном примерку спољна површина водоравно наребрена, док су сви остали глатких површина. Ободи су им или непрофилисани са укосо или водоравно засеченом усном, или оштро профилисани са унутра подвијеним ободом који има мање или више ужлебљену усну.

Делови здела углавном се могу приписати истом типу полулоптастих здела са водоравно извученим ободом (сл. 7: 9–11). Само се за један уломак не може искључити могућност да припада коничној здели или чак тањиру (сл. 7: 8). Спољне површине су већином равне, мада могу бити и водоравно наребрене. Ободи су непрофилисани са једноставно заобљеном усном, али има и профилисаних обода, на чијој се горњој површини налазе шири жлеб или концентрична ребра.

Уломци крчага су веома ситни, а углавном су заступљени делови обода или дршке, док су препознатљиви делови врата или трбуха ма-

лобројнији (сл. 7: 12–16). Одликује их добра фактура од пречишћене глине и црвенкаста боја печења. Заступљена су два типа обода: левкасти са тракасто обликованом усном или лучно разгрнути са водоравно засеченом усном. На појединим примерцима са лучно разгрнутим ободом спољна површина је водоравно наребрена.

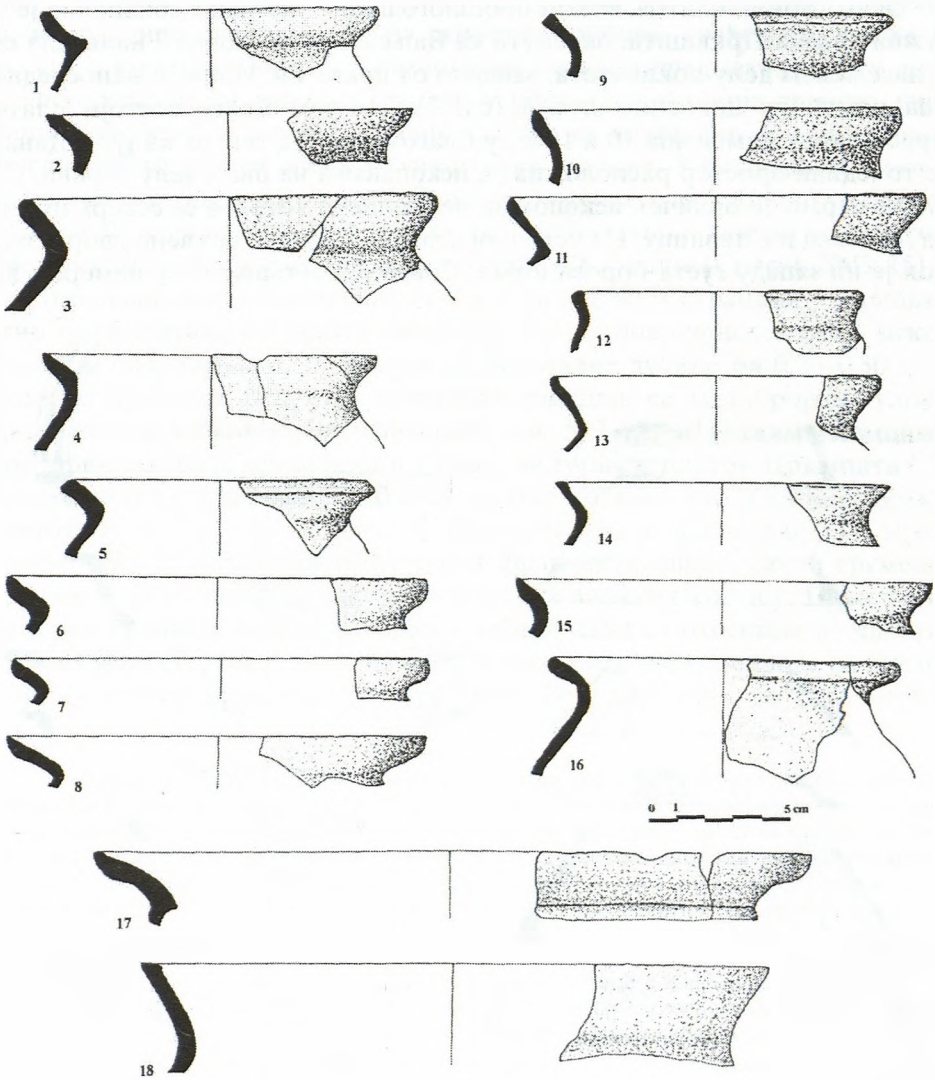

Сл. 6. Локалитет Црквиште, грнчарија
Fig. 6. Pottery from the site Crkvište

Према типолошким карактеристикама, пронађену грнчарију тек оквирно можемо приписати касноантичком–рановизантијском раздобљу. Она припада локалној керамичкој призводњи која нам још увек није позната у довољној мери да би се могло говорити о прецизнијим хронолошким опредељењима појединих облика. На основу налаза новца из слоја у коме је пронађена, могуће је нешто одређеније датовање у крај IV и V столеће.

Осим горњег платоа, током прошлогодишње кампање сондирана је и јужна падина Црквишта, окренута ка Бањској реци. Сонда 2 налазила се у насељеном делу локалитета, западно од цркве Св. Илије, а непосредно иза помоћних црквених зграда (сл. 2). На том месту постоји плато приближних димензија 10 x 10 m, у благом паду од севера ка југу. Данас је то једини простор расположив за ископавања на овом делу терена. Са јужне стране је оивичен ископом за незавршени хотел, а са севера путем за Липовац и Сливницу. На источној страни се налази црквено двориште, док је на западу густа борова шума. Сонда је постављена са намером да

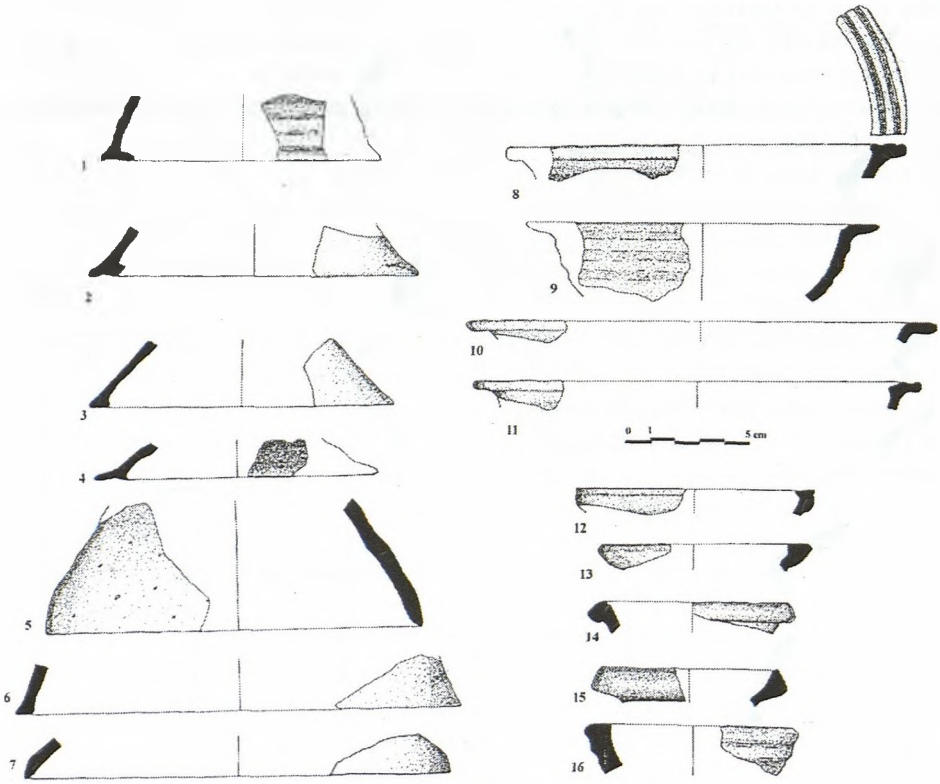

Сл. 7. Локалитет Црквиште, грнчарија
Fig. 7. Pottery from the site Crkvište

се установи стратиграфија, као и да се провере ранији подаци о постојању гробља на овом делу локалитета.[7] Наиме, још је М. Васић забележио да су у непосредној близини црквене зграде налажени гробови и људске кости, али без икаквих налаза погодних за њихово датирање (Васић и Јовановић 1906: 6–7). Више од пола столећа касније М. Јовановић је забележио да су 1956. године на падини која се спушта ка десној обали Бањштице откопавани гробови, које је определио у антички период (Јовановић 1965: 228). Приликом радова на засађивању борове шуме радници су наилазили на скелетне гробове, грађене од опеке и тегула у којима су нађени и разноврсни метални предмети, које су они, не придавајући им важност, бацали у реку. Оријентација гробова није тачно утврђена, а готово деценију касније на површини су се још увек могли видети делови опека из уништених гробова. У последњем издању своје монографије о Врањској Бањи на постојање некрополе указује и Н. Спасић, који наводи да је велики део гробља, као и делови бедема, заувек уништен приликом изградње хотела 1978. године (Спасић 2003: 15).

Димензије сонде 2 износиле су 3 x 1 m, а дужим странама је приближно оријентисана по правцу север–југ. Испод површинског слоја ископаван је слој тамномрког хумуса до релативне дубине од 0,20–0,30 m у коме је пронађен рецентан материјал измешан са малобројним уломцима позносредњовековне грнчарије (сл. 5: 7–12) и ретким уломцима грнчарије каква је пронађена и у слоју на горњем платоу Црквишта.[8] У истом слоју су пронађени и делови људске лобање, као и уломци опеке идентичне са опеком из сонде 1. Испод хумуса је ископаван слој мрке земље који су карактерисали бројни фрагменти опеке, ситно грумење гарежи и спорадични налази дислоцираних људских костију. Пронађена су и два крупнија комада изгорелог кућног лепа са отисцима од дрвета. Слој су карактерисали и ретки налази касноантичке грнчарије, са тек по којим уломком праисторијске керамике. При дну слоја, на релативним

[7] Сонда се налазила у средишњем делу простора који је по свој прилици некада био обухваћен бедемима. Према подацима прикупљеним током ископавања, приликом изградње околних кућа, као и приликом изградње пута за Липовац, наилазило се на гомиле костију. Недалеко од сонде, са друге стране пута за Липовац, приликом копања темеља за гаражу породице Станисављевић 1977. године пронађена је једна већа посуда пуна жита и друга мања посуда висине око 30 cm ("црне боје, са представама женских фигура које играју") у којој је пронађено 15 бронзаних новчића ("међу њима је био и новац цара Константина"). Посуда и новац су неколико година чувани у породичној кући, а онда је део новца са посудом однет у Врање, одакле никада нису враћени (усмени подаци добијени од госпође В. Станисављевић, правнице из Врањске Бање). Остатак оставе од 7 новчића налази се у Бањи код породице Станисављевић, али нам у време ископавања није био доступан.

[8] Приликом ископавања сонде 1 није уочено присуство средњовековне грнчарије. Међутим, да се на горњем платоу Црквишта могу очекивати и остаци из средњег века указују уломци грнчарије XIII–XV столећа пронађени у избаченој земљи из повеће јаме коју су за собом оставили трагачи за благом (сл. 5: 13), а која се налазила око 30 m северозападно од сонде 1.

дубинама од 0,90–1,00 m, само у западном профилу сонде, уочена су два укопа оивичена усправно постављеним каменом средње величине. На дубинама од 1,50 m уза северни и 1,10 m уз јужни профил ископа, дошло до нивоа компактне светломрке здравице.

Сондом 2 није установљена прецизна стратиграфска слика на јужној падини Црквишта, али је потврђено постојање гробова који по свој прилици имају и конструкције начињене од камена. Стиче се утисак да су укопавани у старији културни слој, а очигледно је да су слојеви поремећени и приликом каснијих прекопавања, могуће је чак и у најновије доба. Нажалост, гробови су само констатовани у профилу ископа, а није било могућности да се истраже у целини. Њихово датовање остаје отворено до будућих ископавања којима би се плато иза црквеног дворишта лако могао истражити у целини.[9]

Остаци другог утврђења сондираног током прошлогодишњих радова у Бањи налазе се на брду Кале, са друге стране Бањштице, готово насупрот Црквишту (сл. 1: 2). Са тог доминантног врха пружа се широк преглед читаве долине Бањске реке и великог дела Врањске котлине (таб. I, 2). Падине брда су стрме и тешко приступачне, а изузетак представља једино југоисточна страна којом води гребен преко кога се до утврђења могло лако доспети. На основу површинских трагова може се закључити да је бедемима био обухваћен издужени елипсоидни плато око врха брда, дугачак по правцу север–југ од 80 до 100 m, док му је највећа ширина око 60–70 m (сл. 3). Укупна површина брањена бедемима износила би приближно 0,5–0,6 ha.

Најраније податке о локалитету забележио је М. Васић, који је указао на остатке градских зидова, као и на трагове које су за собом оставили трагачи за благом. Утврђење је приписао раном добу средњег века, а у извештају се помиње и "долија коју је на локалитету ископао господин Виљем Бадер, од којих је један комад у Народном музеју у Београду" (Васић и Јовановић 1906: 7–8). Приликом рекогносцирања 1964. године локалитет није посећен, али је М. Јовановић забележио да су на његовом врху и падинама мештани налазили ситан бакарни римски новац, фрагментоване опеке, као и камени грађевински материјал. Један део мермерног стуба, који се у то време могао видети у порти бањске цркве, био је донет са брда Кале (Јовановић 1965: 226). Археолози Народног музеја у Врању су 1996. године обишли остатке утврђења и констатовали

[9] Хронолошко одређивање некрополе могло би се повезати и са питањем утврђивања старости цркве Св. Илије. Изградња данашње бањске цркве завршена је 1935. године, али је она подигнута над старијим темељима непознате старости (Спасић 2003: 47). Темеље старе цркве помињу готово сви истраживачи старина у Бањи током последњих деценија XIX и почетком XX столећа (Јовановић 1993: 210; Каниц 1985: 263; Хаџи-Васиљевић 1900: 9; Васић и Јовановић 1906: 6–7).

налазе касноантичке опеке и керамике, као и остатке објеката који су се назирали у густој вегетацији. Као и читав век раније, опет је указано на штетне последице активности "дивљих" копача блага (Митровић и Булатовић 1996/7: 34).[10]

Током прошлогодишњих радова није сондиран највиши део утврђења, већ је сонда постављена на северозападној падини, око 50 m испод врха брда (сл. 3). На том се месту према конфигурацији терена могло очекивати постојање бедема, као и боља очуваност културних слојева. Димензије сонде су износиле 3 x 1,5 m, а дужим странама је оријентисана по правцу исток – запад. Након уклањања површинског слоја шумског хумуса дебљине 0,10–0,20 m ископаван је слој светломрке земље са пуно ломљеног камена (шут), који је представљао слој рушења (сл. 8). Заједно са каменом проналажени су и бројни уломци опеке – уломци тегула дебљине 3 cm и имбрекса дебљине 2 и 3 cm; пронађена је и једна цела равна опека димензија 31 x 20,5 x 4,5 cm.[11]

Након уклањања шута, на релативној дубини од 0,45 m уз источни, односно 0,85 m ка западном профилу сонде констатован је слој јако запечене земље. Испод запечене земље, уз јужни профил сонде откривен је зид објекта који је, по свој прилици, био прислоњен уз бедем, или је подигнут у његовој непосредној близини. Зид се пружао по правцу исток – запад, а откривен је целом дужином сонде, у ширини од 0,50–0,65 m (јужно лице је залазило у профил ископа тако да је остало неоткривено). Зидан је ломљеним каменом средње величине, слаганим у неправилне редове, а као везивни материјал коришћено је блато. Очуван је у укупној висини од 0,60 m, али му само надземни део у висини од 0,30 m има правилније лице, док му је темељни део исте висине неправилно проширен за 5 до 10 cm.

Приликом уклањања слоја запечене земље уз северни профил сонде на дубини од 0,80 m откривен је велики керамички суд, који би се према облику најпре могао определити као питос широког отвора, или чак пре као "када". Затечен је у правилном положају, са отвором пречника око 1 m окренутим нагоре. Највероватније се налазио унутар објекта коме припада и зид откривен у јужном профилу сонде. Посуда је била затво-

---

[10] Исто као Црквиште и локалитет Кале је веома угрожен незаконитим прекопавањем. На више места су уочљиви повећи ископи "дивљих" археолога. У једном од тих ископа, на самом врху брда, откопан је зид грађевине у дужини од 3,5 m (зидан је ломљеним каменом уз употребу кречног малтера, а оријентисан приближно по правцу исток–запад). Током прошлогодишњих радова 20. 09. 2004. године на локалитету су затечени Ненад Манасијевић и Бобан Вучковић, обојица из Врања, са детекторима за метал и алатом за копање. Интервенцијом полиције приведени су у полицијску станицу Врањска Бања, а потом и у СУП Врање. Колико нам је познато, од кривичног поступка се касније одустало.

[11] Приликом првог обиласка локалитета од стране М. Васића и К. Јовановића наводе се налази опеке димензија 28 x 21x 5 cm (Васић и Јовановић 1906: 7–8).

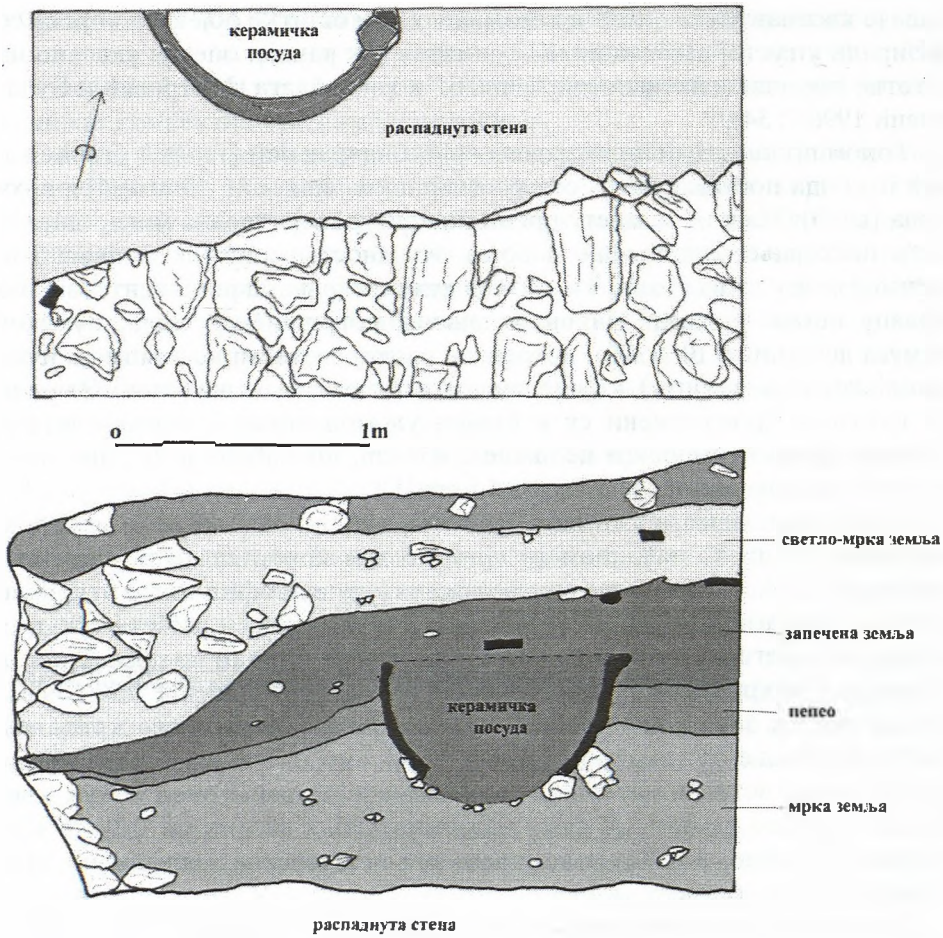

Сл. 8. Локалитет Кале, основа и северни профил сонде 1
Fig. 8. The site Kale, the foundation and northern cross section of the trench 1

рена запеченом земљом и мада приликом ископавања није уочен ниво пода, морала се налазити на њему, или је, што се чини вероватнијим, делом била и укопана у под.

Дебљина слоја запечене земље уз источни профил сонде износила је 0,55 m, док се ка западном профилу, пратећи природни пад терена, тањио на 0,20 до 0,25 m. Након уклањања тог слоја дошло се до слоја пепела чија је дебљина износила од 0,20 m уз источни до 0,10 m уз западни профил сонде. Као и у слоју запечене земље, тако је и у овом слоју пронађен тек по који ситнији уломак грнчарије. Испод пепела, на целој површини сонде, ископаван је слој мрке земље са ситним каменом и каменом средње величине. У том слоју су налази грнчарије били нешто

бројнији, а констатовано је и присуство ломљених животињских костију. Једини налаз друге врсте представљао је део рога за који се може претпоставити да је могао бити коришћен као пробојац. Испод тог слоја, на релативним дубинама од 1,70 m у североисточном и 1,50 m у северозападном углу, на целој површини ископа је констатован ниво распаднуте стене, који је представљао археолошку здравицу.

Релативни односи показују да је у слоју мрке земље утемељен зид откривен уз јужни профил сонде, а у њега је делом био укопан и велики суд, па би се могло закључити да горња кота тог слоја заправо одговара нивоу пода грађевине. На основу оваквих запажања могло би се претпоставити постојање два насеобинска хоризонта – слој мрке земље са каменом би представљао старији, док би делом откривена грађевина одговарала млађем хоризонту. Та грађевина је несумњиво страдала у интензивном пожару, након чега није обнављана.

Налази грнчарије показују да су издвојени хоризонти по свој прилици веома временски блиски (сл. 9). На пронађеном узорку се не уочава разлика између уломака из слоја мрке земље и слоја захваћеног по-

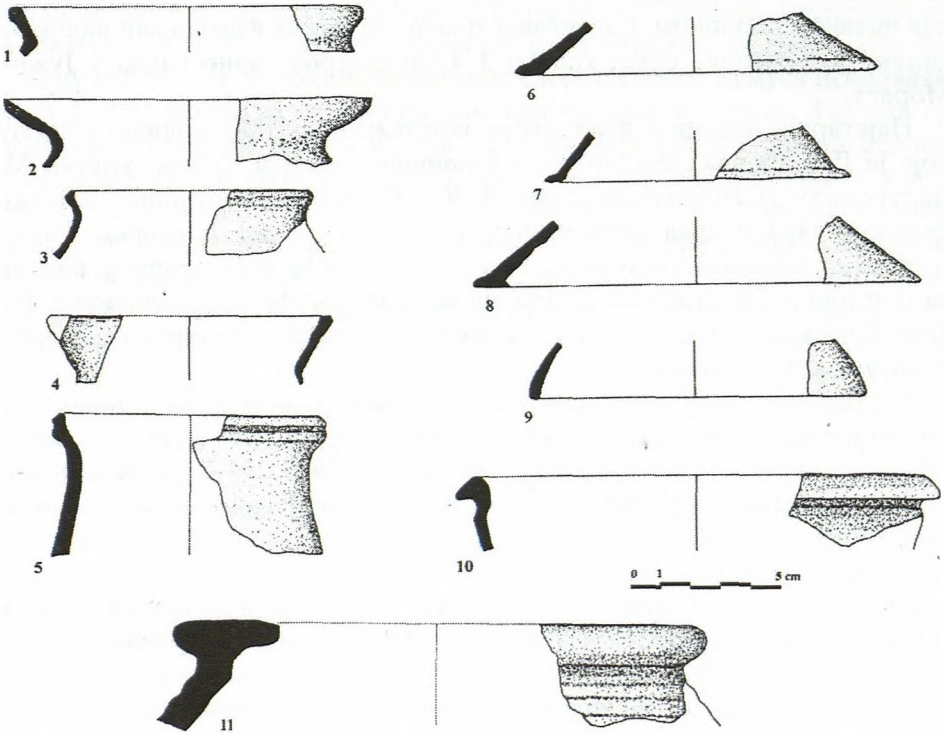

Сл. 9. Локалитет Кале, грнчарија
Fig. 9. Pottery from Kale

жаром. Генерално узевши, ради се о грнчарији која је веома блиска грнчарији пронађеној на Црквишту, тако да је очигледно да међу овим утврђењима не може бити велике хронолошке разлике. Да некаква разлика ипак постоји, могло би се закључити тек на основу појаве лонаца пречишћеније фактуре и тањих зидова, какви су у знатном процету заступљени међу налазима грнчарије на локалитету Кале, док их на Црквишту готово и нема. Сматрамо да би се могли определити и у VI столеће, на основу чега би се могло претпоставити да је утврђење на брду Кале нешто млађе, али свакако не много касније од утврђења на локалитету Црквиште.

Осим утврђења у Бањи, током прошлогодишњих радова археолошки је сондирано и утврђење у селу Корбевац, које се налази око 5 km северозападно од Врањске Бање (сл. 1: 3). На југоисточној периферији села, са леве стране Корбевачке реке, налази се узвишење које мештани зову Градиште, а које је код старијих истраживача забележено и под именом Кале. Сем са јужне стране, којом је повезано са околним брдима, са свих осталих страна Градиште је тешко приступачно (таб. II, 1). Налази се на тако погодном месту да и поред невелике висине доминира над читавом околином. Са његовог платоа се пружа изванредан видик на долину Корбевачке реке, која се 3–4 km северозападно улива у Јужну Мораву.

Најстарији подаци о локалитету забележени су 1885. године, у писму које је Д. Сабовљевић, сарадник *Старинара* са југа Србије, упутио М. Валтровићу (Сабовљевић 1886: 29–30). Сабовљевић помиње остатке градског зида испред кога се налази велики шанац, а испред шанца гробље са каменим крстовима. Он указује и да се испод горњег платоа налази још један утврђени плато, на коме се такође виде рушевине. На крају бележи да се на сат хода уз реку налази још једно утврђење, за које нема ближих података.

Корбевац је 1889. године посетио Ф. Каниц, који је на локалитету Градиште нашао остатке разрушеног објекта, чији су се зидови у густом жбуњу и корову једва распознавали (Каниц 1985: 264–265). Каниц помиње и остатке утврђења на десној страни Корбевачке реке, на високравни Чагољски рит, где је видео дуге зидине које су, по њему, затварале логорски простор.

Више од пола столећа након Каница локалитет је рекогносциран у оквиру програма Археолошког института у Београду (Гарашанин и Гарашанин 1951: 136). Према подацима из извештаја, на највишем делу локалитета су се јасно уочавали зидови са темељима од ломљеног камена и опеке римског формата, везане малтером. На угловима су се оцртавале куле, чији је пречник износио око 6 m. Северна падина је била прекривена фрагментима римских опека и керамике, а сличних налаза је

било и на јужној падини и на њивама источно од локалитета (Гарашанин и Гарашанин 1965: 13).

Локалитет су у два наврата обилазили и археолози врањанског музеја. Први пут М. Јовановић 1964. године, када је забележио да је на самом врху утврђења, где је било и највише грађевинског материјала, пре Другог светског рата откривен бунар, као и два античка питоса. Бунар се, мада затрпан камењем, распознавао и у време када је Јовановић посетио локалитет. Према казивању мештана, прибележио је и да су на јужној падини Градишта, где су се тада, као и данас, налазили виногради, проналажени гробови грађени од опека (Јовановић 1965: 224–226). Локалитет је рекогносциран и 1996. године (Митровић и Булатовић 1996/7: 34). Констатовано је да се утврђење састоји од "акропоља" и подграђа. Према конфигурацији терена закључено је да се горњи део простире на површини од око 2 ha, а на основу велике количине грађевинског материјала претпостављено је да је унутрашњи простор утврђења морао бити покривен објектима.

Прошле године је унутрашњост утврђења у Корбевцу сондирана са два ископа. Сонда 1 постављена је на сам врх горњег платоа Градишта, удаљена око 5 m од претпостављене трасе јужног бедема. Димензије су износиле 4 x 2 m, а дужим странама је приближно оријентисана по правцу север – југ. Испод површинског слоја шумског хумуса ископаван је слој мрке земље са ломљеним каменом средње величине. Тај слој се одликовао великим бројем налаза кровне опеке (на површини ископа сакупљено је око 600 фрагмената тегула и имбрекса различите величине). Осим опеке, у истом слоју су пронађени и малобројни уломци грнчарије, као и тек по која животињска кост. Сва грнчарија је израђена на брзом витлу, од добро пречишћене глине са додатком ситнозрног песка (сл. 11: 1–2, 5–7). Боја печења је црвенкаста или сива. Већином су заступљени уломци лонаца, а забележени су и делови поклопца и питоса, као и једна дршка која би најпре могла припадати крчагу. Налази припадају посудама за свакодневну употребу, локалне производње, а једини изузетак је део амфоре која представља увоз са стране (сл. 11: 7). Израђена је од добро пречишћене глине са додатком песка, црвенкасте је боје, а украшена је водоравно урезаним густим чешљастим орнаментом.

Непосредно испод површинског слоја у јужној половини сонде, управно у односу на правац њеног пружања, откривен је зид грађен ломљеним каменом, везаним иловачом помешаном са грумењем кречног малтера. Ширина му је износила 0,60 m, највећа висина 0,50 m, а очуван је у висини од два-три реда камена. Подигнут је на стени, која са његове јужне стране пада до дубине од 0,70–0,90 m, док је са северне стране заравњена, а како су се са те стране на стени уочавали трагови кречног малтера, претпостављено је да одговара нивоу пода грађевине којој је

откривени зид припадао. Без даљих ископавања, остаје непознато каква је била намена те грађевине.

Сонда 2 постављена је двадесетак метара југоисточно од сонде 1. Према конфигурацији терена, на том месту се могло претпоставити постојање остатака цркве, што је ископавањем и потврђено (сл. 10). Ископом је откривен унутрашњи североисточни угао цркве, са делом унутрашњости апсиде (таб. II, 2). На северном рамену, између апсидалног зида и зида наоса налазио се помоћни улаз у цркву широк 0,65 m. На њему је очуван праг направљен од камених плоча везаних блатом и малтером. Зид апсиде је широк 0,60 m, исто као и северни зид цркве, који је откривен у дужини од 4,10 m. Грађени су од ломљеног и делимично притесаног камена, слаганог у мање или више неправилне редове. Као везивно средство коришћено је блато измешано са кречом. Очувана висина апсидалног зида на његовом северном крају износи 1,40 m, док је максимална очуваност северног зид наоса 1,50 m. Зидови су утемељени у

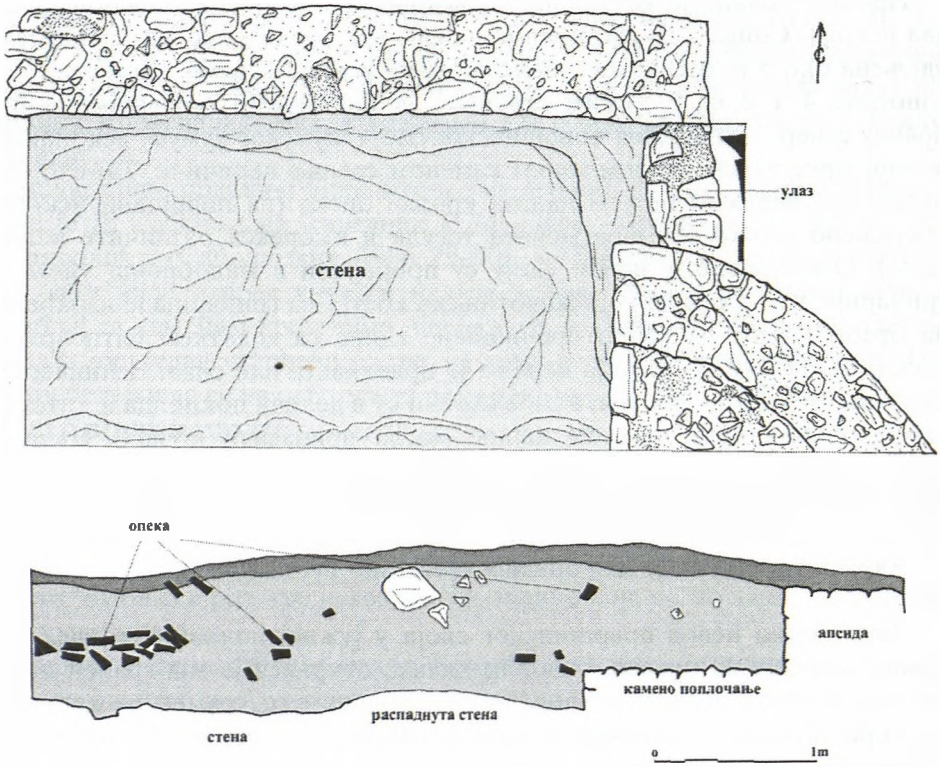

Сл. 10. Локалитет Градиште, основа и јужни профил сонде 2
Fig. 10. The site Gradište, the foundation and south cross section of the trench 12

распаднутој стени, а темељни ров је уз унутрашње лице зида широк око 0,15 m и дубок 0,20 m.

Ниво распаднуте стене унутар цркве одговарао је археолошкој здравици. Између површинског слоја и здравице ископаван је слој светломрке земље у коме су проналажени бројни фрагменти кровне опеке, идентичне са оном из сонди 1. Осим налаза опеке, у слоју су једино још пронађени један гвоздени кованик и изузетно ретки уломци грнчарије. Унутар наоса трагови пода нису уочени, али је ниво пода највероватније одговарао нивоу прага на помоћном улазу, као и нивоу каменог поплочања откривеног унутар истраженог дела апсиде. То поплочање прати ивицу апсидалног простора, а начињено је каменом везаним блатом и делом заливеним кречним малтером.

Уломци грнчарије пронађени унутар цркве одговарају онима из сонде 1 (сл. 11: 3–4, 8). Пронађен је део обода тамносивог лонца, израђеног на брзом витлу од добро пречишћене глине са додатком песка, као и део обода већег питоса црвенкасте боје, од добро пречишћене глине са

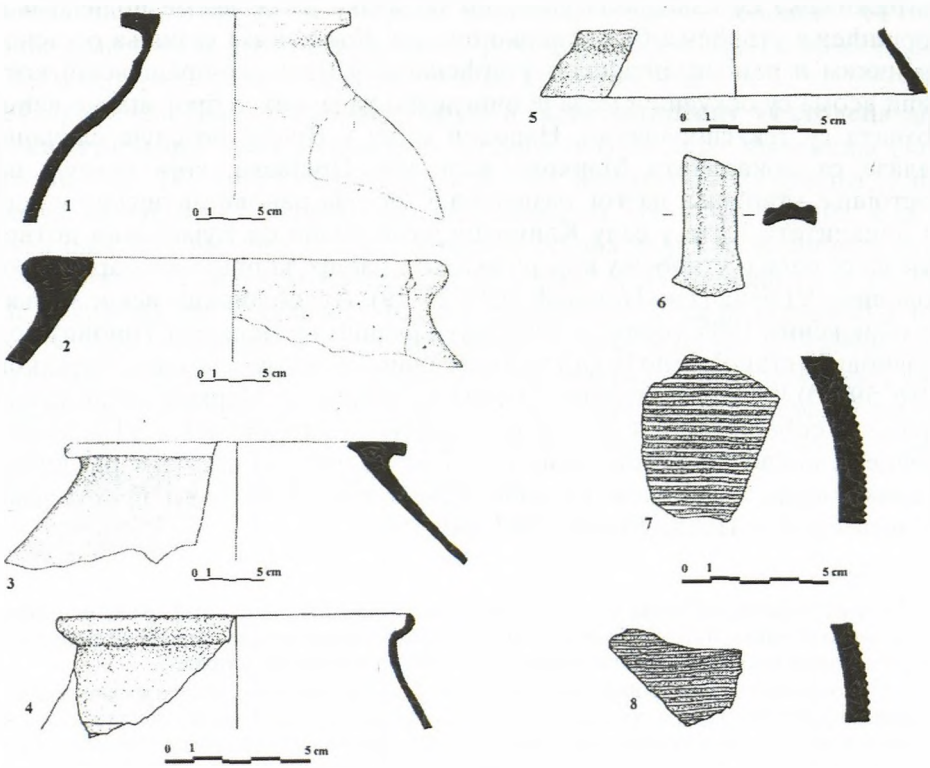

Сл. 11. Локалитет Градиште, грнчарија
Fig. 11. Pottery from Gradište

додатком кварца и песка. Од посебног је значаја налаз дела трбуха амфоре, која припада истом типу као и налаз амфоре из сонде 1.

Међу пронађеним покретним налазима једино се на основу уломака грнчарије може разматрати датовање утврђења. Хронолошки су најосетљивији управо налази делова амфора украшених густим чешљем. Почетак производње таквих амфора ставља се у IV век, а највећи обим у V и VI век, док крај VI и почетак VII столећа представљао крај њихове производње (Bjelajac 1996: tip XX, 67–72, sl. XXIII–XXIV). Распрострањеност им је веома широка, а највећа концентрација налаза је у областима око Црног мора и доњег Подунавља, за које се и везује њихово порекло. Налажене су у већини утврђења дуж Дунава између Београда и Прахова, и датоване су у период од IV до VI века, али већином у VI век. У много мањем броју су за сада познате на локалитетима у унутрашњости Србије, где се временски опредељују у VI столеће, што би одговарало и налазима са Градишта.[12]

Овим би преглед прелиминарних резултата сондажних ископавања у Врањској Бањи и Корбевцу био закључен. Мада скромна по обиму, истраживања су изнедрила довољно података да се време подизања и коришћења утврђења бар оквирно одреди. Досадашња сазнања о касноантичким и рановизантијским утврђењима у Врањско-прешевској котлини веома су оскудна и мада је очигледно да је њихов број знатно већи, позната су тек спорадично. Народни музеј у Врању поседује случајне налазе са локалитета Марково кале код Прешева, који указују на постојање утврђења из тог раздобља.[13] Остава рановизантијског новца са локалитета Кале у селу Клиновцу југоисточно од Бујановаца потврђује да се ради о утврђењу које је, ако не и раније, коришћено бар у првој половини VI века (Гај–Поповић 1973: 25–29). Археолошким ископавањима обављеним 1985. године у подножју Градишта у Великом Трновцу код Бујановца установљено је да утврђење припада истом времену (Чершков 1986: 59–60).[14] Налази делова амфора из утврђења Марково кале изнад Врања такође потврђују да је и то утврђење постојало већ у VI столећу. Раније је искључиво било познато по материјалу из каснијих раздобља средњег века, а већином из доба турске власти на овим просторима (Максимовић и Паламеровић 1987: 141–154).

---

[12] Територијално најближе аналогије представљају делови таквих амфора из утврђења Марково кале изнад Врања. То су још увек непубликовани налази пронађени приликом вишегодишњих ископавања, данас депоновани у Народном музеју у Врању.

[13] Од покретних налаза пронађених у подножју брда Марково кале у збирци врањанског музеја налазе се: бронзана игла са главом у облику птице, део бронзане наруквице, део језичка и прећице, као и гвоздена секира и неколико врхова стрелица. Према расположивом сазнањима на истом локалитету је проналажен и бронзани новац цара Јустинијана I (527–565).

[14] Са истог локалитета потичу и две бронзане лампе које су у новије време, под нејасним околностима, доспеле у музеј у Приштини. Хронолошки су опредељене у раздобље V–VI века (Shukriu 2003: 19–23).

Сондирана утврђења у Врањској Бањи и Корбевцу оквирно су опредељена у раздобље од краја IV па до у VI столеће, али упоредна анализа показује да међу њима ипак постоје одређене временске разлике. Најстарије би било утврђење на Црквишту, које би на основу налаза новца могло бити прецизније датовано од краја IV до у другу половину V века. До његовог подизања могло је доћи након пораза код Хадријанопоља и погибије цара Валенса, када су групе варвара преплавиле Тракију и нападале Горњу Мезију и Панонију (Мирковић 1981: 95–96). Утврђење је по свој прилици трајало највећим делом V века, а не може се искључити и могућност да је напуштено тек крајем столећа, у време бугарских напада на Царство (Ковачевић 1981: 109). Тада је могло доћи и до запоседања стратешки повољнијег положаја на брду Кале, са друге стране Бањске реке. Том времену би могао припадати старији слој у утврђење, док би се млађи хоризонт најпре могао повезати са обновом из времена цара Јустинијана I (527–565). Истом градитељском подухвату би се могло приписати и подизање утврђења у Корбевцу. На другој страни, отворено је питање до када су та два утврђења трајала. Према мишљењу Ђ. Јанковића, она нису постојала у другој половини VI столећа, као и нека друга утврђења на југу Дарданије и Друге Македоније (Јанковић ова свеска). Нађени уломци грнчарије слични су осталим из Северног Илирика, датованим у другу и трећу четвртину VI столећа, док такве грнчарије нема у слојевима из доба обнове цара Маврикија (Јанковић 1981: 141–147; Bjelajac 1990: 163–168). Напуштање утврђења се повезује са хунским (кутригурским) нападима из 539. и 544. године, а да је тада овај простор био угрожен показује остава новца из Клиновца, која се завршава примерком кованим 543/4. године (Гај–Поповић 1973: 25–29). За утврђење на локалитету Кале установљено је да је страдало у пожару, док утврђење у Корбевцу више делује као да је напуштено. Нажалост, осим за Кале у Клиновцу, за трајање других утврђења око Врања за сада немамо никаквих података, тако да комплетнију слику, којом се могу употпунити или исправити и овде изнете претпоставке, могу пружити тек будућа истраживања.

БИБЛИОГРАФИЈА

Bjelajac, Lj. 1990 La céramique et les lampes, in *Caričin Grad* II, ed. B. Bavant, V. Kondić et J. M. Spieser, Beograd-Rome, 161–190.
– 1996 *Amfore gornjomezijskog Podunavlja,* Beograd.

Васић, М. М. и Јовановић, Ј. К. 1906 Извештај с археолошке екскурзије по јужној, источној и североисточној Србији, Додатак *Старинару* н. р. 3: 1–37.

Максимовић, Д. и Паламаревић, О. 1987 Марково Кале код Врања. Преглед истраживачких радова, *Врањски гласник* 20: 141–154.

Мирковић, М. 1981 Централне балканске области у доба позног царства, у *Историја српског народа* I, ур. С. Ћирковић, Београд, 89-105.

Чершков, Т. 1986 Локалитет "Градиште" – Велики Трновац – СО Бујановац, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 10: 59–60.

Janković, Đ. у штампи The Slavs in the 6th Century North Illiricum, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 19.

Jovanović, M. 1964 Banjštica – Latifka, Vranjska Banja – rimsko naselje, *Arheološki pregled* 6: 92–93.

Јовановић, М. 1965 Археолошка истраживања у 1964. години – Јужноморавска долина од Лепенице до Врања, *Врањски гласник* 1: 217–235.
– 1966 Археолошка ископавања у 1965. години – Јужноморавска долина од Врања до Бујановца, *ВГ* 2: 314–327.
– 1967 Археолошка истраживања у 1966. и 1967. години – Долина Моравице од Бујановца до Прешева, *ВГ* 3: 313–335.
– 1968 Археолошка истраживања у 1968. години – Прешевска котлина, *ВГ* 4: 496–505

Каниц, Ф. 1985 *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд.

Булатовић, А. 1999–2000 Налазишта Брњичке културне групе у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини, *ГСАД* 15–16: 23–42.

Булатовић, А. и Митровић, Г. 1996/7 Археолошко рекогносцирање Пчињског региона (централни део Јужноморавске котлине и долина реке Кршевице), *ВГ* 29–30: 29–42.

Гај-Поповић, Д. 1973 Две оставе бронзаног византијског новца VI века из нумизматичке збирке Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја 7*: 25–37.

Гарашанин, Д. и Гарашанин, М. 1951 *Археолошка налазишта у Србији*, Београд.
– 1965 *Из археологије врањске области, ВГ* 1: 1–18.

Shukriu, E. 2003 Frühchristliche Lampen aus der antiken Provinz Dardania, *Mitteilungen zur christlichen Archäologie* 9: 19–23.

Carson, R. A. G. and Kent, J. P. C. 1989 Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire, A. D. 346–498, in Carson R. A. G., Hill, P. V. and Kent, J. P. C., *Lete Roman bronz coinage, A. D. 324–498*, Part II, New York, 41–111.

Сабовљевић, Д. 1886 Допис. Из Пробоја од Душана Сабовљевића, *Старинар Српског археолошког друштва* 3, 1: 28–31.

Stojić, M. 2001 The Brnjica Cultural Group in the South Morava Basin, *Starinar* 50: 9–32.

УДК 904(497.11):711.459.6.032/.033.2"03/05"

DEJAN RADIČEVIĆ, GORDANA STOJIČIĆ, GORAN MITROVIĆ and ALEKSANDAR RANISAVLJEV

TRIAL EXCAVATIONS OF EARLY BYZANTINE FORTIFIED SITES AT VRANJSKA BANJA AND KORBEVAC

Summary

Although situated on one of major natural communication routes in the Balkan Peninsula and therefore expected to yield plentiful and diverse archaeological material, the Vranje Basin is an as yet insufficiently explored and studied area. The local archaeological heritage has been the object of scholarly interest for long, but it is only lately that systematic archaeological work has been intensified. Earlier surveys registered a large number of fortified sites on the hilly fringe of the South Morava Basin, but none has been excavated yet. Based on finds recovered from the surface they were provisionally dated to different periods, from prehistory to the Middle Ages, but as a rule there is a dearth of detailed information. With the view to making at least some additions to that limited knowledge, in September 2003 exploratory sondages have been employed on two fortified sites at Vranjska Banja and one in the village of Korbevac. Although small in scale, the excavations have obtained enough data for establishing the dates of their building and use with some accuracy. Apart from few finds confirming occupation as early as prehistoric times and in the advanced medieval period, the occupation of the sites is found to have been at its peak from the end of the fourth century and into the sixth. Aiming at a narrower chronological frame for the excavated fortifications, the researchers propose the following dates: Vranjska Banja–Crkvište – end of the fourth to fifth centuries; Vranjska Banja–Kale – end of the fourth to mid–sixth centuries; and Korbevac–Gradište – sixth century.

28. 06. 2004.

1. Врањска Бања, локалитет Црквиште
1. Vranjska Banja, the site Crkvište

2. Врањска Бања, локалитет Кале
2. Vranjska Banja, the site Kale

1. Корбовец, локалитет Градиште
1. Korbovec, the site Gradište

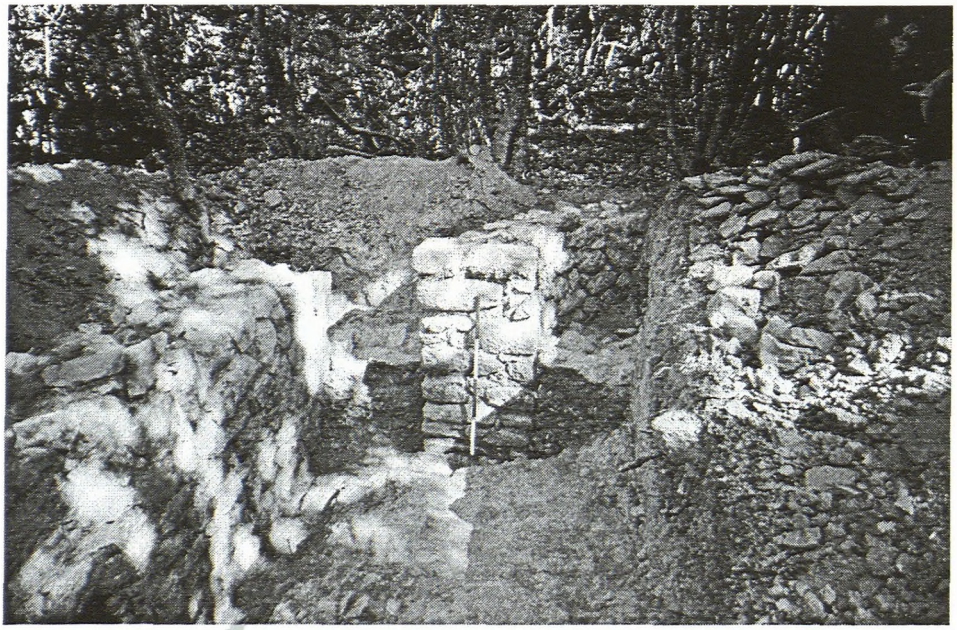

2. Корбовец, лок. Градиште, сонда 2, североисточни угао цркве
2. Korbovec, the site Gradište, trench 2. northeastern corner of the church

МАНАСТИР СВ. АРХАНГЕЛА МИХАИЛА НА ПРЕВЛАЦИ – АРХЕОЛОШКИ СЛОЈЕВИ ИЗ 13. И СА ПОЧЕТКА 14. ВЕКА

Ивана Пашић, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад

Приликом археолошких ископавања манастира Св. архангела Михаила на Превлаци, код Тивта, истражени су и археолошки слојеви из 13. и са почетка 14. века. Ови слојеви су везани за обнову старијег византијског манастира у време првих Немањића и први век живота манастира као епископског седишта у оквиру српске аутокефалне цркве. Истражена су три слоја овог периода, од којих је најстарији из времена владавине Стефана Првовенчаног, односно из прве две деценије 13. века, средњи слој је настао у трећој или четвртој деценији 13. века, док је најмлађи из доба краља Милутина и датује се у крај 13. и почетак 14. века.

Кључне речи: Бока Которска, Превлака, епископија Св. архангела Михаила, археолошки слојеви, 13. – 14. век.

Након добијања црквене самосталности 1219. године, св. Сава је у оквирима српске државне територије успоставио десет епископија, подложних архиепископији у Жичи. За седиште новоосноване Зетске епископије изабрао је манастир Св. архангела Михаила на Превлаци, код Тивта, у Бококоторском заливу. Археолошка ископавања су показала да је Превлака била насељена од античког доба.[1] На основу налаза, првенствено архитектонске пластике, може се претпоставити да је хришћански храм на Превлаци постојао већ у 6. веку и да је, са прекидима и обновама, трајао све до средине 9. века, када је страдао у арабљанском нападу. Археолошки је посведочено присуство Срба на Превлаци у периоду од 7. до 9. века, делом покрштених, како говори историјски

[1] Археолошка ископавања на Превлаци обављају се од 1996. године, у организацији Филозофског факултета у Београду и Центра за археолошка истраживања Црне Горе у Подгорици, под руководством др Ђорђа Јанковића. Захваљујем др Јанковићу на уступању материјала и документације за израду овог рада.

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society 20 (2004) 171–192.

извор, већ у време цара Ираклија. Након рушења у нападу Арабљана 841. године, Превлака је у току више векова остала пуста, све до времена првих Немањића (Јанковић, Живковић и др. 1998; Превлака 2000). Традиција култног места се ипак у том периоду сачувала. Значај и духовна вредност превлачког светилишта за српски народ били су, очигледно, познати св. Сави, када је у њему успостављао седиште епископије (Јанковић 1999).

Из времена немањићке обнове манастира откривене су, у досадашњим ископавањима, осим цркве[2], две веће грађевине у јужном делу порте и југозападни део манастирског оградног зида (сл. 1). Велика

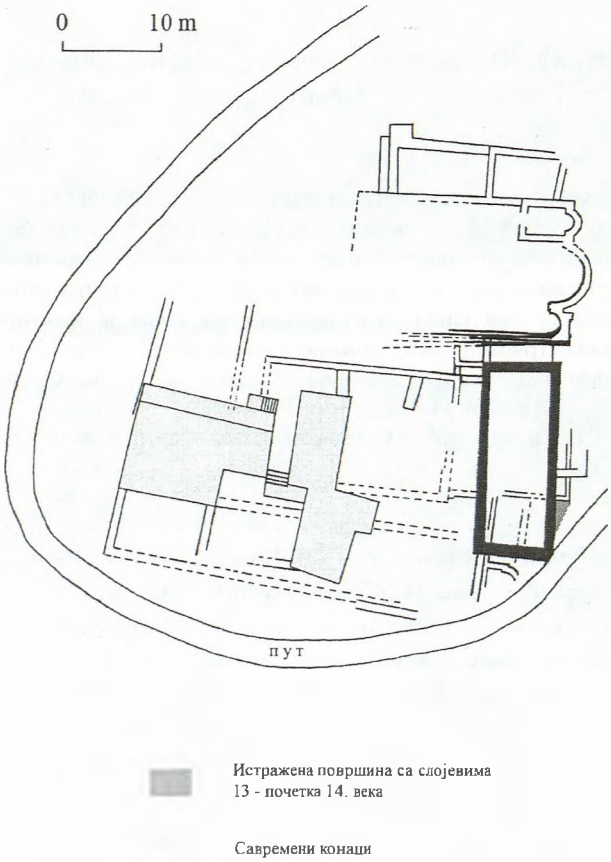

Сл. 1. План локалитета
Fig. 1. Site plan

[2] Прва ископавања цркве и уједно једина археолошка ископавања на Превлаци пре 1996. године, обављена су још 1956–1957. године, под руководством др Јована Ковачевића и Војислава Кораћа (Кораћ 2001).

правоугаона грађевина на југоисточној страни, оријентисана у правцу север – југ, која се преко цистерне за воду наслањала на јужни зид цркве, могла је бити епископски двор (Превлака 2000: 19). Својим темељима налегла је на зидове старијих грађевина 4–9. века, док је уз њен источни зид касније дограђен мањи правоугаони објекат са прилазним плочником. Подигнута је на терену који се под нагибом спушта од севера ка југу, са већим падом у јужном делу. Југоисточни угао грађевине оштећен је приликом изградње савременог бетонског пута који је мало јужније вероватно уништио и део оградног манастирског зида.

На јужном крају грађевине, где је терен најнижи, уз спољну страну њеног источног зида, на простору омеђеном на југу савременим бетонским путем а на северу старијим касноантичким – рановизантијским зидом правца запад – исток (сл. 2: 1), истражени су 1997. и 1998. године културни слојеви из времена изградње и првог века живота манастира као епископског седишта, односно слојеви из 13. и са почетка 14. века.

На описаном простору раздвојена су три археолошка слоја са налазима из 13. и са почетка 14. века, који са спољне стране належу на темељ и источни зид грађевине (сл. 2: 2). У унутрашњости грађевине ових слојева нема. Најстарији је слој тамносмеђе земље, дебљине око 0,40 m, са животињским костима, шкољкама, пужевима, комадима малтера и гаром, који лежи на античком малтерном поду. Поред бројних уломака грнчарије у њему је било и делова стаклених посуда, гвоздених клинова и комада згуре. Горњи ниво овог слоја достиже горњи ниво темеља грађевине. Слој је настао у време изградње или непосредно након њеног завршетка, а насипан је да би се поравнао терен до горњег нивоа темеља. Треба још напоменути да на овом делу грађевине нема темељног укопа, који је констатован са спољне стране источног зида у северном делу, где је терен виши. То потврђује чињеницу да је у јужном делу терен пре изградње био на нивоу античког малтерног пода, и да је након подизања темеља насипан земљом. Простор непосредно изнад горњег нивоа темеља испуњава танак слој сивотамносмеђе земље (дебљине око 10–15 cm), са већом количином дробљеног малтера и љуштура морских пужева у саставу, као и са уломцима глинених и стаклених посуда. Изнад овог танког слоја, наслоњена на источни зид грађевине, наслојена је, у дебљини до 0,30 m, сивосмеђа земља са ситним каменом и доста комада малтера међу којима има и делова фресака. У овом, најмлађем слоју, било је много уломака грнчарије, а осим тога гвоздених клинова и делова стаклених посуда. Изнад њега је слој 14–15. века.

Међу бројним уломцима грнчарије најстаријег слоја заступљено је у већем проценту кухињско посуђе израђено на спором витлу (сл. 5–7), а у мањој мери трпезно посуђе рађено на брзом витлу (сл. 3 и 4). Трпезно посуђе чине зделе и малобројни бокали. На основу облика могу се раздвојити два основна типа здела, оба рађена од исте окер глине и

изнутра глеђосана. Први тип представљају једноставне зделе, пречника 10–13 cm, прављене од добро пречишћене глине са мало ситних белих, црвених и смеђих зрна. Боја печења је окер, док је глеђ, која је танка, без сјаја и нанесена директно на глину, без енгобе, у нијансама жуте, смеђе и зелене боје (сл. 3: 1-11). Издваја се један примерак нешто тањих зидова, који је прекривен смеђом глеђи на белој енгоби (сл. 3: 8). Други тип зделa, пречника обода око 11 cm, прављен је од окер глине са мало белих

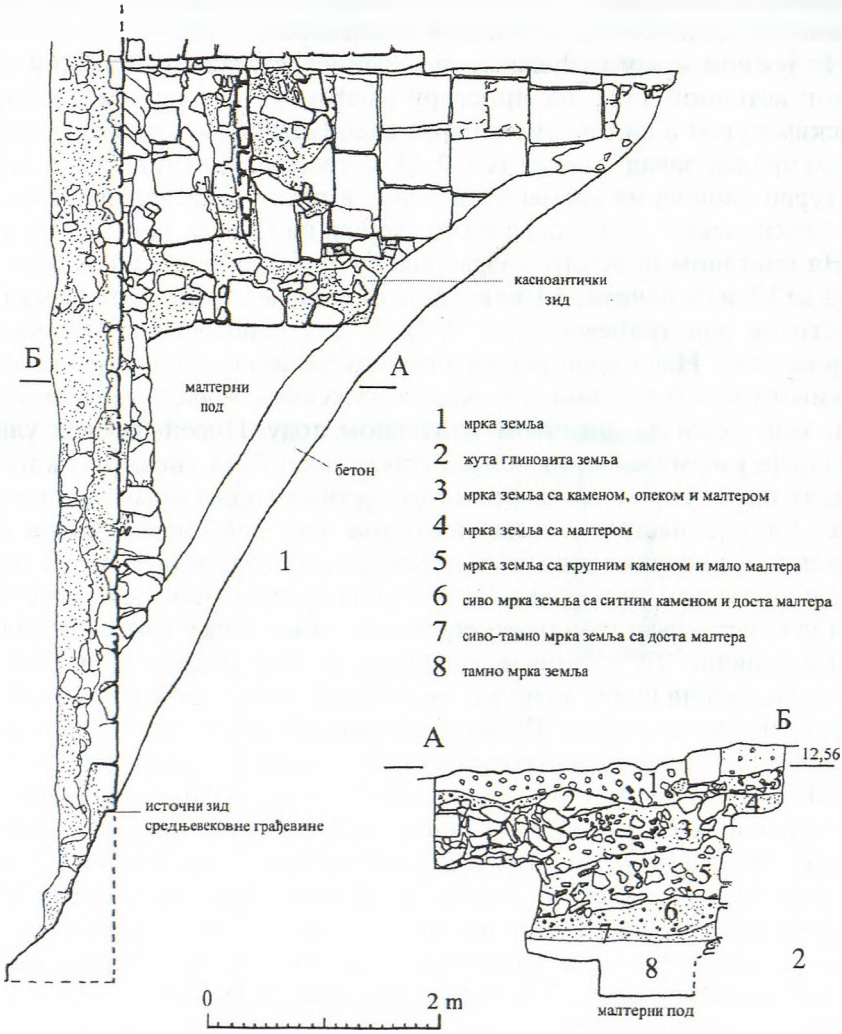

Сл. 2. (1) Основа истражене површине уз јужни део источног зида грађевине.
(2) Профил са спољне стране источног зида грађевине
Fig. 2. (1) Plan of the excavated area adjacent to the southern part of the structure's eastern wall . (2) Section of the excavated area adjacent to the external eastern wall of the structure

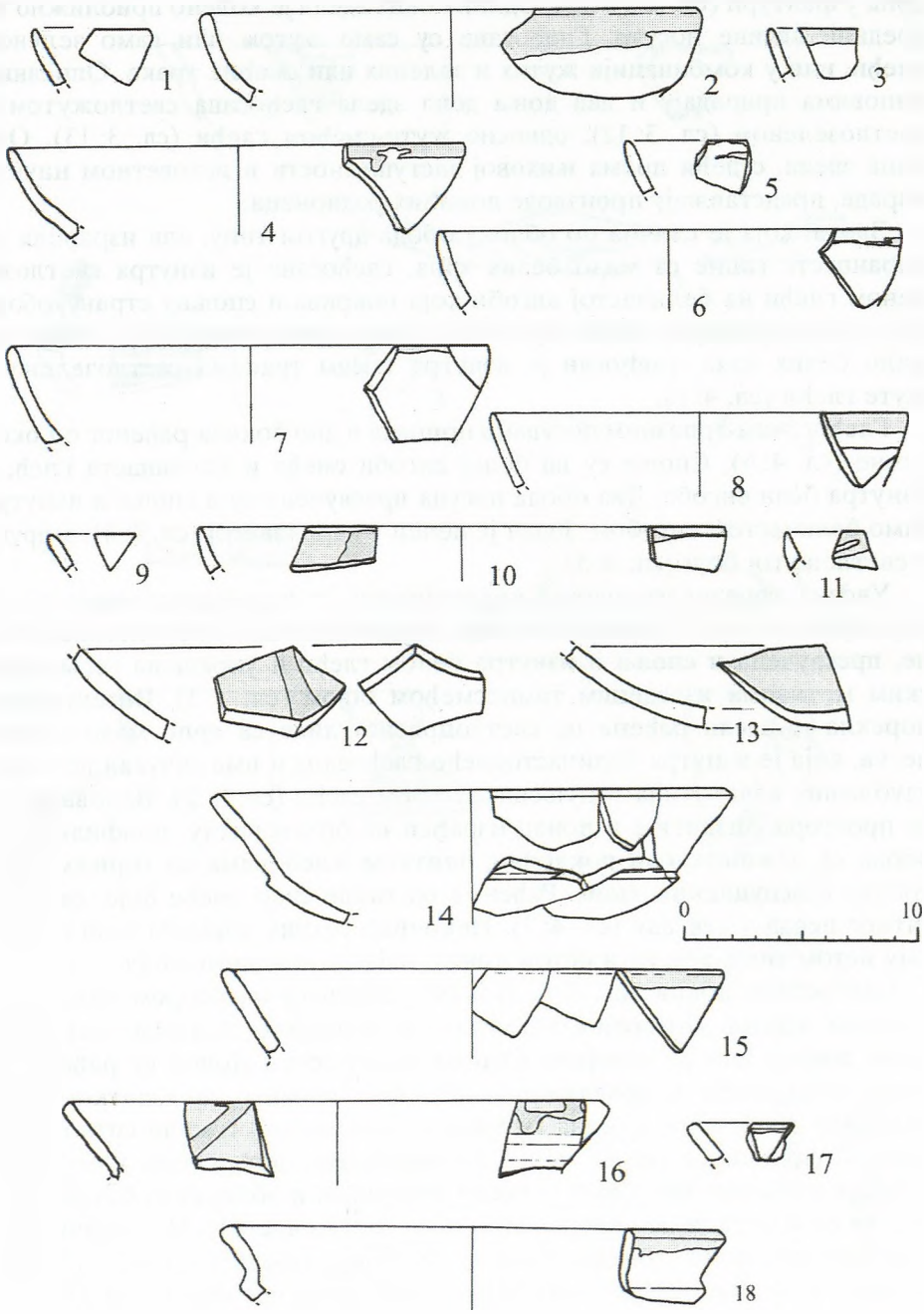

Сл. 3. Грнчарија из најстаријег слоја
Fig. 3. Pottery from the oldest layer

зрна у фактури (сл. 3: 14–18). Одлика ових здела је колено приближно на средини висине посуде. Глеђосане су само жутом или само зеленом глеђи, или у комбинацији жутих и зелених или смеђих трака. Описаним типовима припадају и два доња дела здела глеђосана светложутом и светлозеленом (сл. 3: 12), односно жуто-смеђом глеђи (сл. 3: 13). Оба типа здела, судећи према њиховој заступљености и истоветном начину израде, представљају производе домаћих радионица.

Здела, која је слична по облику обода другом типу, али израђена од наранџасте глине са мало белих зрна, глеђосана је изнутра светлозеленом глеђи на беличастој енгоби која покрива и спољну страну обода (сл. 3: 17). Примерак зделе израђен од светлоцрвене-наранџасте глине са мало белих зрна, глеђосан је изнутра косим тракама светлозелене и жуте глеђи (сл. 4: 1).

Глеђосаним трпезним посудама припада и дно бокала рађеног од окер глине (сл. 4: 6). Споља су на белој енгоби смеђа и маслинаста глеђ, а изнутра бела енгоба. Два обода посуда пресвучена су и споља и изнутра само беличастом енгобом. Један је печен у наранџастој (сл. 4: 4), а други у светложутој боји (сл. 4: 5).

Увозна трпезна грнчарија представљена је примерком мање зделе која припада групи јужноиталијанске протомајолике, од светлоокер глине, пресвучена и споља и изнутра белом глеђи и украшена геометријским мотивима изведеним тамносмеђом бојом (сл. 4: 3). Византијског порекла је здела рађена од светлоцрвене глине са врло мало ситног песка, која је изнутра беличастосмеђе глеђосана и има сачуван део низа удубљених квадратића испуњених смеђом глеђи (сл. 4: 2). Вероватно је са простора Византије и лонац израђен на брзом витлу, профилисаног обода са лежиштем за поклопац, плитким жлебовима на горњем делу трбуха и испупченим дном. Рађен је од глине сиво смеђе боје, са мало ситног песка у саставу (сл. 4: 7). Неколико ситних уломака који припадају истом типу, али не и истом лонцу, нађено је у овом слоју.

Сви остали лонци (сл. 5–6, 7: 1–19) рађени су на спором витлу, поступком зидања. Посебан комад глине је коришћен за израду дна и код више лонаца дно се одвојило баш на месту споја. Лонци су рађени од глине сиво смеђе и црвенкасто-смеђе боје печења, са додатком веће количине дробљеног камена (углавном беличастог) и мало ситног калцита. Површина је споља најчешће заравњена, док изнута каменчићи избијају на површину. Обод је често дотериван и обликован без витла и има на себи неравнине, неправилности и отиске прстију. По величини се издвајају две групе лонаца. Већи су пречника обода 7–12 cm, дебљине зидова 5–9 mm (најчешће 7 mm). Мањи лонци имају пречник обода 5,5–6 cm, а дебљина њихових зидова износи 4–5 mm (сл. 7: 1–12). Они су увек смеђе-тамносиве боје, нагорели од ватре. Лонци су у највећем броју неукрашени. Редак украс се појављује у виду урезаних једноструких

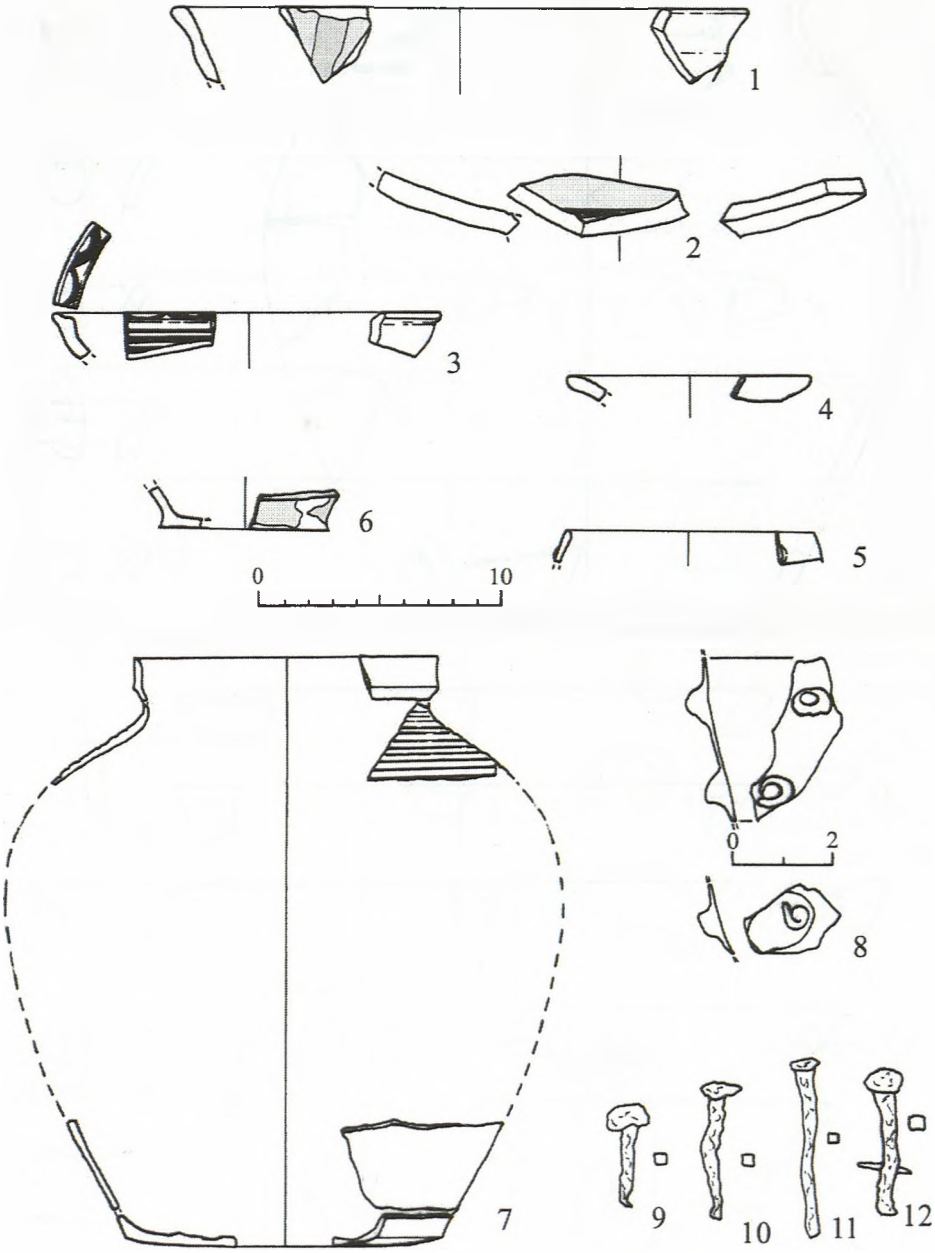

Сл. 4. Грнчарија и други налази из најстаријег слоја
Fig. 4. Pottery and other finds from the oldest layer

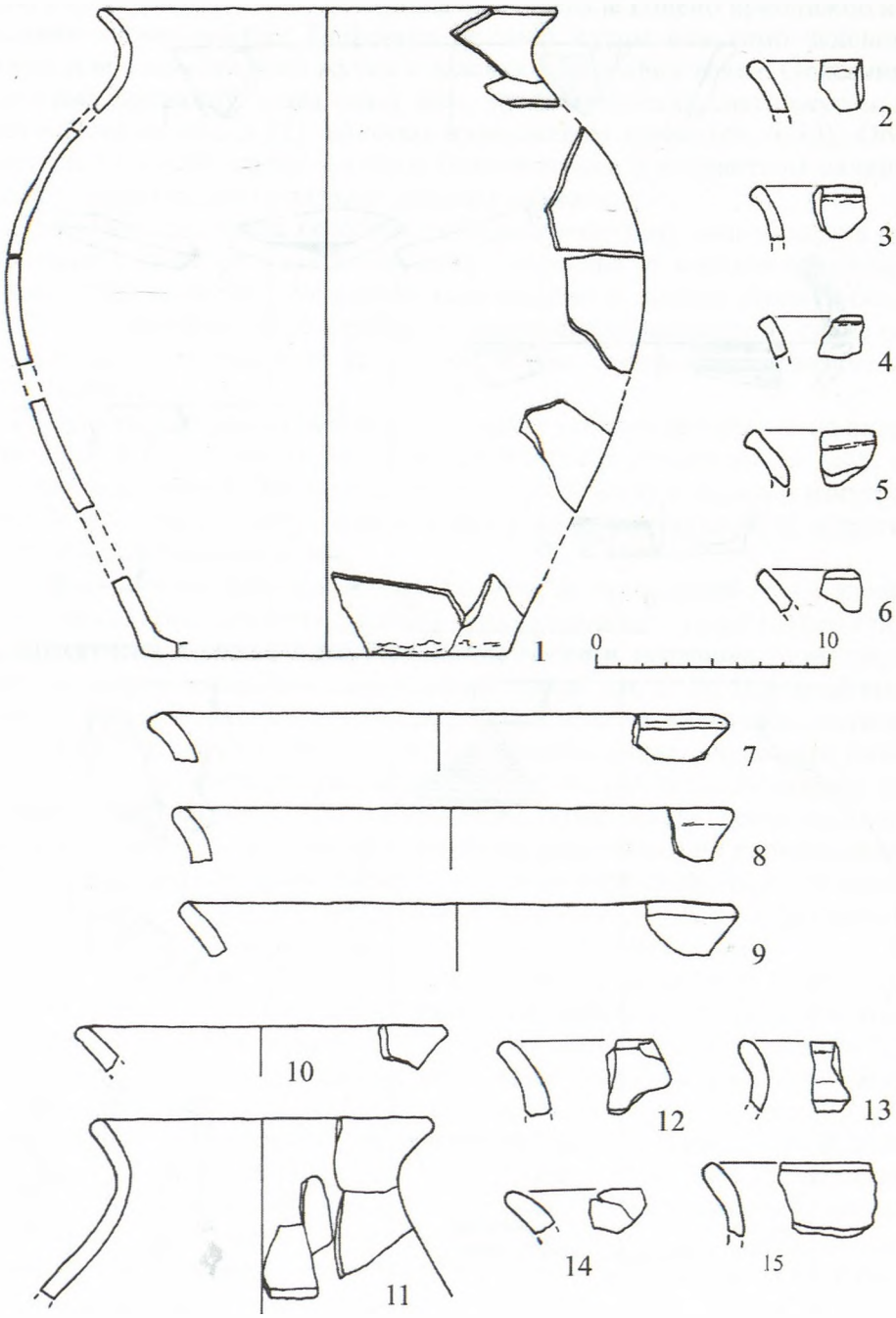

Сл. 5. Грнчарија из најстаријег слоја
Fig. 5. Pottery from the oldest layer

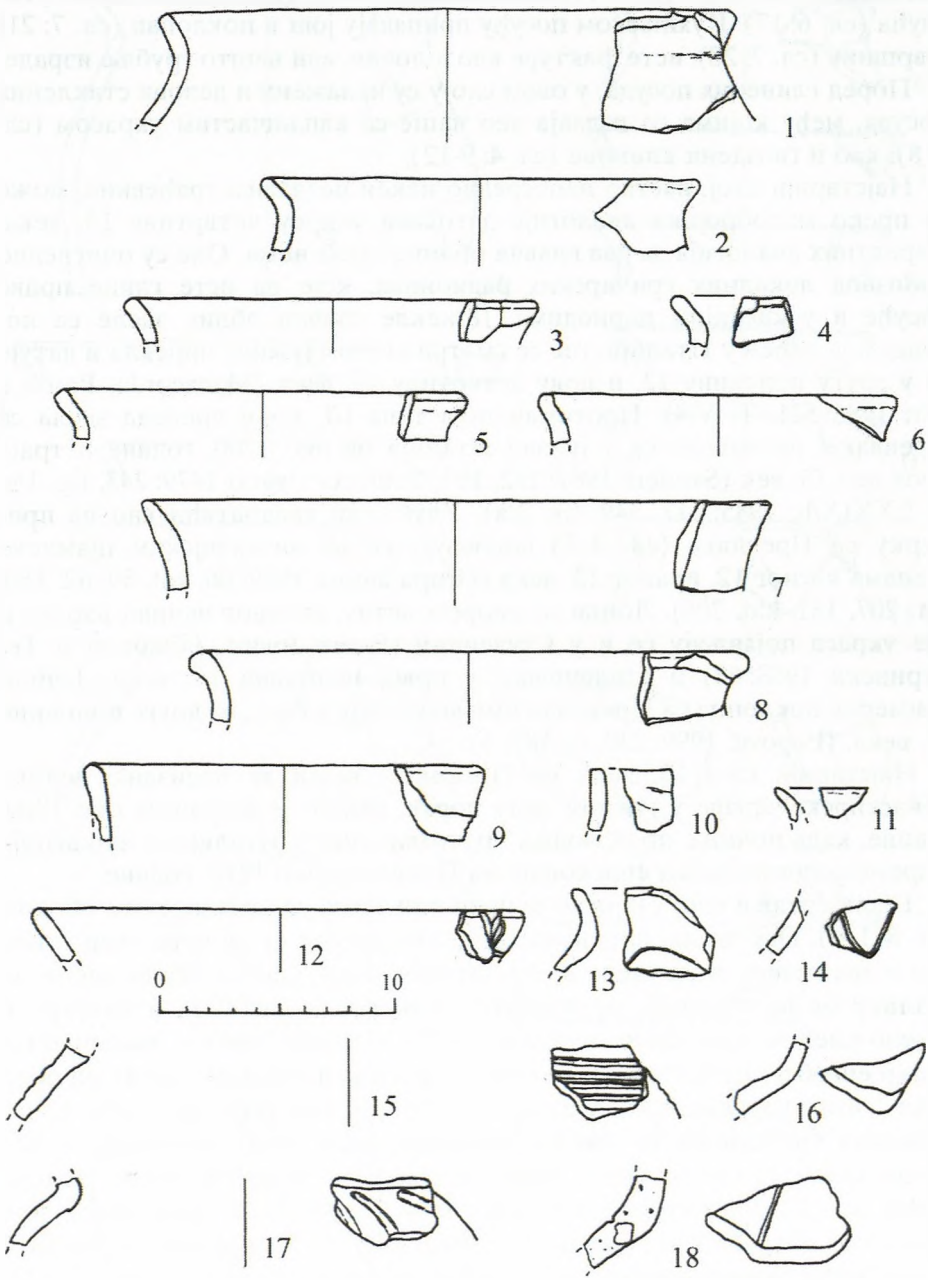

Сл. 6. Грнчарија из најстаријег слоја
Fig. 6. Pottery from the oldest layer

валовница (сл. 6: 12–14, 7: 11), водоравних линија (сл. 6: 15) и косих утиснућа (сл. 6: 17). Кухињском посуђу припадају још и поклопац (сл. 7: 21) и вршник (сл. 7: 20), исте фактуре као и лонци, али нешто грубље израде.

Поред глинених посуда, у овом слоју су налажени и делови стаклених посуда, међу којима се издваја део чаше са капљичастим украсом (сл. 4: 8), као и гвоздени клинови (сл. 4: 9-12).

Најстарији слој, настао непосредно након подизања грађевине, може се преко малобројних аналогија датовати у прву четвртину 13. века. Директних аналогија за два главна облика здела нема. Оне су очигледно производ локалних грнчарских радионица, које од исте глине праве посуђе и у каснијим периодима. Донекле сличан облик зделе са коленцем је нађен у Италији, где се сматра увозом јужног порекла и датује се у другу половину 12. и прву четвртину 13. века (Manacorda, Paroli e altri 1986: 521, T. V/4). Протомајолика типа I/1, којој припада здела са Превлаке, производи се у јужној Италији од око 1200. године и траје кроз цео 13. век (Sanders 1987: 192, 193, Patitucci Uggeri 1979: 243, fig. 1/a, T. LXXIX/b; 1985: 347, 349, fig. 2/a). Удубљени квадратићи као на примерку са Превлаке (сл. 4: 2) појављују се на византијским шамлеве зделама касног 12. ираног 13. века (Grupa autora 1999: 66, kat. 59–62, 180, kat. 207, 181, kat. 208). Лонци на спором витлу, сличног начина израде и без украса појављују се и у Студеници (Радан–Јовин, Јанковић и Темерински 1988: 63) и Милешеви,[3] у првој половини 13. века. Једини примерак поклопца са Превлаке има аналогију у Расу, из друге половине 12. века. (Popović 1999: 230, sl. 187, 5).

Најстарији слој 13. века на Превлаци, везан за подизање велике манастирске зграде у јужном делу порте, настао је најраније око 1200. године, када почиње производња протомајолике у Италији, а најкасније у време успостављања епископије на Превлаци око 1219. године.

Танак средњи слој садржао је нови тип здела са проширеним ободом (сл. 8: 1–6). Ове зделе, пречника 10–12 cm, рађене су од исте окер глине као и два главна типа здела из претходног слоја. Споља су ове зделе, за разлику од претходних, прекривене беличастом енгобом, а изнутра и зелено-смеђом или само зеленом глеђи (светло зелена, маслинаста) преко енгобе. Овом типу здела можда припада и доњи део зделе од окер глине, изнутра глеђосане маслинастом глеђи без сјаја (сл. 8: 8). Осим описаних типолошки сродних примерака, овом слоју припадају и део обода зделе од светло жуте глине са линијама браон и светло зелене глеђи на светло жутој-беличастој глеђи (сл. 8: 7) и обод зделе или тањира од окер-светло наранџасте глине, изнутра прекривен белом енгобом и смеђе-зеленом глеђи, са неколико танких плитких уреза (сл. 8: 11).

---

[3] Захваљујем мр Милици Јанковић и Емилији Пејовић на увид у цртеже материјала из Студенице и Милешеве.

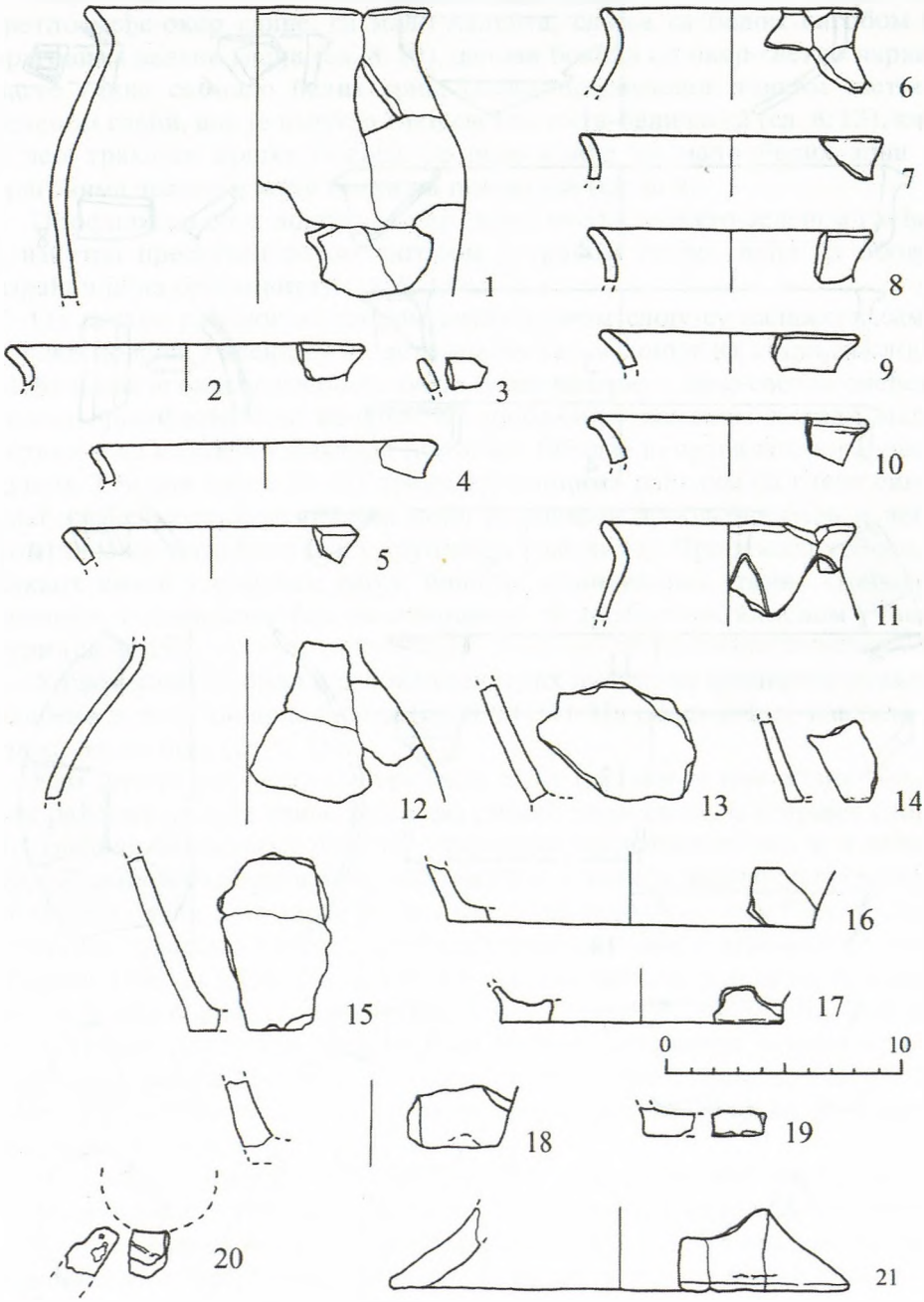

Сл. 7. Грнчарија из најстаријег слоја
Fig. 7. Pottery from the oldest layer

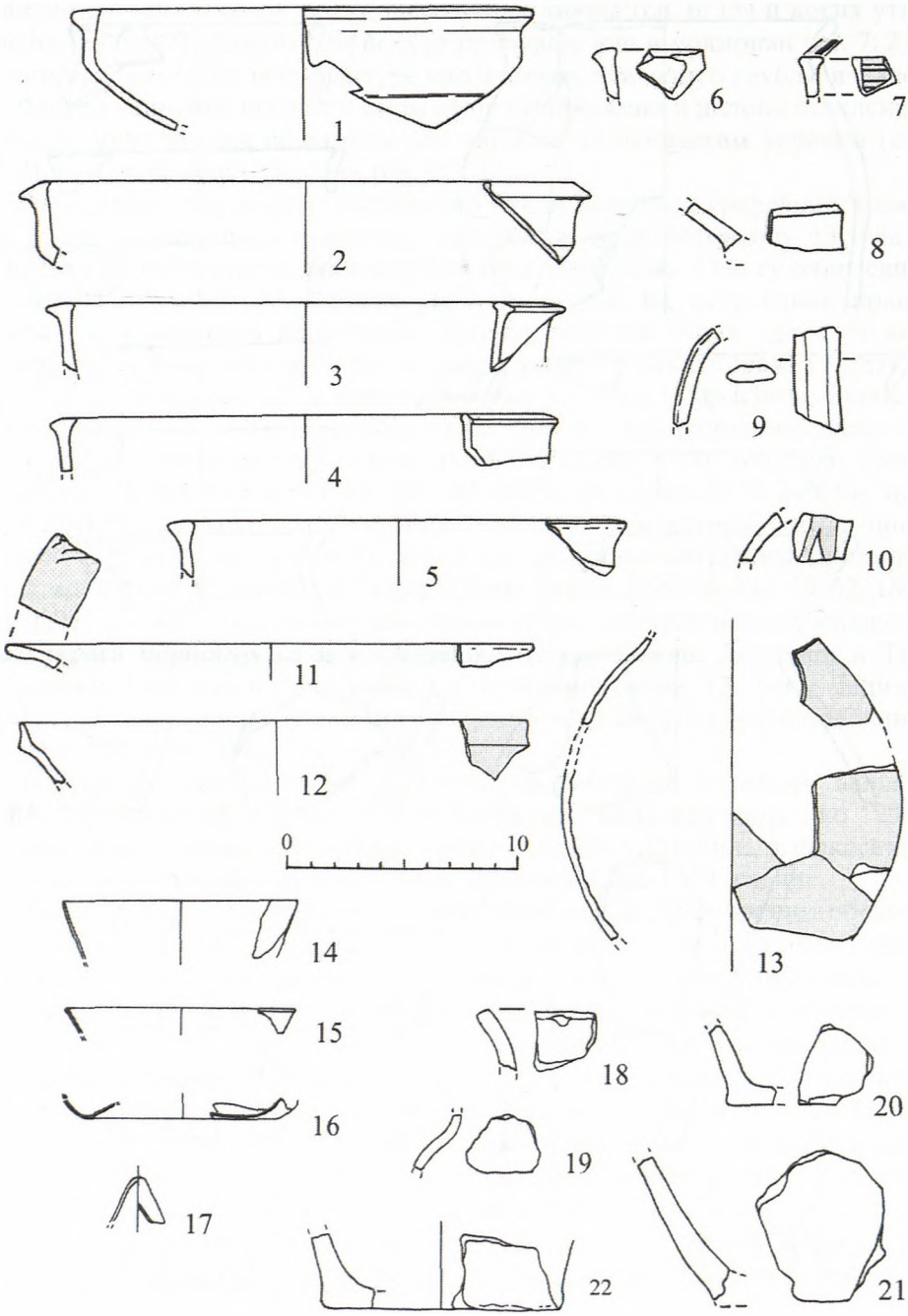

Сл. 8. Грнчарија и стаклене посуде из средњег слоја
Fig. 8. Pottery and glass vessels from the middle layer

Поред здела, од трпезних посуда су нађени део рамена бокала од светлосмеђе-окер глине, са мало калцита, споља са белом енгобом и траговима зелене глеђи (сл. 8: 10), делови бокала од окер-светло наранџасте глине са мало белих зрна, споља пресвученог танком светлозеленом глеђи, док је изнутра глеђ светло жута-беличаста (сл. 8: 13), као и део тракасте дршке бокала од окер глине са мало белих зрна и траговима зелене и жуте глеђи на површини (сл. 8: 9).

Профилисан обод лонца од окер глине, споља са жуто-зеленом глеђи, а изнутра пресвучен белом енгобом и траком смеђе глеђи на ободу, израђен је на брзом витлу (сл. 8: 12).

Од посуђа рађеног на спором витлу у овом слоју су налажени само делови лонаца. Рађени су на исти начин као и лонци из старијег слоја. Међу њима је само један обод, дужи, благо разгрнут, сиво-светло смеђе и споља црвенкасте боје печења, са дробљеним каменом и врло мало ситних зрна калцита у фактури (сл. 8: 18). Обод је неправилан, дорађиван руком. Три дна (сл. 8: 20–22) припадају лонцима рађеним од глине сиво-смеђе-црвенкасте боје печења којој је додаван дробљен камен и већа количина калцита (има га и у крупнијим комадима). Врсти малих лонаца, каквих има и у старијем слоју, припада један уломак, тамно смеђе на прелому, а тамносиве боје на површини, са дробљеним каменом у фактури (сл. 8: 19).

У овом слоју је било и делова стаклених посуда од прозирног стакла, односно делови кандила и боца (сл. 8: 14–17). На ободу једног кандила је трака плаве боје (сл. 8: 15).

Као што је већ речено, у средњем слоју појавио се нов облик здела, али рађених од исте глине као и два главна типа здела из старијег слоја. То сведочи о наставку локалне грнчарске производње, као и о већем хронолошком распону између ова два слоја у коме је дошло до промене у облицима здела. Тип здела из средњег слоја појављује се у Расу, у слоју коначног страдања тврђаве, највероватније у четвртој деценији 13. века (Popović 1999: 212, 235, 236, sl. 193, 12–14). Сличних здела има и у Италији, где се датују у крај 12. и почетак 13. века (Iannelli 1985: 23, fig. 2: 3, fig. 3: 3). Појава овог типа здела у Расу, у слоју датованом новцем краља Радослава, као и хронолошки однос са старијим слојем на Превлаци, могу определити налазе из средњег слоја оквирно у трећу и четврту деценију 13. века.

Најмлађи од описана три слоја дао је велику количину грнчарије, али у већем проценту трпезну, рађену на брзом витлу, у односу на грнчарију рађену на спором витлу. Међу трпезним посуђем, као производ месних радионица од окер глине, издваја се здела са три сачуване дршке на једној половини посуде и проширеним ободом сличним зделама из претходног слоја (сл. 9: 1). Изнутра је глеђосана маслинастом глеђи. Слична по облику, али мања и без дршки, јесте здела која је споља прекривена

само енгобом, а по ободу и изнутра и зеленом глеђи без сјаја (сл. 9: 2). На зделе из претходног слоја личи и здела са проширеним али изразитије профилисаним ободом (сл. 9: 3). Рађена је од исте окер глине са врло мало ситног песка и белих зрна. Изнутра и по ободу је зеленкастосмеђа глеђ без сјаја.

У овом слоју су заступљеније трпезне посуде пореклом из страних, првенствено италијанских радионица него оне локалне израде. Истој групи протомајолике као и примерак из најстаријег слоја припада једна здела од светло жуте глине, код које су са унутрашње стране на белој глеђи црном бојом осликане две водоравне линије (сл. 9: 5). Мала здела са широком водоравном траком око трбуха израђена је од светлоцрвене-наранџасте, споља светлоокер глине (сл. 10: 1). Изнутра је глеђосана смеђом и жутом мат глеђи на белој енгоби, док је водоравна трака украшена сликањем тамно браон глеђи на белој енгоби. Још неколико здела је украшено сликаним мотивом. Скоро све су од светлоокер глине, али различитих облика. Један обод са жућкастом глеђи на белој енгоби изнутра и танким црвенкастим премазом споља, има укрштене линије изведене маслинасто-зеленом глеђи (сл. 9: 12). Смеђом преко жуте глеђи је изведен украс на доњем делу зделе којој је спољна површина приглачана (сл. 9: 10). На једној зделе сликано је црном мат бојом на танком слоју смеђе глеђи (сл. 9: 7). Здела израђена од светло окер, али споља скоро беле глине изнутра има белу глеђ и водоравну линију смеђе глеђи (сл. 9: 6). Вертикална трака тамнобраон-црне глеђи на жутој глеђи без сјаја сачувала се на једном уломку зделе (сл. 9: 11). Од светложуте глине са мало ситног песка је део обода зделе или тањира на коме је осликан геометријски мотив маслинастом преко светло смеђе глеђи (сл. 9: 13). Особена је здела од окер глине са мало ситног песка и белих зрна, која није глеђосана, већ је изнутра осликана црвеном мат бојом преко беле енгобе (сл. 9: 8).

Поред описане групе здела са украсом изведеним сликањем, издваја се друга група украшена урезаним мотивима. Две зделе, скоро истоветне по облику и украсу, украшене су урезаном спиралом на дну а прекривене жутозеленом глеђи (сл. 9: 17), односно споља смеђом, а изнутра жутом глеђи (сл. 9: 19), преко енгобе. Спирале су испуњене смеђом глеђи. Обе зделе су израђене од исте наранџасте глине са мало ситног песка и белим зрнима. Овом типу здела вероватно припадају и два обода са жутосмеђом (сл. 9: 18), односно смеђезеленом глеђи (сл. 9: 16). Поред ових, нађен је још један фрагмент зделе са зграфито украсом (сл. 9: 15). Израђен је од наранџасте глине са мало ситног калцита. Споља има танак црвенкасти премаз, а изнутра светлозелену глеђ. На сачуваном делу зделе (сл. 9: 14) од окер и наранџасте глине са мало зрна калцита, изнутра превучене сјајном зеленом глеђи са плавичастим преливима, виде се сасвим плитко удубљене косе линије.

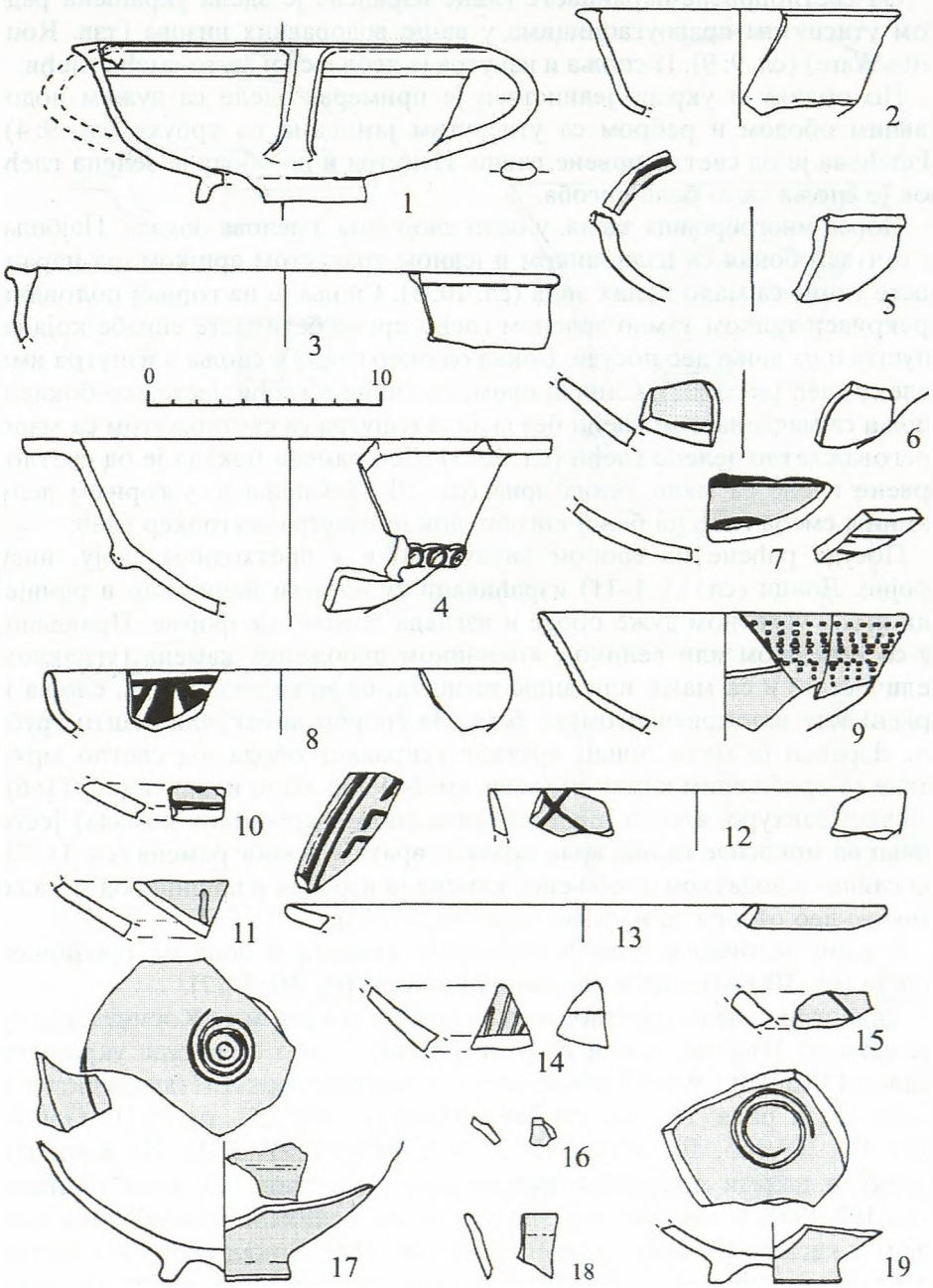

Сл. 9. Грнчарија из најмлађег слоја
Fig. 9. Pottery from the youngest layer

Од светлоцрвене-наранџасте глине израђена је здела украшена радлом утиснутим правоугаоницима у више водоравних низова (тзв. Roulette Ware) (сл. 9: 9). И споља и изнутра је дебљи слој жуто-смеђе глеђи.

По облику и украсу јединствен је примерак зделе са дужим водоравним ободом и ребром са утиснутим јамицама на трбуху (сл. 9: 4). Израђена је од светло црвене глине. Изнутра и по ободу је зелена глеђ, док је споља само бела енгоба.

Поред многобројних здела, у овом слоју има и делова бокала. Најбоље је сачуван бокал са изливником и једном тракастом дршком, од наранџасте глине са мало белих зрна (сл. 10: 5). Споља је на горњој половини прекривен танком тамно зеленом глеђи преко беличасте енгобе која се спушта и на доњи део посуде. Бокал од окер глине и споља и изнутра има зелену глеђ (сл. 10: 2). Сличан овом, по глини и глеђи, јесте део бокала, споља са маслинастом глеђи без сјаја, а изнутра са светложутом са мало трагова светло зелене глеђи (сл. 10: 3). Део рамена бокала је од светлоцрвене глине са мало белих зрна (сл. 10: 4). Споља је у горњем делу тамнија смеђа глеђ на белој енгоби, док је изнутра жутоокер глеђ.

Посуде рађене на спором витлу, као и у претходном слоју, нису бројне. Лонци (сл. 11: 1–11) израђивани су на исти начин као и раније, али имају углавном дуже ободе и изгледа лоптастије форме. Прављени су са осредњом или великом количином дробљеног камена (углавном беличастог) и са мање или више калцита, од мрко-сиве глине, споља и црвенкасте или црвенкстомрке боје. На спором витлу, али нешто грубље, израђен је мали лонац кратког усправног обода, од светло мрке глине са дробљеним каменом (сиви, смеђи) и са мало калцита (сл. 11: 6). Сличне фактуре, али са више калцита (има и крупнијих комада) јесте лонац од мркосиве глине, врло кратког врата и равног рамена (сл. 11: 7). Од глине са додатком дробљеног камена је израђен и вршник, од кога се сачувао део отвора за излазак паре (сл. 11: 12).

У слоју је било и делова стаклених кандила и боца од прозирног стакла (сл. 10: 6–7), као и гвоздених клинова (сл. 10: 8–17).

Аналогни налази трпезног посуђа потичу углавном из Коринта, где су увежени из Италије, као и из саме Италије. Тако се посуде украшене радлом ("Roulette Ware") у Коринту и у североисточној Италији датују у касни 13. и рани 14. век (Stillwell MacKay 1967: 253, fig. 1/11; Gelichi 1986: 372, T.VII/5, fig. 27/1, 382, T. X/1, 383–386, T. XII). Из Коринта потичу и налази протомајолике из друге половине 13. века (Sanders 1987: 192–193), а тамо се појављују и зделе осликане црвенобраон мат бојом у касном 13. веку (Sanders 1987: 183–185). Бокал скоро истоветан превлачком нађен је у Коринту, у слоју касног 13. и раног 14. века (Stillwell MacKay 1967: 272, kat. 33, Pl. 64/33; Sanders 1987: 177, kat. 16, fig. 5/16). Мала здела са водоравном траком такође има аналогије у Коринту, у касном 13. и почетком 14. века, као и у Италији у 14. веку (Sanders

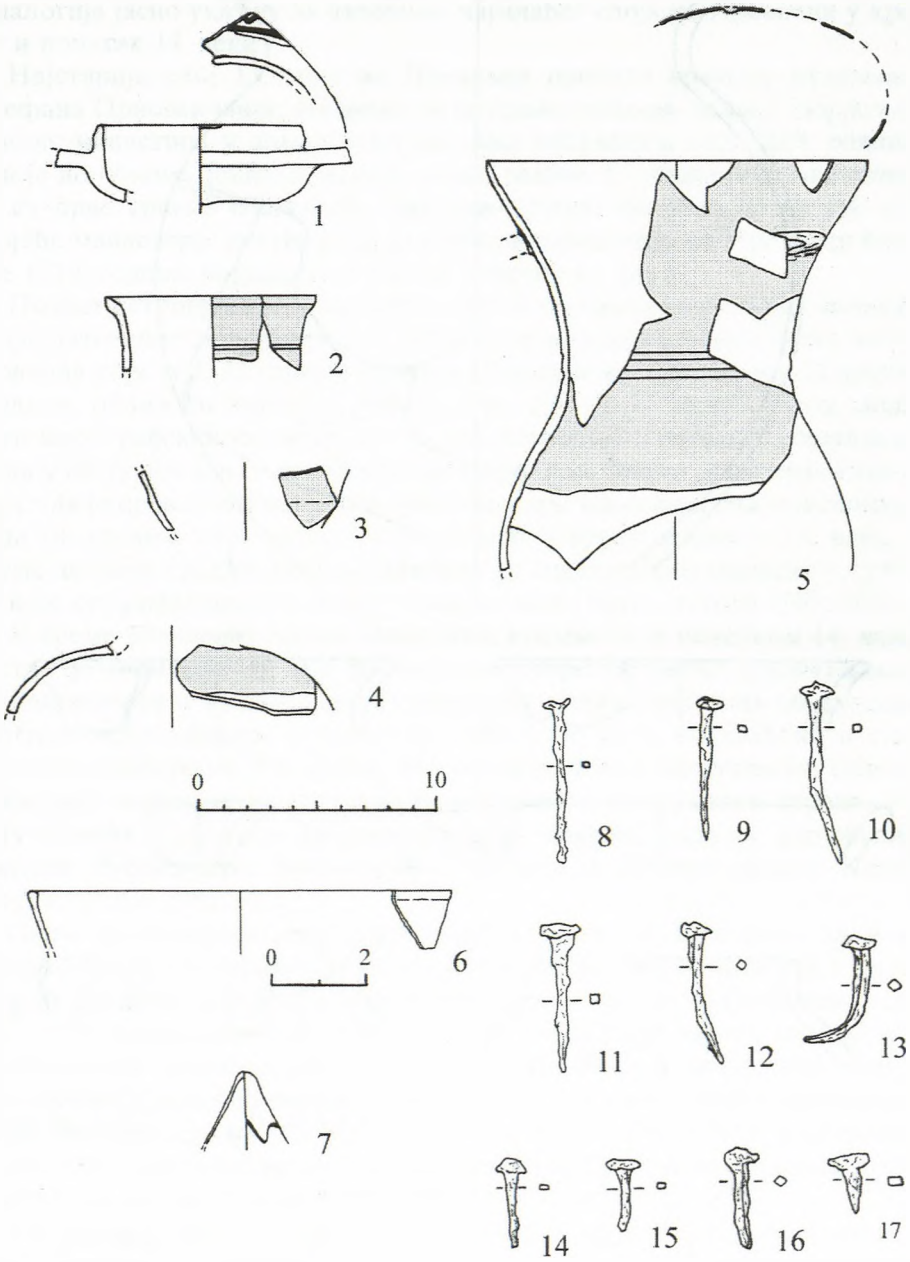

Сл. 10. Грнчарија и други налази из најмлађег слоја
Fig. 10. Pottery and glass vessels from the youngest layer

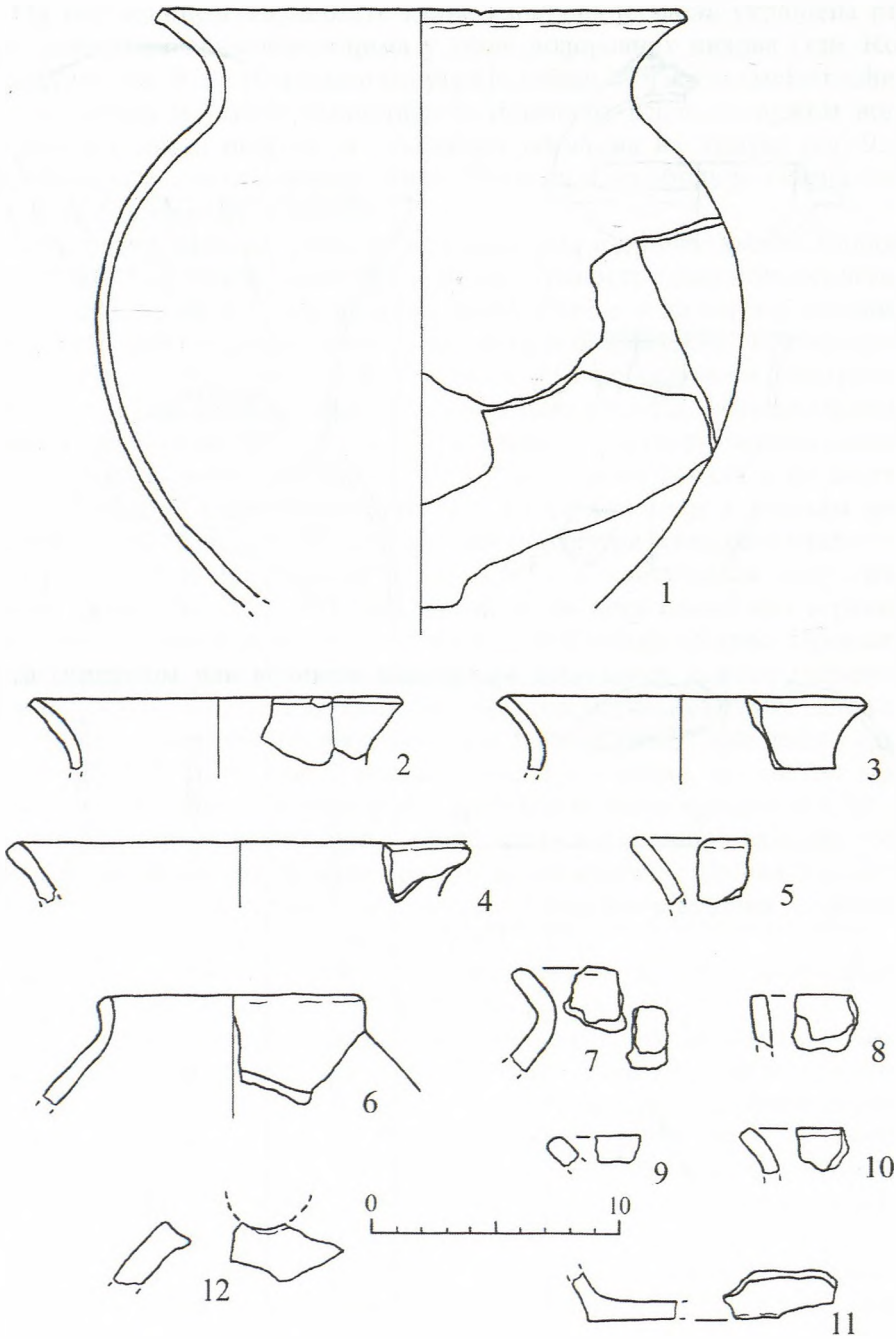

Сл. 11. Грнчарија из најмлађег слоја
Fig. 11. Pottery from the youngest layer

1987: 176, kat. 15, fig. 4/15; Gardini, Goricchi e Odone 1972: T. IV/20). Аналогије јасно указују на датовање најмлађег слоја на Превлаци у крај 13. и почетак 14. века.

Најстарији слој 13. века на Превлаци припада времену владавине Стефана Првовенчаног. Не може се поуздано рећи да ли овај слој датује обнову манастира у време успостављања епископије око 1219. године, или је до обнове дошло деценију до две раније. С обзиром на чињеницу да су прве српске епископије смештане скоро по правилу уз већ постојеће манастире, могуће је да је и обнова манастира на Превлаци била пре 1219. године, најраније на самом почетку 13. века.

Познат историјски догађај који је могао узроковати настанак средњег слоја, датованог оквирно у трећу и четврту деценију 13. века, јесте напад Монгола који су 1242. године прошли Приморјем и напали, поред других градова, оближњи Котор (Група аутора 1981: 341). Други узрок може бити нека грађевинска активност на манастирским зданима, с обзиром на то да у слоју има доста дробљеног малтера. Ако бисмо прихватили могућност да је превлачки манастир обновљен пре успостављања епископије, онда би средњи слој могао бити датован у трећу деценију 13. века, у време активне градитељске делатности на епископским црквама у Србији, које су прилагођаване својој новој намени (Група аутора 1981: 392).

У време владавине краља Милутина, крајем 13. и почетком 14. века, настао је најмлађи од три разматрана слоја. Великом градитељском активношћу овог краља, како на подизању нових, тако и на обнављању већ постојећих цркава и манастира, могло је бити обухваћено и епископско седиште на Превлаци. Непосредан повод Милутинове обнове манастира можда се може тражити у његовом евентуалном страдању у рату између Србије и Дубровника 1301. године, када су удруженим снагама Дубровчани, Венецијанци, Задрани и Хрвати напали Котор (Група аутора 1981: 451).

Осим хронолошких, средњовековни слојеви на Превлаци дали су податке и о локалној производњи грнчарије, до сада непознатој у литератури. Локална грнчарска производња заступљена је на Превлаци у сва три слоја кухињским посуђем рађеним на спором витлу, где су најзаступљенији лонци, а ретки су налази вршника и поклопаца, као и трпезним посуђем рађеним на брзом витлу, где се као сигурни производи месних радионица могу издвојити три типа здела. Грнчарска производња се развила овде захваљујући квалитетним изворима глине, одакле и сам назив Иловица за Превлаку.[4]

Увозна грнчарска роба је стизала највећим делом из Италије, мада су у најстаријем слоју присутни и малобројни производи византијских ра-

[4] По налогу зетског епископа Неофита написао је Богдан 1262. године "Иловичку крмчију", за цркву Св. арханђела у месту Иловици (Група аутора 1970: 108).

дионица. Увоз из Италије се одвијао сигурно преко Котора који је имао добро развијене везе са јужном Италијом. Увозно посуђе временом преузима примат над локалном трпезном грнчаријом. Док су у најстаријем слоју заступљеније зделе домаће израде, са малобројним увозним посудама, дотле се у најмлађем слоју са краја 13. и почетка 14. века локално трпезно посуђе јавља у сасвим малом проценту. Развијеност делатности месних грнчарских радионица у првој половини 13. века показује и појава њихових производа у унутрашњости Србије, у Расу.

БИБЛИОГРАФИЈА

Gardini, A., Goricchi, R., Odone, P. 1972 I tipi ceramici usati a Genova dai fieschi nei secoli XIII e XIV, nel *Atti V Convegno Internazionale della Ceramica*, Albisola, 29–42.

Gelichi, S. 1986 La ceramica ingubbiata medievale nell' Italia nord-orientale, nel *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale*, Fireze, 353–407.

Група аутора 1970 *Историја Црне Горе* 2, том 1, Титоград.

Група аутора 1981 *Историја српског народа* 1, ур. С. Ћирковић, Београд.

Grupa autora 1999 *Byzantine Glayed Ceramics. The Art of Sgraffito*, ed. D. Papanikola–Bakirtzi, Athens.

Iannelli, M. A. 1985 La ceramica medievale di produzione locale e di importazione proveniente da San Pietro a Corte in Salerno, *Faenza* 71: 21–38.

Јанковић, Ђ. 1999 Условљеност оснивања Зетске епископије на Превлаци, Научни симпосион *780 година Зетске епископије*, Тиват–Београд (у штампи).

Јанковић, Ђ., Живковић, М., Симоновић, Г. и Ћапин, Ђ. 1998 Михољска Превлака, истраживања у 1997. години, *Гласник Српског археолошког друштва* 14: 137–143.

Кораћ, В. 2001 Остаци манастира Св. Арханђела Михаила на Превлаци, *Старинар* 51: 135–170.

Manacorda, D., Paroli, L. e altri 1986 La ceramica medioevale di Roma nella stratigrafia della Crypta Balbi, nel *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale*, Fireze, 511–544.

Patitucci Uggeri, S. 1979 Protomaiolica Brindisina. Gruppo I, *Faenza* 65: 241–255.
–1985 La protomaiolica del Mediterraneo Orientale in rapporto ai centri di produzione Italiani, *Corso di cultura sullžarte Ravennate e Biyantina* XXXII, Ravena, 337–402.

Popović, M. 1999 *Tvrđava Ras*, Beograd.

Превлака 2000 *Превлака, манастир Светог арханђела Михаила*, каталог изложбе, Превлака–Херцег Нови.

Радан-Јовин, М., Јанковић М. и Темерински, С. 1988 Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања, у *Благо манастира Студенице*, каталог изложбе, Београд, 27–68.

Sanders, G. D. R. 1987 An Assemblage of Frankish Pottery at Corinth, *Hesperia* 56: 159–195.

Stillwell MacKay, T. 1967 More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, *Hesperia* 36: 249–320.

УДК: [904–033.64:738.033](497.16 Превлака)

IVANA PAŠIĆ

THE MONASTERY OF St. MICHAEL THE ARCHANGEL IN PREVLAKA: THIRTEENTH- AND EARLY-FOURTEENTH-CENTURY LAYERS

Summary

The Monastery of St Michael the Archangel in Prevlaka, Gulf of Kotor, was the first seat of the Bishopric of Zeta, established after the Serbian Church became independent in 1219. Excavations conducted since 1996 have shown that an earlier monastery, demolished in the Arabian attack of 841, was rebuilt under the first Nemanjić rulers.

In addition to the church itself, the uncovered structural remains dating from the time of this rebuilding include two larger buildings in the southern zone of the church precinct and the south-eastern part of the monastery enclosure wall (Fig. 1). The large rectangular structure in the southeast, set on a north–south axis, may have been the bishop's palace. In an area adjacent to its eastern wall, where the terrain is the lowest, three layers dated to the time of the monastery's building and early life as a bishop's seat (thirteenth and early fourteenth centuries), have been investigated in 1997 and 1998 (Fig. 2:1–2).

The oldest stratum – adjoining the foundations and overlying the plastered floor of an antique date – was a *c.* 40-cm-thick layer of dark brown earth containing animal bones, mollusc shells, plaster lumps, soot, and fragments of pottery and glass vessels. The plentiful potsherds included a considerable component of slow wheel-turned kitchenware (Figs 5–7) and a smaller amount of tableware thrown on a kick wheel (Figs 3–4). The oldest layer, formed immediately after the structure was built, may by many analogies be dated to the first quarter of the thirteenth century, i.e. to the reign of Stefan the First Crowned. It cannot be reliably ascertained whether this layer could date the rebuilding of the monastery to the time the bishopric was founded in 1219, or the renovation had taken place ten or twenty years earlier. Given that the first Serbian bishoprics were almost as a rule associated with the already existing monastic compounds, it is possible that the monastery in Prevlaka was renovated before 1219, but not earlier than the very beginning of the thirteenth century.

The upper foundation level was overlaid by a thin layer of dark brown earth (*c.* 10–15 cm thick) mixed with a large amount of ground plaster and snail shells, and containing fragments of pottery and glass vessels (Fig. 8). From analogies and stratigraphic relations, the finds from the middle stratum may be roughly dated to the 1220s and 1230s.

Overlying this thin layer and adjacent to the structure's eastern wall was a layer of grey-brown earth, up to 40 cm thick, containing small stones and a large number of plaster pieces, including those bearing frescoes. This youngest layer also contained a large amount of potsherds, as well as some iron nails and fragments of glass vessels, while above it was a layer dated to the fourteenth and fifteenth centuries. There was a percentage increase in kick wheel-thrown tableware (Figs 9 and 10) by comparison to pottery made on a hand-turned wheel (Fig. 11). Analogies clearly date the youngest layer to the late thirteenth and early fourteenth centuries, i.e. to the reign of King Milutin. The king's extensive building projects, including both the erection of new and the renovation of old churches and monasteries, may have encompassed the episcopal see in Prevlaka.

In addition to chronological data, the medieval layers have provided information about local pottery production, hitherto unregistered in the archaeological literature. Occurring in all the three layers, it is represented both by slow wheel-turned kitchenware, where pots are the most copious and lids are rare, and by kick wheel-thrown tableware, where three bowl shapes may be reliably ascribed to the local workshops (Figs 3:1–18; 8:1–6; 9:1–3). The local production of pottery could develop owing to high-quality clay sources, from which Prevlaka derives its other name – Ilovica (*ilovača* = clay).

30. 04. 2004

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КОРИШЋЕЊА МИНЕРАЛНИХ ВОДА У ПРАИСТОРИЈИ НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ: ВРЊАЧКА БАЊА И ОКОЛИНА

Јелена Боровић-Димић, Завичајни музеј – Културни центар, Врњачка Бања

Проблеми истраживања коришћења минералних вода у праисторији у бањама Србије наметнули су формирање посебног методолошког приступа заснованог на интердисциплинарности, који се базира пре свега на интерполацији података из археологије, геологије и етнологије. Праћењем дислокационих раседа, археолошких налазишта ближе околине, евидентирањем и картирањем случајних археолошких налаза, евидентирањем налазишта сировина коришћених у праисторији, одређивањем најближих и најлогичнијих комуникацијских праваца ка сировинама и шумском залеђу, испитивањем значаја воде у народној традицији који се манифестује у култу, веровањима, легендама и топонимији, уз прихватање нормалних перцептивних могућности човека у односу на физичке особине минералне воде и њене околине, може се индиректно доказати коришћење минералних вода у праисторији Србије. Узимајући у обзир перцептивне способности човека и начине манифестација минералних вода, односно њена физичка својства, оне су морале бити примећене било по боји, укусу, топлоти или мирису, као и по топлицима, кад се поред њих пролазило.

Кључне речи: праисторија, минералне воде, коришћење, методологија, интердисциплинарност.

Уводне напомене

Човекова упућеност на природу и уочавање појава, односа и промена у њој, условила је да минерализација појединих извора није прошла незапажено. Томе у прилог говоре налази праисторијског материјала нађених приликом каптажа, на пример у Словенији, у Очеславцима и Доњнем Габернику, а у Србији у Дуваровини, околина Ваче, у Топлици.

У Очеславцима приликом преуређења минералног врела Слатине Раденци нађена је једна од најстаријих европских каптажа. Наишло се на дрвени оквир којим је извор био каптиран, а поред оквира рогови јелена

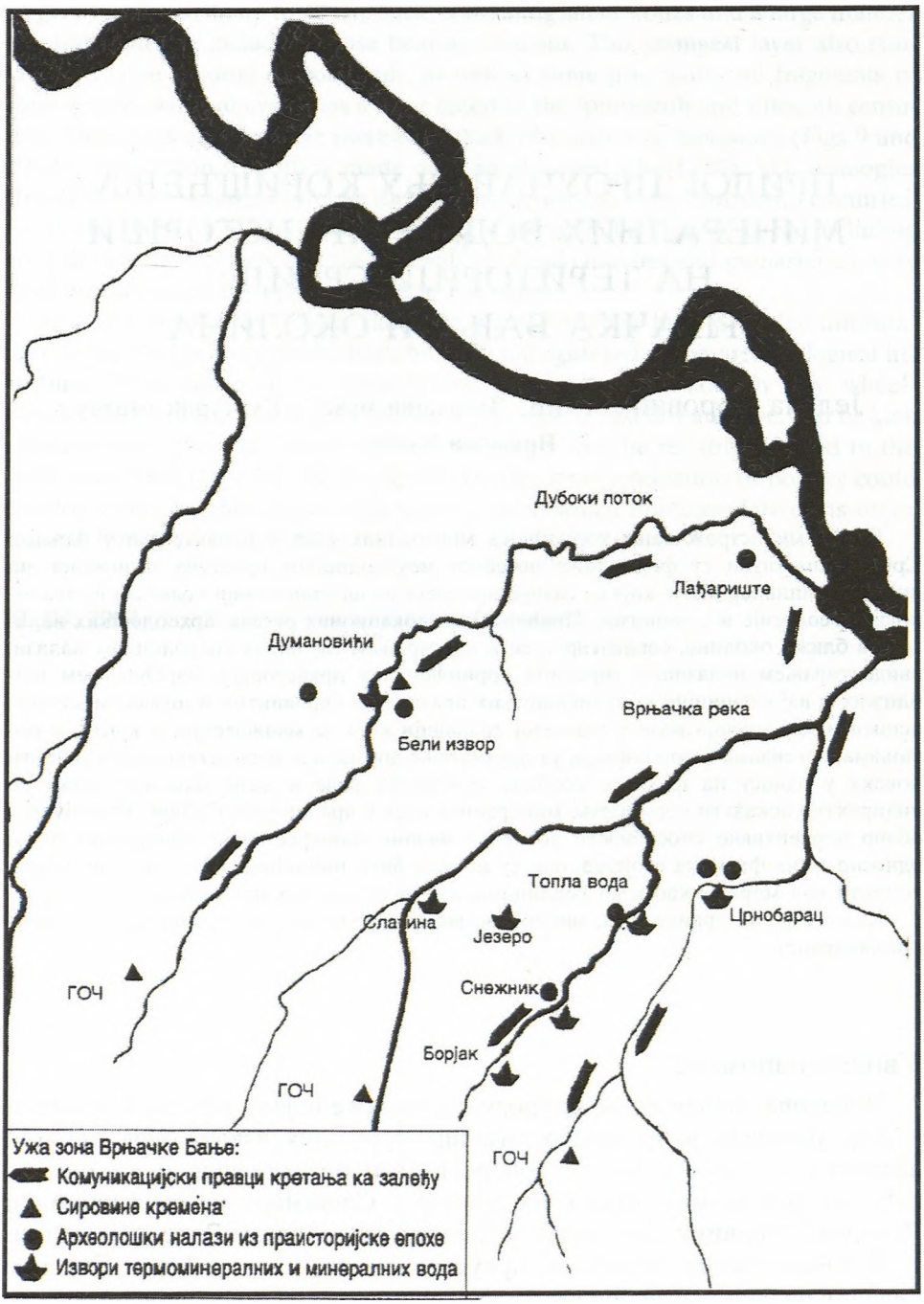
Дубоки поток
Лађариште
Думановићи
Врњачка река
Бели извор
Топла вода
Слатина
Језеро
Црнобарац
ГОЧ
Снежник
Борјак
ГОЧ
ГОЧ
Ужа зона Врњачке Бање:
Комуникацијски правци кретања ка залеђу
Сировине кремена
Археолошки налази из праисторијске епохе
Извори термоминералних и минералних вода

Cervus megceros-а, који је у Европи давно изумро и камено оруђе. Судећи по пронађеном материјалу, извор се користио у дугом периоду од 8000. до 2000. године пре наше ере.[1]

У Доњем Габернику, приликом каптаже извора минералне воде на Римском врелу 1852. године, откривањем терена, на дубини од 3,8 m наишло се на стару каптажу, од издубљеног врбовог дебла дужине 3,5 m, пречника 0,62 m. У самом бунару и у најближој околини нађен је фрагментован керамички материјал и један гвоздени нож који по хронологији В. Хилбера припадају халштатском периоду.[2]

У геолошкој грађи о српским бањама може се наћи као спорадичан податак да је приликом каптаже 1928. године индустријалац Ник. Ђорђевић, на потесу Дуваровине у околини села Ваче, на десној обали Топлице, пронашао остатке римске каптаже, код које и испод које је, на дубини од два метра, пронађен неолитски алат од глачаног камена: чекић, тег за мрежу, фрагменти посуда, остаци рога јелена, остаци костију вилице, облуци, можда пројектили за праћку и дрвена корита која су абоносирала.[3]

Историјски контекст у коме су се српске бање развијале, ниво едукације оних који су каптирали изворишта и њихова пажња усмерена на пратећи материјала који је пратио те ране каптаже, нису били на нивоу који би омогућавао веродостојну слику оног на шта су наилазили на терену. Уочавало се углавном оно што тешко може да се заобиђе као материјал и податак, оно што локална микротопонимија сугерише па се очекује, односно оно што претходни нестручни радови нису уништили. Чини се као да је могућност да се на праисторијске каптаже наилазило на терену зависила од очуваности локалитета, од деструкције потоњих радова, као и перцептивних моћи и вредновања оног ко је претходне старе каптаже радио. Тако историја највећег броја наших бања почиње углавном од римског периода.[4] Римски захвати, ако су рађени на старијим каптажама већим делом су уништили старе радове. Проблем је и то што су у централним бањским језгрима са минералним изворима подигнути паркови који су данас обично заштићени као природно добро.

За непосредан доказ потребно је сагледавање могућих интактних локација, затим праћење радова приликом каптирања до сада не ко-

---

[1] М. Анђелковић и Н. Б. Милојевић, *Кроз геолошку историју Југославије,* Београд 1961, 254.

[2] Л. Ненадовић, Опис бања, у *Бање морска и климатска места у Југославији,* ур. Л. Ненадовић, Београд 1936, 259.

[3] И. А. Шчербаков, *Извештај Геолошком друштву о истраживањима у Топлици* од 9. 1. 1927, рукопис.

[4] Л. Ненадовић, *нав. дело,* 259. Историјски прегледи бања углавном сведоче о њиховој употреби у римско време: Б. Сариа, Археолошке белешке, *Старинар* 3, 3 (1925) 163.

ришћених минералних врела или пак праћење рекаптажа изворишта који до сада нису рађени, археолошки гледано, деструктивним методама. За сада мале могућности прибављања непосредних археолошких доказа за употребу минералних вода појединих локалитета, у праисторијском периоду наметнуле су потребу утврђивања методологије за посредно доказивање коришћења српских бања у овом раздобљу.

Методологија рада

Методологија истраживања коришћења минералних вода у праисторији морала би почивати на интердисциплинарним основама, базираним пре свега на археологији, геологији и етнологији.

Да би се сагледала целокупна српска територија, потребно је претходно обједињавање на једном месту документације о свим бањама, ишчитавање документације о првим каптажама, нарочито методом откривања терена, која је у археолошком погледу деструктивна, као и документације о уређивању парковских простора уз изворе, у потрази за наговештајем неког скривеног, узгредно поменутог археолошког податка.

Притом је важно:

- сагледавање манифестација минералних извора и утврђивање перцептивних могућности човека у односу на физичке особине минералне воде и њене најуже околине,
- утврђивање хидрогеолошких предиспозиција са појавностима и могућностима појавности минералних вода макро и микрорегије којој припада бања,
- њихово картирање на геолошку подлогу шире и уже територије истражног подручја,
- картирање изворишта минералне и обичне воде на геодетској подлози,
- однос истраживане бање и најближих праисторијских локалитета, нарочито насеља,
- евидентирање налазишта сировина коришћених у праисторији, нарочито кремена, бакра, злата, сребра, олова, цинка, гвожђа и глине,
- утврђивање најближих, најпогоднијих и најлогичнијих комуникацијских праваца,
- картирање свих случајних праисторијских налаза на ужим територијама бањских целина,
- њихово наношење на геолошке подлоге са појавностима и могућностима појавности минералних извора,
- испитивање значаја воде у народној традицији бања, што се нарочито уочава код култа, веровања, легенди и топонимије,

– преглед геолошке литературе, историјата геолошких истраживања, историјат хортикултурних решења парковских површина уз зоне извора.[5]

Манифестације минералних извора

Минерални извор манифестује се пре свега изливом, истоком воде која по опште прихваћеној дефиницији L. Grunhuta мора да испуњава један од услова: да садржи више од једног грама чврстих супстанци на један литар воде, са предоминацијом катјона натријума, калцијума, магнезијума и анјона HCO_3, Cl, SO_4, да садржи на један литар воде најмање 10 mg гвожђа или 0,7 mg арсена или 1 mg јода или 1 mg сумпора, да садржи више од 1 g слободног угљен-диоксида на 1 l воде, да показује радиоактивност од најмање 3,5 махових јединица, да има сталну температуру изнад 20°C.[6]

Физичке особине минералних вода су боја, мирис, укус, температура и електрична проводљивост, од чега је само последња неуочљива голим оком.

Што се боје тиче, минералне воде могу бити безбојне, али и обојене различитим бојама и различитим интензитетом одређене боје, што указује на присуство неких суспендованих или растворених материјала неорганског и органског порекла у њима. Обично воде које садрже у себи доста органских материја су тамножућкасте или жуте боје. Хумусне киселине боје воду у црвенкастомрке тонове, и то су нафтне воде. Жутоцрвена боја долази од хидроксида гвожђа, док једињења мангана дају тамне тонове. Већа количина сулфата даје води жутозелену боју. Таложење минерала на тлу око изворишта доводи до промене његове боје у односу на околину.

Пигментација тла око минералних извора је оно што је њихов, бар у Врњачкој Бањи, редован пратилац. Бојење земље и таложење минерала у окербраон, црвенобраон и црној боји, зависно од хемијског састава воде јасно се уочава на терену. То је и данас уочљива појава на изворима који немају над собом изграђену бивету и регулисан исток, већ слободно истичу, као што су Борјак, Бели извор и Црнобарац.

Јасно уочљив је мирис воде, на основу којег се утврђује присуство извесних испарљивих материја. Присуство сумпор-водоника даје води карактеристичан мирис на барена јаја, угљен-диоксид даје води мирис киселости, а метан даје води барски мирис. У зависности од концентрације ових елемената у води, може се говорити о јачини мириса воде.

---

[5] Ј. Боровић–Димић, Проблем коришћења минералних вода у праисторији са посебним освртом на Врњачку Бању, у *Резимеи и саопштења са Годишњег скупа и XXII скупштине Српског археолошког друштва,* Ковин – Београд 2000, 7–9.

[6] В. Годић и М. Радић, *Бање Србије,* Београд 1963, 5.

Карактеристичан мирис сумпора, на јаја, који је нарочито код Топле воде веома продоран, није могуће не осетити.

Укус је такође препознатљиво својство минералних вода и зависи од присуства растворених минералних материја. Уколико су још и термоминералне, ова особина је још израженија због повећане растворљивости минералних материја. Температура је веома важна физичка особина минералних вода, на основу које се воде деле на две класе: акратопеге испод 20°C и акратотерме, са водом температуре преко 20°C, у оквиру које се издвајају три групе: хипотерме са температуром воде од 20 до 34°C, хомеотерме са температуром од 34 до 38°C и хипертерме са температуром воде преко 38°C.[7] Поред топлоте саме воде и земљиште око ње је загрејаније од околног, па се зими ту формирају такозвани топлици, места где се снег мање задржава.

Температура врњачких вода је уочљива како код акратотерми, тако и код акратопега, јер и једне и друге, са извесним снижењем углавном и зими задржавају топлоту истока. "Топла вода" има топлоту човечијег тела 36,5°C, "Бели извор" 29,5°C, "Језеро" 26,4°C, "Снежник", 16,8°C, "Слатина" 16,3°C и Борјак 17°C. Током јаке зиме испарења воде су видљива, како с топлих, тако и с хладних извора.

Места уз Врњачку реку, уз главну дислокациону пукотину, где има испарења воде или гаса су зими веома видљива у облику топлика када се снег на тим местима отопи, чинећи мале оазе. Уочавање једног таквог топлика за време Првог светског рата од стране аустроугарских окупатора довело је до прве познате каптаже Снежника. Током лета, у сушном периоду, на тим местима је трава бујнија, интензивно зелене боје и лако се уочава.

Психофизика учи да је проблем квантитативног разликовања везан за интензитет сензација и дефинише се као промена у енергији која делује на људски организам. Доњи или апсолутни праг осетљивости је минимална енергетска вредност, односно најмањи интензитет дражи, који доводи до првог приметног осећаја. Прираштај у стимулацији доводи до уочавања једва приметне разлике,[8] која се у овом случају односи на физичке особине минералне у односу на обичну воду.

Дакле, извори су сигурно били присутни и у времену праисторије и било је немогуће да по својим физичким особинама буду непримећени, како због мириса, укуса, њихове пигментације и топлоте, тако и због лако уочљивих топлика зими ако се поред њих пролазило. А пролазило се – судећи по случајним археолошким налазима.

---

[7] Б. Филиповић и Н. Димитријевић, *Минералне воде,* Београд 1991, 33–35.

[8] П. Огњеновић, *Осећај и мера о психофизичким основама сазнања*, Београд 1977, 34–41.

Доживљај воде у народној традицији

О томе колико је тешко веровати да извори нису били уочљиви говори значај воде у народној традиција. То се нарочито уочава код култа, веровања, легенди и код топонимије.

У народној традицији: "жуборење извора, његова студен, топлота и минерална дејства, затим карсна врела, потајнице, рикавци, еставеле и артеријски бунари, су необичне природне појаве, које наш народ поштује као места где се добија моћ за одржавање животне енергије, обожава их као станиште ванприродних бића, или из страха пред њиховим физичким и минералним дејствима, и најзад као средство за телесно и духовно чишћење".

Истражујући улогу воде у народним веровањима и обичајима Вл. М. Влаховић напомиње да се "вода поштује као светиња, нарочито изворска, она се назива жива вода, за разлику од друге, која не тече. Она може да оздрави болеснога; у њу се баца залог, што је остатак старог жртвовања; ноћу се око воде налазе зли духови, виле итд."

Неким изворима и на врњачкој територији придаје се исцелитељска моћ, и као откупне жртве људи стављају поред њих, кад пију или се умивају, неки белег, гужвицу конца и косе, део одеће.

Такав извор је Грозничевац у Рсовцима и Горњем Грачацу, за који се мисли да лечи главобољу и грозницу и да се "ту болес завезује."

У Вукушици таква својства има извор Водице, назван тако по светој водици и другом имену за празник Богојављење, али и Савов извор, за који се у народу везује име светитеља Саве, јер се ту напио воде.

По другој верзији се прича да је Свети Сава ту застао, ударио штапом о стену, створио извор и напио се воде, зато је то Савин извор. Удубљење у стени, место где је напојио коња је Савово корито, а место у стени где је згазио да се попне на коња и где је остала стопа у камену, зове се Савова стопа.

За Јелин поток у Штулцу везана је легенда која даје народно објашњење зашто је земља у том потоку црвена, повезујући боју земље са смрћу девојке, која је крај потока премрла од страха.

У Липови, испод Лагера је извор Зрнца, а код хотела "Бели извор" на Гочу је извор Кликери, који се тако зове јер из њега излазе округла кречна зрнца.

На Свету Петку или Трнову Петку "не ваља се да се буде у директном контакту са водом, већ тог дана Вукушичани одлазе на извор Врела, где се једе, а извор дарује парицом".

Слично се радило и на Усековање, на Светог Јована, када се одлазило на Савин извор.

На Сандином извору и Сланим изворима у Грачацу и Чижњаку или Виљиним водама у Отроцима који, због засићености воде минералима,

боје извориште црвено, излазе мештани околних села на Ђурђевдан, ките извор цвећем и венчићима, пале свећице и остављају разнобојне завеске конца окачене о жбуње, уз молбу за испуњење жеље.

Ујутру рано, на Божић, пре свих обавеза, породице које пију са одређеног извора или бунара, понесу зрневље жита и колач и "полазе" воду уз поздрав: "Христос се роди, добра водо", дарују је, а тек потом је захватају.

Вода је извор живота, позитиван елемент, зато су и на врњачкој територији чести хидроними: Бели извор, Бела вода, Бела река, Бељик, Бистрик, Добра вода, Водице, Бадњевачки поток, Вилини извори и Вилина вода, а само у једном случају се јавља Ђавољи поток.

Хидроними Велики и Мали врући извори, Слатински поток, Слани извори и Слана бара у Грачацу, Глуви поток у Липови, у Отроцима Локва, Чижњак, Крвавац, Јаловац, Кужевац и Златни поток у Станишинцима, Слатински поток, Бели извор у Штулцу, Грозничевац у Рсовцима и Грачацу, Изворак у Руђинцима откривају по неко њихово својство.

Сам назив потока Црнобарца указује на пигментацију воде која долази са ових издани, а иначе је за њега везана и традиција испирања злата помоћу овчијег или козјег руна. Геолошка испитивања су га потврдила везаног за кварц. Слична прича се везује и за Товарницу у Вукушици и Златни поток у Станишинцима.

Називе за тип земљишта који се везује за одређену врсту изворишта, а који су прешли у топониме такође срећемо у врњачкој топонимији. Отуд Слатина у Грачацу, Врњачкој Бањи и две у Штулцу, Пискавац у Руђинцима, Живобаре у Станишинцима, Баре Новоселске, Подунавачке и Вранешке, Барош у Новом Селу, Језера и Сплавови на Гочу, Језера Локве и Дуге баре у Штулцу.[9]

Хидрогеолошке предиспозиције

Сагледавајући територију Врњачке Бање као макрорегију, уочава се да преко подручја појавности минералних вода на врњачкој територији пролазе две велике тектонске дислокације: Врњачка Бања – Плеш и Велуће – Врњачка Бања. Врњачкоплешка дислокација протеже се правцем север – југ и представља систем дубинских разлома и реверсних раседа.

---

[9] Ј. Боровић–Димић, *Вода у традицији и животу Врњачке Бање,* Врњачка Бања 2001, 15–45; П. Ж. Петровић, Трагови обожавања потајних извора у нашем народу, *Братство* 26 (1932) 174–175; В. Стојаковић, *Човек и вода,* Београд 1992, 7; В. М. Влаховић, Вода у веровању и обичајима народним, *Записи* 6, 6 (1930) 349; Ј. Боровић–Димић, *Етнографско наслеђе Врњачке Бање,* Врњачка Бања 1998.

Велућковрњачка дислокација се пружа правцем северозапад – југоисток и представља сложен раседни систем од више каскадних раседа, који понегде дивергирају од главног дислокационог правца.

Системи раседа ове две дислокације секу се у Врњачкој Бањи и означени су изворима минералних и термоминералних вода. Хидрогеолошке особине стена у раседним зонама одређују и типове издани. Тако је термоминерална вода са налазишта Топла вода везана за пукотински систем раседне зоне у серпентинима, а са налазишта Језеро за пукотински систем раседне зоне у палеозојским мермерима. Минерална вода налазишта Снежник и Борјак везана је за пукотински систем пресека раседних зона у оквиру серпентинита, а Слатина и Бели извор су везани за пресек раседних зона у шкриљцима (филитима и серицитским шкриљцима).[10]

Инжењер Вилхем Жигмонди 1874. године описујући врњачки терен пре већих каптажних радова, у време када је постојао Хаџи Јефтин извор Буква, односно добро заптивена стублина од буковог дебла, каже: "извори који се једва избројати могу појављују се у дајку у висини од 40–50 стопа",[11] при чему он под дајком подразумева пукотину испуњену серпентином.

На основу распореда стена кварцита професор Јован Жујовић претпоставља да је: земља била отворима тако изрешетана да је ово место изгледало као један велики котао у којем су избијали многобројни кључеви "вреле содне воде", као и "да је у околини саме бање било много више топлих минералних извора него данас и да су имали много више минералних састојака него сада".[12] Сличан став имао је др Дим. Антула, који је закључио да су кварцитне стене у околини термалних извора формације термалних вода које су некада у овој области можда и у виду гејзера избијале у великим количинама на површину.[13]

Геолошка истраживања су показала да се ту није радило о содној води, али је остала чињеница изгледа терена.

---

[10] *Елаборат о резервама минералних и термоминералних вода Врњачке Бање СОУР "Геозавод"*, РО Институт за хидрогеолошка и геолошка истраживања, Београд 1986, 11–18; М. Пештерац и Љ. Натевић, *Геолошке и хидрогеолошке карактеристике Врњачке Бање*, Београд 1970; Н. Милојевић, Б. Филиповић, Н. Димитријевић и Љ. Натевић, Хидрогеологија терена шире околине Врњачке Бање с посебним освртом на термоминералне воде, *Зборник радова Рударско-геолошког факултета* 16 (1974); С. А. Радовановић, О Врњачкој Бањи у геолошком погледу, *Годишњак рударског Одељења Министарства Народне Привреде* 1 (1892) 206.

[11] С. П. Стевановић, *Врњачка Бања*, Београд 1939, 24–25.

[12] Ј. М. Жујовић, *Поуке из геологије*, књ. 1, Београд 1922; исти, *Општа геологија*, Београд 1923.

[13] Д. Антула, Резултати геолошких проматрања на неким нашим термалним изворима, *Записници српског геолошког друштва*, Збор од 10. 12. 1902.

Археолошки налази

Поред Врњачке Бање, 4 km од центра, у селу Врњцима, на високој обрежи старог корита Западне Мораве, налази се праисторијски локалитет Лађариште који припада каснијој фази винчанске културне групе, односно периоду од 3800. до 3300. године пре нове ере. Бројни литички материјал окарактерисао је овај локалитет као насеље са веома развијеном кременом индустријом.[14]

На ушћу Врњачке реке у Мораву, на старој моравској обали на локалитету Ђорђевићи, по речима колекционара Милета Црноглавца, налажен је керамички и кремени материјал.

На ушћу Дубоког потока у Мораву на заравњеном платоу са десне стране у њиви се уочавају фрагменти керамике и камена.

У речишту Врњачке реке 1895. године изнад бањског реона Шапчанин Пера Ристић пронашао је камени праисторијски бат, који је поклонио врњачком лекару др Ђоки Јовановићу, који га је припојио својој праисторијској збирци.

Овај лекар је 1900. године испитујући врњачку околину наишао на трагове праисторијских људи поред Врњачке реке.

Из непосредне околине Врњачке Бање, из Рсоваца и Новог Села, који се наслањају на Бању, поменути лекар добио је од сељака још по један интересантан бат.[15]

На локалитету Немрак у Штулцу, такође на моравској обрежи, на ушћу Попинске реке у Западну Мораву констатован је фрагментован камени материјал и кућни леп.

На локалитету Рудно брдо такође у Штулцу, у дубокој јарузи Слатинског потока, која пресеца брдо, нађена је окресана камена секира.

У Руђинцима, на локалитету Лазића кује с леве стране потока Црнобарца, притоке Јошевика који се улива у Врњачку реку, нађена је камена секира са перфорацијом.

С десне стране истог потока, двадесетак метара од бушотина Геосонде на којима истиче минерална вода, у путићу се уочавала већа количина кремених одбитака.

С леве стране Дубоког потока, на падини брда Бранкове главице на имању Димића, као и с десне стране на новоселској падини, нађен је као појединачан налаз кремени материјал.

Са североисточне падине брда, с леве стране Липовачке реке, притоке Врњачке реке, приликом копања темеља за грађевинске објекте,

---

[14] Ј. Боровић–Димић, Локалитет Лађариште код Врњачке Бање, *Крушевачки зборник* 3 (1987) 195–206; Д. Срејовић, С. Станковић и Ј. Боровић–Димић, *Лађариште – култура и уметност првих земљорадничких заједница на тлу Србије,* каталог изложбе, Врњачка Бања 1989.

[15] Ђ. П. Јовановић, *Врњачка Бања,* Београд 1900, 5.

нађено је неколико фрагмената окресаног и један фрагмент глачаног кременог материјала. Ова падина гравитира ка минералним изворима Слатине, изнад којих се уздиже брдо Дуге. У близини Слатине је и минерална вода Бели извор, добијена дубинским бушењем на том месту, али се раније уочавала минерализација у речишту Липовачке реке.

Најближа налазишта сировина (кремена)

Највећи извор кремена и кварца свакако је планина Гоч у чијем се залеђу Врњачка Бања налази, и чији се повијарци спуштају ка западноморавској долини. Водени токови који се сливају са Гоча (Расина и Врњачка река) су златоносни због везивања златних сочива и жица за кварц.

С леве стране поред тока Црнобарца, у Руђинцима је брдо Грот, право изнад је Орловац, а са десне стране су потеси Корита и Гробље који припадају Штулцу. Такође у Штулцу у непосредној близини је Рудно брдо са истоком црвенкасто црне воде. Сви локалитети су богати кременом и кварцом, а Рудо брдо и окером.

Велика количина кремена и кварца налази се и на брдима Бранкова главица, Црквено брдо и Дуге.

Најближа налазишта сировина (глине)

Цео врњачки крај је крајем прошлог века, важио као црепуљарски центар познат по изради грнчарије, захваљујући лежиштима глине. Добра глина у народу звана "плава глина" се и данас може наћи у Липови и Рсовцима.

Комуникацијски правци

Најкраћа комуникацијска линија са локалитета Лађариште на Обрежи, ка изворима сировина, али и ка шумском залеђу Гоча, кретала се долином Врњачке реке која се развучена у доњем делу, сужава у горњем. У средишњем делу тока с обе стране има минералне изворе и топлике.

Други комуникацијски правац је поток Црнобарац који преко њене притоке Јошевика омогућава пролаз ка Гочу.

Да би се дошло до кремена на Бранковој главици као ближој локацији, и Гочу као даљој, погодна је и долина Дубоког потока у којој су такође регистровани минерални извор и праисторијски материјал.

Следећа комуникацијска линија ишла би на истоку долином Попинске реке, која се преко својих притока Гвозденца и Каменичке реке дубоко завлачи у масив Гоча.

Врло је мала вероватноћа да приликом проласка овим комуникацијама у потрази за каменом за обраду, али и у ловачкој потрази за дивљачи праисторијски становници ове територије нису уочили изворе који су другачији од других и на којима су се, ако ништа друго, зими могле загрејати руке.

Закључак примене овакве методологије на Врњачку Бању

Коришћењем овакве методологије на примеру Врњачке Бање констатовано је да преко подручја појавности минералних вода на врњачкој територији пролазе две велике тектонске дислокације: Врњачка Бања – Плеш и Велуће – Врњачка Бања. Системи раседа ове две дислокације секу се у Врњачкој Бањи и означени су изворима минералних и термоминералних вода. Највећи број врњачких термалних и минералних извора смештен је у уској долини Врњачке реке којом иде главна дислокација, у Црнобарцу и у Дубоком или Пауновачком потоку. Налазишта кремена и кварца налазе се у правцу или поред ових водотока. Најближе комуникацијске линије од праисторијског насеља Лађариште неолитске провенијенције на обали Западне Мораве ка налазиштима сировина и шумском залеђу иду овим токовима. Учесталост појединачних археолошких налаза у ужој бањској зони поклапају се са појавама минералних вода. Етнографска испитивање показала су да је становник овог подневља имао дар уочавања особености воде и њене примене у свакодневном и магијском животу.

Узимајући у обзир перцептивне способности човека и начине манифестација минералних вода, односно њена физичка својства, оне су морале бити примећене било по боји, укусу, топлоти или мирису, као и по топлицима, кад се поред њих пролазило.

УДК: 553.7(497.11):613.38“63”:903

JELENA BOROVIĆ-DIMIĆ

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE USE OF MINERAL WATERS IN PREHISTORY IN SERBIA: VRNJAČKA BANJA CASE STUDY

Summary

Problems in investigating the use of mineral waters in prehistoric times in the spas of Serbia imposed establishing of a distinct methodological approach based on interdisciplinary studies, first of all on interpolation of data from archaeology, geology and ethnology.

The use of mineral waters in prehistoric times in Serbia could be indirectly proved by following dislocation clefts, archaeological sites in the vicinity, by registering and mapping chance archaeological finds, recording raw material deposits used in prehistory, by establishing the shortest and most logical directions of communication towards the raw materials and woodlands, by investigating significance of water in the folk tradition that is evident in the cult, beliefs, legends and toponym along with accepting general perceptional abilities of man in relation to the physical characteristics of mineral water and its surroundings.

Using this methodology for the study of Vrnjačka Banja we have determined that the area where mineral waters appear in the Vrnjci territory is crossed by two large tectonic dislocations: Vrnjačka Banja–Pleš and Veluće–Vrnjačka Banja. Systems of clefts of these two dislocations intersect in Vrnjačka Banja and are marked by springs of mineral and thermomineral waters. Most of Vrnjci thermal and mineral springs are situated in the narrow valley the Vrnjačka reka (in Crnobarac, and in Duboki or Paunovački potok) along which the main dislocation runs. Deposits of flint and quartz are situated parallel to or near these waterways. The shortest lines of communication between prehistoric settlement on the Zapadna Morava and the raw material deposits and forest hinterlands run along these water courses. Frequency of individual archaeological finds in the narrower spa zone coincides with occurrence of mineral waters. Ethnographic investigations have revealed that inhabitants of this area were able to recognize characteristics of water and to use it in everyday life and in magic rituals.

Taking into account human perceptual abilities and ways of manifestation of mineral waters i. e. their properties the latter must have been noticed either due to the color, taste, warmth or scent as well as due to the warm winds.

10. 01. 2003.

РИМСКА ПОСУДА СА МЕДАЉОНИМА ИЗ ЧУРУГА

Александар Јовановић, Филозофски факултет, Београд

Прилог је покушај одгонетања значења декоративног садржаја медаљона са керамичке посуде из Чуруга. Приказане су теме из култних слика Диониса, Јупитера и Сола. Претпостављам да посуда има извесну официјалност и да је део империјалне пропаганде према пограничним деловима Барбарикума с краја II и почетка III века.

Кључне речи: керамика, Дионис, Јупитер, Сол, Барбарикум, praesidium, largatio.

Вођен токовима другачијих интересовања дуго се нисам бавио керамичким материјалом, основном археолошком грађом. Жалим због тога, изгубио сам најнепосреднији додир и осећај са бременитим пуноречјем који овај материјал штедро нуди. Стога се, скоро покајнички, враћам овом непресушном извору археолошког даривања. Повод је декорација једне посуде са археолошких ископавања на налазишту "Стари виногради" у Чуругу, коју ми је са колегијалном предусретљивошћу понудио на обраду Станко Трифуновић. Опхрван заводљивом, криптичном лепотом несвакидашњег примерка, прихватио сам без размишљања, које је, ипак, било нужно. Накнадна памет новог јутра показује да не могу да дорекнем значење декоративног опуса ове посуде и, уопштено, њен функционални смисао и културно-историјски контекст. Стога, ово тумачење нудим као залог обећања и езотеричног покушаја истраживања оновременог наума. Ради се о фрагментованој црвеносмеђој полусферичној зделі са задебљаним и благо закошеним ободом (таб. I, 1). Може се определити у тип 73 по класификацији О. Брукнер,[1] варијанту 6 типа

[1] O. BRUKNER, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd 1981, 95, T. 88/110–111.

XIV по разврставању Г. Поплијана,[2] типу 10 по К. Поци,[3] типу 513 по Д. Бојовићу,[4] типу I/31 према С. Николић-Ђорђевић[5] итд. Зделе овог, прилично распрострањеног, облика најчешће се датују у II век, мада ова функционална форма може трајати дуже и сретати се са материјалом III века.

На очуваном фрагменту, који је, по прилици, половина посуде, уочавају се 6 целих медаљона и 2 одсечка са рељефним представама. Може се претпоставити да је на посуди било 16 медаљона или је то само мој привид проистекао из жеље да се призове питагорејски сакрални рачун. Медаљони су постављени у хоризонталној зони, али не у апсолутној равни, што указује да је сваки посебно отиснут. Отисци прстију са унутрашње стране сведоче о снажном притиску којим је зид посуде потискиван у прислоњени калуп. Медаљони су различитог пречника – од 4,5 до 6 cm; представе су дате у плитком рељефу преливајућих контура и недефинисаних обриса с извесним техничким недостацима и недоследностима, што се посебно огледа у скраћењима, перспективи и детаљима. Посуда је била превучена црвенооранж бојом, која је у великој мери отрта, што додатно отежава идентификацију приказа. Стога, неке од представа се не могу са сигурношћу протумачити, а измичу и детаљи лика и фризура фигура који су релевантни за хронологију. Пратићу низ медаљона с лева надесно.

Први медаљон је делимично оштећен; одбијен је леви део. Приказана је сцена Леде и лабуда, један од најчешћих представа из циклуса Зевсових љубави (таб. I, 2). Леда је нага, главе чежњиво забачене, са десном руком која је благим призивним покретом принета бради, а левом, спуштеном поред тела, ослања се на божански пулвинар; ноге су прекрштене. Приказ Леде је сличан представама хетера, које почивају на класичном, Еуфронијевом узору. Уочљива је само глава и део врата лабуда. Престава одише лирским еротизмом, без наглашене сензуалности и ласцивности. И сам избор теме са лабудом који прилази, а не , иначе чешћа, симплегмична сцена, носи поетику сусрета и наслућене провиденције. Ледин лик обасјава младалачка љупкост, а коса је подигнута у потиљачну пунђу да би се истакли грацилност и дуг лепо обликовани врат и, кроз сакрални плеоназам, нагласила веза са лабудом, метаморфозом Зевса. Од групе малобројних примера са овом темом у нашој археолошкој грађи упозоравам на представе Леде и лабуда на дисковима светиљки из виминацијумског и панонског круга који се могу датовати у последње деценије I и у II век.[6]

---

[2] Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova 1976, 121, Pl. LXV/794–799.

[3] K. Póczy, Keramik, Intercisa II, *Arvh.Hung.* 36 (1957) 204.

[4] D. Bojović, *Rimska keramika Singidunuma*, Beograd 1977, 105, T. LVII/513.

[5] S. Nikolić-Đorđević, Antička keramika Singidunuma, *Singidunum* 2 (2000) 31.

[6] У тези М. Кораћ, *Антички жижци са територије Виминацијума*, Београд 1998, евидентирано је преко 40 примерака са овом темом, и то, углавном, на жишцима типа Loeschcke IV.

На другом медаљону је приказан Сол у четворопрегу коња. Сол стоји у кочијама, на глави има зракасту круну, у подигнутој десној руци држи кружни диск или суд (?), а левом придржава дизгине коња (таб. II, 1). Коњи су приказани у лаком, тријумфалном ходу, прва три су приказана на исти начин, док је глава последњег у низу надесно окренута, што подсећа на извесна решења са тријумфалних приказа из епохе Севера.[7] Иза Сола уочљиве су латице неке пузавице или, пре, винове лозе, а изнад главе божанства је неки нејасни предмет; чини ми се Хераклова чворновата батина. Читава сцена наликује тријумфалним сценама где император, кроз начело imitatio deorum, изједначен са Солом прославља победу.[8] Међутим, остали детаљи ове представе су неуобичајени и захтевају извесна објашњења и рационализацију. Објект у десној руци божанства је диск или посуда и чини се да има исто значење. Диск је сунчев симбол и његова целестална супстутуција, а посуда може означавати исту идеју кроз схватање да је сунце-тањир величине једне стопе у коме се сустиче и жижи светлост, преузето из учења јонских филозофа материјалиста.[9] Винова лоза може у контексту ове представе означавати дионизијски тријумф на истоку и симболизовати идеју exemplum Alexandri, а Хераклова батина изнад главе Сола супституцију Херакла, митског родоначелника царева из династија Антонина и Севера.

На следећем медаљону приказана је сцена из дионизијске култне слике: сатир са котарицом или мешином (таб. II, 2). У десном делу медаљона је разиграни приказ нудећих чокота винове лозе, а у левој сатир у снажном искораку. Савијеном левом руком држи, а подигнутом и извијеном десном руком придржава неки предмет, који може бити котарица са грожђем или мешина са вином. Овакви прикази сатира су чести у представама Дионисове пратње на саркофазима, тореутичким или керамичким посудама, посебно у II–III веку.[10]

И наредни медаљон носи представу из Дионисовог култа. Приказан је силен који свира у двојницу (таб. III, 1). Здепаста, тешконога представа силена приказана је у благом покрету који прати лагано, онеирично милозвучје диаулуса. Овакве представе силена евидентиране су у рељефима, бронзаној пластици, теракоти итд.[11] Присуство двојнице у овој

---

[7] На пример, на приказу тријумфалне процесије са лука Септимија Севера у Лептис Магни (N. H. RAMAGE and A. RAMAGE, *Roman Art,* Cambridge 1995, 240, Pl. 9. 11).

[8] На пример, овакве представе се појављују на реверсима антонинијана Каракале, док на новцима војничких царева доминира фронтална представа Сола у квадриги.

[9] HERACLIT., *Fragm.* 57.

[10] Представе из Дионисовог култа, али у правоугаоним параграмама, срећу се на дршкама кантароса и глеђосаним посудама са нашег простора, које се датују у II век (А. Јовановић, Налаз култних посуда из римског периода у Ландолу код Смедерева, *Смедерево* 6/12 (1995) 111, напомена 5; Т. ЦВЈЕТИЋАНИН, *Глеђосана керамика Горње Мезије*, Београд 2001, 32–37).

[11] Слични прикази су дати на бројним објектима у Ренаковом репертоару античких рељефа (S. REINACH, *Répertiore de Reliefs Grecs et Romains*, II, Paris 1912, 8/2; 16/2 итд.).

представи наговештава Марсијину тему у овој причи, извесну официјалност кроз заштиту нишчих и обесправљених коју овај силен означава. Представа на следећем медељону ми измиче јер не препознајем поједине, рекло би се кључне, детаље. У левом крају медаљона видљива је мушка фигура снажне конституције која стоји у биги; поред ње нејасно се уочавају обриси још једне људске фигуре (таб. III, 2). И чланове биге тешко разазнајем. Наиме, нејасано се виде предњи делови животиња упрегнутих у биги. Може се помишљати на пантере, лавове или коње, али усправни предњи део животиње као да указује на хибридну представу кентаура. Испод биге је представа предимензиониранога грозда. Овај потоњи детаљ указује на сцену Дионисовог тријумфа. У том контексту, фигура поред Диониса, могла би бити Аријадна, а у кочије којима језде божанства могу бити упрегнути пантери, лавови или кентаури. Међутим, мушка фигура у биги нема путеност и мекоћу каква је уобичајена у представама Диониса, већ наглашена вирилност присталија Хераклу или императору. Мада је и на нашем простору потврђена сакрална блискост Диониса и Херакла, скоро тасоског одјека, чини се да овде треба помишљати на другу могућност. Може се претпоставити да су у биги представљени цар и царица у дионисијском тријумфу.[12] Ова тема би се могла повезати са низом царева којима је тријумф на Истоку био остварен или прижељни идеал.

На следећем медаљону приказана је сцена жртвовања над олтаром (таб. IV, 1). Лево и десно од четвртасте аре, на чијој је плинти уочљив пламен, налазе се две стојеће фигуре у дугим свечаним одорама, можда и велом пребаченим преко главе, које жртвују над олтаром. Изнад олтара налазе се два букраниона постављена један изнад другог. У сцени доминирају пијетет, достојанствени мир и тиха апокрифност. Отвара се дилема коме божанству се приноси жртва и коме припада овај свети перивој. Први утисак, најчешће варљив, указивао би да је реч о Дијанином светилишту. На ту могућност индицира приказ два букраниона изнад олтара који се могу повезати са жртвовањем бикова у сакралном чину caput rerum. Након те свечане култне радње, главе бикова се преносе у храм Дијане.[13] Међутим, жртва бикова се може повезати и са култом Јупитера и Диониса. Чини ми се да је то и овде случај и да је приказано светилиште посвећено управо поменутим божанствима. На ту претпоставку, посредно, указује двојност исказана кроз два адоранта и два букраниона, јединство Јупитера и Диониса исказано у начелу силног Тауруса и чињеница да се на овој посуди јављају медаљони са сликама из

---

[12] Упоредити приказ са камеје Хага са представом дионизијског тријумфа Константина и Фаусте, односно Клаудија и Меселине према старијем тумачењу (G. M. A. RICHTER, *Engraved Gems of the Romans*, London 1971, 125).

[13] LIVY I, 45,4; M. H. CRAWFORD, *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974, no. 335/9; 372.

Јупитеровог и Дионисовог култа.[14] Чак се и елементи из Соловог култа, божанства чији се прикази такође појављују на овој посуди, могу препознати у овој представи. Наиме, пут Феатонтова, а сваке друге апотеозе, пролази кроз рогове зодијачког бика.[15] У овом контексту намеће се помисао да је и у овај приказ уткан империјални култ и да су два адоранта заправо цареви, од којих онај с десне стране приноси жртву над олтаром, а онај с леве ослања се на жезло или копље, које би могло означавати идеју hasta pura. Сенекин исказ о односу адоранта, жртвеника и бика могао би бити стоичка основа и усуд овог приказа![16]

На наредном медаљону приказана је хералдичка конституција: у средини палмово дрво, а са стране две снажне птице (таб. IV, 2). Могли би то бити паунови и обележавати идеју Јунониног картагинског тријумфа. Од последњег очуваног медаљона остао је само мали десни одсечак у коме се наслућује доњи део чокота или тирса, што би указивало на приказ из дионизијског култа. Можда овом медаљону припада фрагмент (инв. бр. 552/01) на коме се види глава сатира (?) и крај педума који носи пребаченим преко левог рамена.

Остављајући, чини се недохватну, расправу о сакралној семантици представа на посуди, њеном значењу, разлозима настанка и продукционом кругу за крај, упустио бих се у, такође вировито, питање њене хронологије. Страхујем да се не може отићи даље од уводне напомене да се посуда према форми може датовати у шири хронолошки оквир II–III век. Располажемо малим могућностима, сасвим супсецивног карактера, којима се хронологија ове посуде може ближе одредити. Навешћу их са надом да ће ме њихов скуп утврдити у несигурном закључивању. Лик Леде на првом медаљону има младалачку љупкост и пролећну лепоту којом зрачи женски портрет с краја II века, заснован на Дијанином чедном сјају и моралном узору у ликовима младих царица Фаустине Млађе, Луциле и Криспине. Фризура, пак, нема нодус на потиљку, већ неку врсте зденуте погачасте пунђе, која је карактеристична за царице из династије Севера. У приказима мушких божанстава Сола, Диониса или Херакла, који можда кроз идеју imitatio deorum представљају цареве, преовлађује израз динамичког експресионизма, који је особен за постсеверијанску епоху, али се као морално призивни архаизирајући кредо може срести у уметности за време династије Антонина и Севера. Додајмо да су представе са темама из култа Диониса/Либера у Панонији посебно честе у периоду с краја II и почетка III века, односно у време

[14] Детаљније о овој повезаности видети моју белешку уз новац L. Volumnius-а из 81. пре н.е. у раду "Неколико белешки из античке нумизматике" у овом броју *Гласника САД*.

[15] Ovid., *Metamorf.*, II, 75–81.

[16] Seneca, *De providentia*, VI.

династије Севера.[17] Најзад, зонално украшавање посуда са медаљонима култног садржаја среће се на посудама од тера сигилате из продукције Рајнцаберна и Вестендорфа. Мада ови медаљони немају комплексније култне слике, чини се да вредно истаћи чињеницу да су разуђеним представама са посуде из Чуруга, ипак, ближи медаљони сакралног сижеа са тера сигилате из вестерндорфског круга који се могу датовати у време последњих царева из династије Антонина и током владавине династије Севера. Такође, запажају се и извесне сличности у детаљима, као у приказу чокота или необичног забата у виду грана или Хераклових батина, са тера сигилате из панонске радионице "X". Сведено, хронологија ове посуде могла би се омеђити последњим деценијама II и првом четвртином III века.

Утврђивање производног круга у коме је настао овај објект чини се беспредметним напором. Недостатак блиских аналогија ограничава сваки закључак. Извесну, конвергентну сличност са примерком из Чуруга показују зделе из Сирмијума и Корнакума са медаљонима украшеним отисцима гема.[18] Формална сличност са судовима из средњогалских радионица са аплицираним медаљонима, на коју је указала О. Брукнер, значајна је и могла би се сматрати упориштем, посебно у погледу хронологије.[19] Међутим, нагласио бих различите начине моделирања ових декоративних детаља: аплицирани медаљони су део серијске продукције, док медаљони отиснути на посуди из Чуруга представљају индивидуални (појединачни) технолошки поступак са комбиновањем матрица. Додајмо још један обол у корист разлика: медаљони са посуде из Чуруга су иконографски богатијег и сакрално разуђенијег садржаја. Декорација ове посуде је постигнута утискивањем масе зида посуде у прислоњену матрицу са представом у негативу. Чињеница да овакве посуде недостају у непрегледном броју керамичког материјала са панонских налазишта упозорава на могућност да коришћене матрице и нису биле намењене овом технолошком поступку. Могу се понудити претпоставке да су то биле матрице за отискивање медаљона на бронзаном лиму за декорацију панонских ковчежића за накит или за отиске дискова на светиљкама или за отискивање представе на крустелумима. На дисковима светиљки из панонске продукције појављују се мотиви Леде и лабуда и дионизијске теме;[20] на медаљонима са ковчежића за накит јављају се медаљони са

---

17 В. Даутова–Рушевљан, *Римска камена пластика у југословенском делу провинције Доње Паноније*, Нови Сад 1983, 88–89; A. Sz. Burger, Die Skulpturen des Stadtgebietes Sopianae und der Limesstrecke Lussonium-Altinum. *CSIR/Ungarn* 7 (1991) 73.

18 O. Brukner, *op.cit.*,31, T. 51/15, 16.

19 H. Vertet, Observations sur les vases à médaillons d'aplique, *Gallia* 27/1 (1969) 95 ff.

20 D. Ivany, *Die pannonischen Lampen, ein Typologisch-Chronologische Ubersicht*, Diss. Pann. Ser. II, No. 2, Budapest 1933, 10–11; B. Vikić–Belančić, Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu,* 3. ser. sv. V (1971) 95–125, T. IV/3, 7; V/6;X/1; J. S. Rubright, Lams from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica, *Сирмиум* 3 (1973) 46–47.

персонификацијама, али и официјалним темама,[21] док се у бројним приказима на крустелумима препознају највеће тематске и иконографске сличности са нашим примером.[22] Дакле, мајстор је у неком великом керамичком центру, попут Сирмијума или Аквинкума, имао велики избор матрица и комбиновао их према нахођењу или, пре, према нарученој и постављеној шеми.

Наговештена дилема се своди на комплексно питање: Да ли су теме медаљона биране по неком начелу или су неповезано расуте у вртлогу случајног избора? Ближи сам првој могућности. Између представа из култа Јупитера, Диониса, Сола и, евентуално, Херакла може се успоставити чврста програмска веза бар по три, рекао бих кључне, основе: сотерологија, тријумф, апотеоза. У контексту ове посуде, можда је још од већег значаја чињеница да на овим сакралним стожерима почива империјални култ. Овако наметнут закључак да је ова посуда израз програмског начела којим се афирмише империјални култ свакако је претеран, али ми се чини да је од свих могућих решења најпријемчивији.

Овај аспект проблема се усложава чињеницом да се овај простор није налазио у границама Царства, већ је био у Барбарикуму. Римски импорт среће се ван граница Империје и овакава посуда, мада није луксузна, можда је биле део официјалног поклона (largitio) намењеног неком локалном прваку или вођенијем члану варварске заједнице.[23] С друге стране, консеквентан програм који ниже прича представа са медаљона указује на пропагандни карактер овог објекта који је намењен некој другој категорији становништва. Чини се да је посуда оваквог карактера могла настати у вези са идејом о формирању нове римске провинције Сарматије (и Маркоманије) на овим просторима у време владавине Марка Аурелија.[24] Мада до оснивања привниције није дошло, иако су већ изабрани гувернер и администрација, присуство римских грађана организованих у насељима, са кураторима на челу, сигурно је постојало, можда и више деценија, судећи према аналогијама са процесима осни-

---

21 Упоредити богат фонд ове грађе публикован у синтези: D. GÁSPÁR, Römische Kästchen aus Pannonien, *Mit.Arch.Inst.* 15/1-2 (1986).

22 О овим објектима на ширем простору Панонија видети код A. ALFÖLDI, *Tonmodel und Reliefmedaillons aus den Donauländern*, DissPann, II/10, Budapest 1938, 312–341; за наш простор провинције Доње Панонија видети рад О. БРУКНЕР, Керамички медаљони – празнични колачи у римском керамичком занатству, *Рад музеја Војводине* 39 (1997) 97–102.

23 За римски импорт у овом делу Барбарика и његов карактер упоредити радове: D. GABLER, Terra sigillaták a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricmban, *Arch. Ért.* 95 (1968) 211–242; D. GABLER, *Zu fragen der Handelsbeziehungen zwischen der Römern und den "Barbaren" im Gebiet östlich von Pannonien, Römer und Germanen in Mitteleuropa*, Berlin 1975, 87–121; О. БРУКНЕР, Римски налази у југословенском делу Барбарикума – Бачка и Банат, *Археолошки Весшник* 41 (1990) 199–216.

24 За ову, у суштини, недоречену тему видети опште код A. MÓCSY, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974, 184, 193 и посебно код J. FITZ, Neue Ergebnisse in der Pannonia-Forschung, *Alba Regia* 24 (1990) 158 ff.

вања других провинција. Овај потенцијал није нестао неостваривањем пројекта о оснивању нове провинције, већ су се римски интереси реализовали преко президија који је успостављен на овом граничном простору према провинцији Дакији у време владавине Комода[25]. Можда подршку оваквој претпоставци пружа и остава денара с краја II из прве половине III века вероватно откривена у Чуругу.[26] Стратиграфија и хронологија насеља на "Старим виноградима" у Чуругу пружају упоришта за овакву претпоставку.[27] Истражено је значајно насеље из каснолатенског периода датовано у другу половину I века пре н.е и I век н.е. Вероватно се може сврстати у пространа отворена насеља типа Szekály по класификацији Д. Габлера[28] и Е. Петреш,[29] која често имају континутет у наредним периодима. И у на локалитет "Стари виногради"у Чуругу је потврђена ова ситуација: насеље се смањује током II века н.е., а крајем II и током III века поново се интензивно живи на овом простору. То је период коме припада и фрагмент зделе који је предмет овог прилога. Значајан број уломака од различитих посуда тера сигилате сведочи о живим контактима са оближњим просторима Империје,[30] а можда и о наговештеном присуству римских грађана на овом локалитету.[31]

УДК: 904–033.64"652":738.032.7(497.11 Чуруг)

---

25 За praesidia и бурги успостављеним у овом периоду упоредити А. Mócsy, *op. cit.*, 196–199.

26 У једној археолошкој белешци из 70-их година XIX века помиње се остава денара из Csurog-а, која се вероватно односи на наведени локалитет у Чуругу (?). Већина новаца је из периода 189–193. За основне податке о овој остави видети код E. Farkas, The Elek Coin Hard-Numismatic date to the History of Barbaricum in the Begenning of the 3rd Century AD, *Folia archaeologica* 49-50 (2002)199–206.

27 С. Трифуновић и И. Пашић, "Стари виногради"у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште, *Гласник Српског археолошког друштва* 19 (2003) 263–289.

28 D. Gabler, *Aspects of the development of Late Iron Age settlements in Transdanubin into the Roman Period. Studies in the Iron Age of Hungary*, BAR, Int. Ser. CXLIV, 1982, 57 ff.

29 E. F. Petres, The Problem of the Seltic Survival in Pannonia, *Alba Regia* 24 (1990) 7–15.

30 За римску керамику са налазишта "Стари виногради" у Чуругу видети инструктивни рад колегинице Татјане Рајковић "Римска керамика са археолошког налазишта "Стари виногради" код Чуруга" у овој свесци Гласника САД.

31 Број посуда од тера сигилате на овом налазишту је висок и сведочи о значајном непосредном или посредном римском присуству. Сличне закључке на основу броја посуда изводи K. Kuzmova, Terra Sigillata im Barbarikum noerdlich Pannoniens, *Rei cretariae romanae fautorum – Acta* 29–30 (1991) 129–135.

ALEKSANDAR JOVANOVIĆ

A ROMAN VESSEL WITH MEDALLIONS FROM ČURUG

Summary

The contribution is an attempt at interpreting the representations on a fragmented vessel from the site of "Stari vinogradi" at Čurug. The vessel is decorated with a row of medallions containing mythological scenes (T. I/1). Of the presumed 16 medallions, 8 have survived entirely or partly. The first shows a theme from Zeus' love cycle: Swan and Leda (T. I/2). The second depicts Sol in his triumphal chariot holding the solar disc (T. II/1). The next three medallions contain motifs from the Dionysiac cult: a satyr holding a basket with grapes (T. II/2); Silenus playing the double pipe; and Dionysus in a panther-drawn chariot (T. III/2). The next medallion depicts an offering scene: two male figures by an altar surmounted by two bucrania (T. IV/1); this seems to be a pastoral shrine sacred to Dionysus. The next medallion depicts a palm tree and two peacocks (T. IV/2). In the last and only partially preserved medallion, a Dionysiac scene is discernible: a satyr holding a shepherd's crook. Elements common to the cults of Jupiter, Sol and Dionysus are soteriology, triumph and apotheosis. It may be observed that the decoration of this vessel, through the in *formam deorum* principle, involves an indirect expression of the imperial cult. The vessel may be dated to the late second and early third centuries, and attributed to a major pottery-making centre such as Sirmium or Aquincum. Certain details suggest a connection with the Pannonian workshop known as "X", which was active in that period. The observable propagandistic character of the decoration is probably linked with the late-second-century idea of establishing a new Roman province, Sarmatia, which would have included the Čurug area.

26. 04. 2004.

1

2

1

2

1

2

1

2

РИМСКИ КАМЕНИ СПОМЕНИЦИ ИЗ ЗБИРКЕ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У РУМИ

Радмила Зотовић, Археолошки институт, Београд

Збирка камених споменика Завичајног музеја у Руми садржи углавном фрагменте надгробних споменика и нешто архитектонске пластике. Надгробни споменици су очувани у таквом стању да се углавном могу изводити закључци о декоративним елеменатима и извесним морфолошким особинама. Од осталих споменика издвајају се композициони делови надгробних споменика као што су групе са лавовима на постаменту и делови архитектонске пластике.

Кључне речи: камена пластика, надгробни споменици, групе са лавовима, рељефне представе, декоративни елементи, Басијана.

Завичајни музеј у Руми броји седамнаест камених споменика римског периода. Од тог броја шест споменика (к. бр. 12–17) припада римској каменој пластици, док преосталих једанаест споменика представљају надгробне споменике или композиционе делове надгробних споменика.

У композиционе делове надгробних споменика спадају групе са лавовима на постаменту (к. бр. 3 и 4), док су надгробни споменици углавном заступљени надгробним споменицима типа стела. Изузетак чини надгробни споменик к. бр. 10, који припада типу надгробних жртвеника. Надгробни споменици типа стеле очувани су у фрагментарном стању, и то углавном, нажалост, у фрагментима малих димензија. Иако овакви фрагменти не дају могућности за поуздану морфолошку и типолошку анализу споменика, ипак дају извесне могућности за међусобно поређење декоративних елемената, па тиме и извесних морфолошких особина. Изузетак чини надгробни споменик к. бр. 2, који, према очуваном фрагменту натписног и рељефног поља, не даје никакве карактеристике према којима би се могле одредити иоле прецизније типолошке одлике. Сви остали надгробни споменици типа стеле, иако осим споменика к. бр. 1,

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society 20 (2004) 217–224.

малих димензија очуваних фрагмената, пружају могућност за извођење следећих закључака. Већина њих има фланкирано рељефно или натписно поље стубовима, равним, тордираним или канелираним, док се за оне код којих је очуван забатни део (к. бр. 1, 5, 8 и 9) може уочити да се ради увек о уклесаном троугаоном забату. Примери три споменика (бр. 1, 5 и 8) на којима је очуван уклесан троугаони забат и фрагменат рељефног поља фланкираног стубовима указују да би се и у случајевима осталих споменика могло претпоставити да се ради о типу стеле са уклесаним забатом, такође највероватније троугаоним. Овакав тип стеле припада такозваном архитектонском типу стела.[1] Појава овог типа стела је иначе честа на подручју провинције Доње Паноније и Норика. Појава овога типа стеле у другим деловима римских провинција на територији данашње Србије је ретка, а понегде чак сасвим спорадична. Интересантно је уочити да се спорадична појава овога типа стела на подручју нпр. источног дела римске провинције Далмације[2] може везати за утицаје клесарских радионица из Доње Паноније, конкретно Сирмијума. Порекло оваквог типа стеле води у симболичком смислу од представљања надгробних споменика као прочеља храма, тј. куће за покојника. У територијалном смислу њен прототип се налази, по једнима, у грчким надгробним капелама одакле је прешао на тло хеленизоване јужне Италије и даље у Рим, северну Италију и затим Илирик, односно Далмацију, а по другима, у римским сандуцима за пепео који су имали фронтално решење у облику куће, односно храма.[3] Забат, који може бити и полукружног облика а не само троугаоног,[4] осликава у првобитном смислу кров храма, тј. куће, али током времена он на надгробним споменицима добија декоративно-симболичко значење. У том смислу осликава више сфере духовног нивоа, небеса или небески океан, којим путује душа покојника, па тако постаје на надгробном споменику у морфолошком смислу омеђен простор у коме се осликавају најчешће рељефне представе симболичког значења, а ређе и глава или попрсје самог покојника. Примере рељефних представа у забату наших споменика налазимо на споменицима к. бр. 1, 5 и 9. Једино се на споменику бр. 1 може разазнати

---

[1] Подела према A. ALEXANDRESCU – VIANI, Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure, *Dacia* 29, n. 1–2 (1985).

[2] Р. ЗОТОВИЋ, *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*, Ужице 1995, 102, бр. 6. Овај споменик има полукружно уклесан забат, али су забат и натписно поље фланкирани стубовима, хоризонтално и вертикално канелованим.

[3] О поделама стела према архитектонским детаљима види још: G. MANSUELLI, *Le stele Romaine del Ravennate e del basso Po*, Ravena 1967; Д. ДИМИТРОВ, *Надгробните плочи от римско време в северна България*, София 1942.

[4] Полукружно уклесан забат није карактеристичан за провинцију Доњу Панонију пре периода Клаудија. Види, В. ДАУТОВА–РУШЕВЉАН, *Римска камена пластика у југословенском делу провинције Далмације*, Нови Сад 1983, 40, 43.

да се ради о рељефној представи круга, највероватније крајње стилизованој представи розете[5] или сунчевог диска. У ширем смислу декоративно-симболичког значења обе ове представе стилизоване у виду круга означавају душу или личност самог покојника.[6] У троугаоним пољима споменика к. бр. 1, 5, 8 и 9 такође су видљиве рељефне представе делфина (к. бр. 1 и 9) и фантастичних водених животиња (к. бр. 5 и 8). Представа делфина потиче свакако из римске сепулкралне уметности где је испрва био симбол небеског океана којим је душа путовала до Острва блажених или Месеца, да би касније означавао превозника душа до њиховог одредишта. Како сам забат осликава идејно-симболички небо, то су представе делфина у троугаоним пољима доста честе. Овај декоративни мотив је чешћи у западним провинцијама Царства него у источним. Представе фантастичних водених животиња у троугаоним пољима такође наглашавају филозофско-религиозни концепт путовања душе небеским океаном и преношења душе до њеног коначног одредишта, односно имају улогу симболичког осликавања психопомпа.[7] Мотив канелираних или тордираних стубова који се јавља на надгробним споменицима из збирке Музеја у Руми нема никакав декоративно-симболички израз, већ чисто декоративан, као реминисценција на представу прочеља храма или куће. Тордирани стубови у овом случају, тј. као на примеру споменика к. бр. 1, немају никакве везе са стилизацијом или преузимањем из народне уметности локалног простора мотива ужета.[8] Фрагменти споменика к. бр. 7 и 8, који имају натписно и рељефно поље фланкирано равним стубовима, несумњиво показују исти квалитет и стилску "уједначеност" у изради. Ово несумњиво указује на исту клесарску радионицу и истог мајстора – клесара. Остали споменици говоре о истом типолошком узору који је праћен свакако у оквиру исте клесарске радионице. Овде се не ради о преношењу типолошког узора са територије на територију и прихватању "омиљеног" типа надгробног споменика, већ свакако о преузимању типолошких узорака из "Müster-

[5] Розета може бити представљена као цвет или стилизована у разним облицима од којих је крајњи и најједноставнији облик круга. О декоративним облицима розете види F. SOLVIAT, Astral et Divin: A propos d' une stèle de Thasos, *Revue Archéologique* 1, Paris 1966, 38, fig. 6.

[6] Р. ЗОТОВИЋ, *op. cit.*, 51–52.

[7] И овај мотив – некакве фантастичне водене животиње са издуженим таласастим репом – чешћи је у западним провинцијама него у источним. Негде је чак задњи део тела делфина представљен јако издуженим таласастим репом, па је тешко рећи да ли је то спој делфина и некакве фантастичне животиње. Види, A. SCHOBER, *Die Römischen Grabstein von Noricum und Pannonien*, Wien 1923, 103–104, n. 227, fig. 116 (Budapest); 110, n. 239, fig. 125 (Budapest); 119, n. 261, fig. 133 (Budapest) – I–II v.

[8] Мотив ужета је карактеристичан за провинцију Далмацију, и то део источне Босне и Херцеговине, западне Србије и северне Црне Горе, и такође не стоји у вези са преузимањем и стилизацијом декоративног орнамента тордираних стубова. Види: Д. СЕРГЕЈЕВСКИ, Римска гробља на Дрини, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву* 46 (1934) 33.

bucher", књиге узорака.[9] Понекад копирање узорака из књиге узорака бива ствар вештине руку мајстора, па су се чак могли додавати и различити декоративни елементи или симболи који су осликавали свет аутохтоних идеја, појмова или представа,[10] што овде није случај. Очигледно да су узорци са подручја античке Басијане били дистрибуирани из једне клесарске радионице чији типолошки узорци потичу из строгог копирања римских сепулкралних узорака. Таквим узорима припада и стела к. бр. 1 која нам на основу једног детаља у представи мушкарца у рељефном пољу може помоћи да одредимо шири хронолошки период у који се могу датовати надгробни споменици из ове збирке. Иако је рељеф доста "избледео", тј. испран деловањем атмосфералија, може се уочити да мушкарац у десној руци држи волумен. Волумен представља симбол добијања грађанског права, па се сходно истицању ове чињенице може претпоставити да се надгробни споменик односи на период пре 212. године, када су иначе сви припадници Римског царства добили аутоматски римско право грађанства. Осим тога, датовање овог типа стела са тордираним или канелираним стубовима и уклесаним забатом, троугаоним или полукружним, одређује се углавном у I и II в. н. е.[11] Њихова појава је знатно чешћа у II него у I веку. На основу тога може се закључити да споменици типа стела из збирке Музеја у Руми припадају периоду II в. н. е.

Колико је била "омиљена" представа целе фигуре на овом простору, не може се проценити на основу очуваних фрагмената споменика. Представа људске фигуре је иначе по свим провинцијама Царства знатно ређа од представе попрсја покојника, и најчешће се јавља у представљању војника. Могуће да се и на споменику из Руме ради о војном лицу, јер у левој испруженој руци мушкарац држи некакав дугачак и узак предмет, можда мач.

Такође у стереотипне делове надгробних споменика спадају групе са лавовима, к. бр. 3 и 4. Групе са лавовима служиле су као финализација одређеног надгробног споменика или као композициона целина монументалних надгробних споменика.[12] Сличне композиционе целине са два хералдички постављена лава, главама овна испод предњих шапа и понегде стубом између, налазимо код нас на подручју Пожаревца,[13] као и

---

9 E. DIEZ, *Flavia Solva – Die Römischen Steindenkmäler auf Schlosz Seggau bei Leibnitz*, Wien 1959, 22–23.

10 *Ibid.*

11 Види нпр. A. SCHOBER, *op. cit.* – за примере оваквог типа стела.

12 G. KREMER, Grabbauten des Aediculatypus in Noricum, *Budapest Régiségei* 34, Budapest 2001, Abb. 12 – Grabaedicula aus Vetel (према FLOCA–WOLSKI, Aedicula funeraria in Dacia romana, *Buletinul Monumentelor Istorice* 42 (1972).

13 Р. ЗОТОВИЋ, Римски камени лавови из збирке Народног музеја у Пожаревцу, *Viminacium* 13–15 (2003), к. бр. 4, 6, 8, 13.

Пљеваља.[14] Примерке из Музеја у Руми можемо везати за појаву монументалних надгробних споменика или чак гробних целина типа *area maceria cincta*. На последњу претпоставку упућују налази архитектонске пластике к. бр. 15–17, означени као делови полустуба, и к. бр. 14, део архитектонске пластике нејасне намене. Сва четири примерка имају са задње стране видљиве жлебове за причвршћивање, па је могуће да се ради о деловима ограде монументалних гробница. Представе лавова са главом овна испод шапа лава уобичајено се везују за култ Сераписа и Кибеле,[15] па их ни овде не треба стављати у другачији контекст. Култ Сераписа и Кибеле је, како на италском тлу, тако и на Истоку, имао нарочитог утицаја од краја I в. н. е. па надаље. Највероватније да га на овим просторима не треба очекивати пре друге четвртине II в., па се тако и композиционе целине са лавовима могу највероватније датовати у период од друге половине II в. па надаље.

Једном речју, римски надгробни споменици из збирке Музеја у Руми могу се одредити у шири хронолошки оквир II века. Вероватно је да представљају производе исте локалне клесарске радионице чије се место за сада не може одредити. Очувани фрагменти споменика упућују на то да се извесни узорци, као к. бр. 7 и 8, рађени руком истог мајстора клесара, као и на то да израду споменика нису примарни улогу имали културолошки утицаји и њихово ширење са одређених простора на подручје Басијане, већ преузимање узорака из тзв. књиге узорака (Musterbücher). Делови архитектонске пластике могу се означити као делови монументалних гробница *area maceria cincta*. Могуће да и тзв. групе са лавовима припадају монументалним гробним целинама, али се у сваком случају могу одредити у делове монументалних надгробних споменика.

---

[14] А. Церманović–Кузмановић, Д. Срејовић и Ч. Марковић, Комини, Пљевља – римска некропола, *Археолошки преглед* 8 (1966); Комини, Пљевља – некропола античког града, *Археолошки преглед* 9 (1967) 114.

[15] Б. Гавела, Антички споменици грчко-египатског синкретизма у нашој земљи, *Старинар* 5–6 (1954/55) 43 и д.
Г. Цветковић–Томашевић, Бела црква у Карану – маузолеј жупана Брајана, *Саопштења* 22–23 (1990–91) 172.

КАТАЛОГ

1. Стела од кречњака, доста оштећена, инв. бр. 424. Очуван горњи део споменика са забатом и рељефним пољем, димензија 0,95 x 0,80 x 0,26 m. Троугаони забат уклесан дуплом профилацијом. У самом врху забата рељефна представа круга, а у оба унутрашња угла видљиви остаци рељефног украса (полумесец ?) У слободним троугаоним одсечцима видљиви остаци рељефне представе највероватније делфина. Рељефно поље с обе стране ограничено тордираним стубовима, а између рељефног и натписног поља трострука профилација. У рељефном пољу представа целе мушке фигуре у стојећем ставу. Глава мушкарца представљена у забату. Мушкарац у левој до груди савијеној руци држи волумен, а у десној испруженој некакав предмет, можда мач.
Нађено у Руми у дворцу Пејачевића. Претпоставља се да потиче са Басијане (таб. I, 1).
Лит.: В. Даутова–Рушевљан, *Римска камена пластика у југословенском делу провинције Доње Паноније*, Нови Сад 1983, 19, н. 82, Т. 4/5.

2. Стела од кречњака, очувана у фрагментарном стању, димензија 1,02 x 0,55 x 0,20 m (инв. бр. 415). Очуван део натписног поља уоквирен троструком профилацијом, и изнад тога незнатан део рељефног поља.
Басијана.
Непубликовано.

3. Горњи део споменика од кречњака, димензија 1,05 x 0,32 x 0,44 m (инв. бр. 419). На постаменту два лава у лежећем положају, окренути један другоме леђима. Главе оба лава одбијене, а између доста оштећен стуб (у опису документације глава Сераписа ?) Испод предњих шапа лавови држе нешто (можда глава овна). Споменик коришћен у секундарне сврхе. Са задње стране споменика на телу левог лава урезани бројеви 183 (таб. I, 2).
Басијана
Непубликовано.

4. Горњи део споменика од мермера, димензија 1,05 x 0,44 x 33 m. Представљена два лава у лежећем положају, окренути један другоме леђима. Између њих представа стуба. Главе лавова оштећене, а испод предњих шапа глава овна (таб. II, 1).
Брестач код Пећинаца. (можда Бресторн? 428-2-2)
Лит.: С. Ћирић, Горњи завршетак надгробне стеле са лавовима из лапидаријума Завичајног музеја – Рума, *Зборник Завичајног музеја у Руми* 1 (1997) 25–27.

5. Стела од кречњака, очувана у фрагментарном стању, димензија 0,53 x 0,90 x 0,19 m. Очуван део рељефног поља и доста оштећен забат. Рељефно поље фланкирано стубом са капителом од акантуса, а у њему видљива доста оштећена рељефна представа две мушке главе. Троугаони забат уклесан, а у њему једва видљива рељефна представа или орнамент. У троугаоним одсечцима фантастичне водене животиње (таб. II, 2).
Басијана.
Непубликовано.

6. Стела од кречњака, очувана у фрагментарном стању, димензија 0,31 x 0,31 x 0,42 m (инв. бр. 413 – као део саркофага?). Очуван доста оштећен фрагменат рељефног поља са видљивим делом стуба којим је поље било фланкирано. У рељефном пољу доста оштећена представа – могуће две људске главе (таб. III, 1).
Басијана.
Непубликовано.

7. Стела од кречњака, очувана у фрагментарном стању, димензија 0,50 x 0,18 x 0,53 m (инв. бр. 416). Очуван део натписног поља фланкираног равним стубом. Од натписа видљиво *De(functus)/ ann(orum) X .../ h(ic) s(itus)/ Lic.* (таб. III, 2).
Басијана
Непубликовано.

8. Стела од кречњака, очувана у фрагментарном стању, димензија 0,42 x 0,51 x 0,30 m. Очуван део рељефног поља и забата. Троугаони забат уклесан, а у троугаоним одсечцима видљиви остаци некакве представе (можда водене животиње). Између забата и рељефног поља трострука профилација. У рељефном пољу с десне стране очуван стуб са профилисаним капителом којим је поље било фланкирано. Са горње стране споменика видљив округао жлеб (таб. IV, 1).
Басијана.
Непубликовано.

9. Стела од кречњака, очувана у фрагментарном стању, димензија 0,50 x 0,47 x 0,30 m (инв. бр. 411). Очуван забат и део рељефног поља. Троугаони забат уклесан троструком профилацијом. У забату видљиви остаци некакве рељефне представе, а у троугаоним одсечцима делфини. У рељефном пољу видљиви остаци некакве рељефне представе (можда људска глава).
Басијана
Непубликовано.

10. Надгробна ара од кречњака, очувана у фрагментарном стању, димензија 0,33 x 0,30 x 0,20 m (инв. бр. 644). Очуван горњи део споменика. На врху видљив округао жлеб. Од натписа очувано *Dis/ mani(bus)* (таб. IV, 2).
Место налаза непознато.
Непубликовано.

11. Надгробни споменик од кречњака, очуван у фрагментарном стању, димензија 0,68 x 0,45 x 0,20 m (инв. бр. 410 – у документацији Музеја описан као део саркофага?). Споменик напред оштећен одбијањем. На фрагменту видљиве рељефне представе три попрсја – мушког, женског и дечјег. Споменик коришћен у секундарне сврхе. Са задње стране видљив урезан крст и бројеви 18.0 (таб. V).
Басијана.
Непубликовано.

12. База стуба са плинтом, трохилисом и торусом, од кречњака, очувана у фрагментарном стању, димензија 0,25 x 0,52 m (инв. бр. 414). Споменик преломљен и одбијен напола.
Непознато место налаза.
Непубликовано.

13. Капител од мермера, са украсом у виду акантусовог лишћа, димензија 0,30 x 0,40 x 0,25 m (инв. бр. 423).
Шашиначки атар.
Непубликовано.

14. Део архитектонске пластике, нејасне намене, димензија 1,10 x 0,61 x 0,33 m (инв. бр. 421). Са задње стране видљива два жлеба за причвршћивање.
Басијана.
Непубликовано.

15. Део полустуба од кречњака, димензија 0,92 x 0,40 x 0,27 m (инв. бр. 420). Са горње стране видљива два жлеба за причвршћивање.
Непознато место налаза.
Непубликовано.

16. Део полустуба од кречњака, димензија 0,84 x 0,63 x 0,35 m (инв. бр. 642).
Непознато место налаза.
Непубликовано.

17. Део полустуба од кречњака, димензија 0,35 x 0,80 x 0,63 m (инв. бр. 643).
Непознато место налаза.
Непубликовано.

УДК: [73:725.945].032.7:904–03(497.113)

RADMILA ZOTOVIĆ

ROMAN STONE MONUMENTS FROM THE COLLECTION OF THE LOCAL MUSEUM AT RUMA

Summary

The collection comprises 17 pieces of Roman stone sculpture, of which 9 are gravestones, 2 are compositional wholes belonging to funerary monuments and 6 are fragments of architectural decoration.

All gravestones, with the exception of a funerary ara, are fragmentary and of the stela type. They may be classified as architectural types and dated probably to the second century. The compositional wholes are the so–called lion groups: two recumbent heraldic lions with a column between them and ram's heads under the forepaws. They are associated with the cult of Serapis and Cybele, and likely to date to the second half of the second century. The fragments of architectural decoration may perhaps be attributed to funerary enclosures of the *area maceria cincta* type.

04. 06. 2003.

1. Стела, к. бр. 1
1. Stelae, k. N° 1

2. Композициона целина са лавовима, к. бр. 2
2. Composition of lion group, k. N° 2

1. Композициона целина са лавовима, к. бр. 4
1. Composition of lion group, k. N° 4

2. Стела, к. бр. 5
2. Stelae, k. N° 5

1. Фрагмент стеле, к. бр. 6
1. Fragment of stelae, k. N° 6

2. Фрагмент стеле, к. бр. 7
2. Fragment of stelae, k. N° 7

1. Фрагмент стеле, к. бр. 8
1. Fragment of stelae, k. N° 8

2. Надгробни олтар, к. бр. 10
2. Grave altar, k. N° 10

Надгробни споменик, к. бр. 11
Grave monument, k. N° 11

ПЕРИОДИ ПОХРАЊИВАЊА ОСТАВА РИМСКОГ НОВЦА ТОКОМ III ВЕКА Н. Е. У ГОРЊОЈ МЕЗИЈИ[1]

Мирјана Арсенијевић, Археолошки институт, Београд

Горња Мезија током III века н. е. представља поприште важних историјских догађаја, о којима у изворима имамо оскудне податке. Зато је проучавање налаза остава новца овог времена, њихово датовање, утврђивање разлога похрањивања и праваца распростирања веома важно.

Кључне речи: Римско царство, Горња Мезија, III век н. е., оставе новца.

Више од других предмета материјалне културе, оставе новца доприносе упознавању привредног, економског, политичког и историјског развоја провинција и Царства у целини. Оне представљају, неретко, једине сведоке немирних историјских догађаја којима III век обилује, а о којима у изворима немамо никаквих или имамо тек оскудних сведочанстава. Обједињени налази остава римског новца III века с територије Горње Мезије, размотрени у светлу варварских упада и других утицаја на ову провинцију, дају потпунију историјску слику догађаја у аспектима које нумизматички налази омогућавају, као део ширег контекста археолошких налаза тога времена.

Подударни елементи економских, друштвених, политичких и духовних промена узроковали су да се стари систем Принципата замени новим системом Домината. Овај дуготрајни, драматични процес није оставио у писаним изворима римске историје друге половине, а посебно треће четвртине III века, очекивани траг. Стога су, за ово раздобље, нумизматички налази од изузетног значаја, а нарочито оставе, проучавање њиховог састава, датовање и праћење праваца њиховог распростирања у

[1] Замисао аутора је да у неколико наредних радова публикује појединачно сваки од издвојених периода похрањивања остава.

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society 20 (2004) 225–234.

оквиру одређеног периода похрањивања. А њиховом интерпретацијом долазимо до важних историјских података. Поред тога, представе на новцу један су од главних извора за праћење садржаја и ликовног израза царске уметности, будући да ово време оскудева у јавним споменицима.

Од почетка Царства, и надаље, новац постаје најефикаснији инструмент политичке пропаганде самога цара, више него било који други, јер је неопходан и опште доступан. Како је званични царски култ морао имати и религиозно утемељење, већ од Августа, новац је, у овој функцији, био много утицајнији од других средстава пропаганде. Новац, на различите начине, одражава аспекте државне делатности цара и образлаже основне елементе официјелне идеологије.

Представе и натписи на новцу указују и на слојеве становништва којима је била упућена пропаганда. Нарастањем кризе током III века, пропаганда се појачава, а њен садржај видљиво је различит од стварне ситуације. Цареви III века супротстављају се општем песимизму порукама: *Romae Aeternae, Felicitas Pvblica, Fecunditas, Aeternitas,* и сл.. У систему идеолошке пропаганде највећа се пажња посвећује војсци, управо због њене одлучујуће улоге у избору цара, нарочито током кризе у III веку.

Резултати спроведене анализе, остава похрањених током III века у Горњој Мезији, омогућили су нешто јасније сагледавање бурних историјских догађаја тога времена – честе узурпације и с њима повезане грађанске ратове, уз истовремене учестале варварске упаде. Забележено је 45 остава похрањених у ово време, од којих је 21 расута, једна је позната само из литературе, а четири се налазе у музејским збиркама ван Србије. Овакво стање стварало је извесне потешкоће у тачнијем одређивању појединих налаза.

Уочено је шест периода похрањивања остава новца током III века,[2] до времена окончања кризе и с њим повезаног преласка у период Домината:[3]

---

[2] Групу 3. коју чине два налаза из 251. г. требало би посматрати с извесном резервом у погледу детерминације, с обзиром на податке којима се сада располаже. Будући и потпунији налази могли би је јасније одредити.

[3] Од познатих остава из времена III века, као усамљени пример издваја се остава из Јагодине, похрањена у време Диоклецијана. Тиме она излази из оквира проучавања периода највеће кризе Царства и припада периоду њеног окончања. О овој остави види: Crnobrnja 1987; За све периоде похрањивања остава, као и све наведене оставе, види: Арсенијевић 2002. Велики налаз из села Прибоја код Врања за сада не можемо сврстати ни у једну од наведених група. Митровић 1999: 19 и д. наводи састав само 45 комада који су доспели у Музеј у Врању (легионарски новац М. Антонија до Септимија Севера). Налаз је откривен 1999. г. помоћу детектора и један део је одмах растурен. Одређен број је у акцији МУП-а заплењен и биће враћен у Музеј по окончању поступка. Тек тада ћемо моћи да кажемо нешто више о овом надасве значајном налазу, за који се сматра да је бројао око 35.000 комада.

1. Укупно једанаест остава прве половине III века, похрањено је у време Каракале, Александра Севера, Максимина I и Гордијана III:[4]
1.1 – Београд, налаз познат из литературе (Васић 1911: 278; Гарашанин 1951: 62; Кондић 1967: 12; Mirnik 1981: 60, бр. 151; Борић-Брешковић 1994: нап. 45).
1.2 – Црнокалачка бара (Рашковић 1995: 200; исти 1996: 53).
1.3 – Грљан (Лаловић 1986: 113).
1.4 – Каменица (Horvat 1936: 134; Lederer 1939: 7; Гарашанин 1951: 174; Марић 1956: 180, бр. 8; Vasić 1972: 60, 62; Mirnik 1981: 64, бр. 178; Борић-Брешковић 1994: 42, нап. 46).
1.5 – Костолац (Арсенијевић 2001: 185 и д.),
1.6 – Кучево (Елмер 1930: 198; Mirnik 1981: 65, бр. 184).
1.7 – Параћин (Марић 1956: 179, бр. 7; Mirnik 1981: 67, бр. 204, Борић-Брешковић 1994: нап. 45).
1.8 – Равна (Кондић 1983: 51).
1.9 – Србија, непознато налазиште (Mirnik 1981: 70, бр. 223).
1.10 – Текија (Kodrić 1881: 123; Mirnik 1981: 72, бр. 237).
1.11 – Волуја–Дубока (Валтровић 1884: 151; Гарашанин 1951: 142; Mirnik 1981: 74, бр. 249; Борић-Брешковић 1994: нап. 45).

2. Само три забележене оставе, похрањене су 247. г. и везују се за Филипа I:
2.1 – Кременица (Јанковић-Михалцић 1987: 89).
2.2 – Мезул II (Добри До) (Павловић 1972: 72; Vasić 1972: 66; Fitz 1978: 102; Dukat i Mirnik 1978: 18, бр. 25; Mirnik 1981: 61, бр. 163; Борић-Брешковић 1994: 42, нап. 46).
2.3 – Сикирица I (Марић 1956: 180, бр. 9; Vasić 1972: 57; Dukat Z i Mirnik 1978: 26, бр. 101; Mirnik 1981: 69, бр. 214; Борић-Брешковић 1994: 42, нап. 46).

3. Ову групу чине два налаза, издвојена као оставе из 251. г. и везују се за Трајана Децијa:[5]
3.1 – Мезул I (Добри До) (Pegan 1967: 112; Павловић 1972: 72).
3.2 – Видинско (Мушмов 1929: 384; Fitz 1978: 100).

4. Најбројније оставе у Горњој Мезији, укупно шеснаест, похрањене су 252/253. г. Последњи пирмерци у њима су они Требонијана Гала, Волузијана, Емилијана и Валеријана I:
4.1 – Београд (Кондић 1967: 12; Исти 1969; Dukat i Mirnik 1978: 15, бр. 5; Mirnik 1981: 60, бр. 152; Борић-Брешковић 1994: 42, нап. 47).

---

[4] Овој групи припада и један од најбројнијих налаза с подручја Горње Мезије, из Каменице код Ниша. Он је нажалост, великим делом расут, док су сачувани делови доспели у различите музејске збирке. Публиковање, макар и сачуваних делова налаза допринело би разјашњавању извесних спорних питања, нарочито у вези с динамиком прилагања новца, обзиром да већина остава из овог времена има извесних празнина у прилагању.

[5] Види нап. 2.

4.2 – Бело Поле (Герасимов 1964: 237; Fitz 1978: 143).
4.3 – Бошњане (Борић-Брешковић 1988: 89).
4.4 – Брежане (Вулић 1905: 80; Гарашанин 1951: 183; Mirnik 1981: 60, бр. 156; Борић-Брешковић 1983: нап. 21).
4.5 – Ћићевац (Рашковић 1995: 201; исти 1996: 110, 114).
4.6 – Ћуприја (Борић-Брешковић 1983: 69).
4.7 – Глибовац (Петровић 1930: 88; Гарашанин 1951: 145; Fitz 1978: 144; Mirnik 1981: 63, бр. 171; Борић-Брешковић 1994: 42, нап. 47).
4.8 – Граничак (Герасимов 1964: 242; Fitz 1978: 146).
4.9 – Косово (Герасимов 1965: 248; Fitz 1978: 149).
4.10 – Крушевац–Јагодина (Kubitschek 1900: 185; Fitz 1978: 148; Mirnik 1981: 65, бр. 183; Борић-Брешковић 1994: 42, нап. 47; Рашковић 1995: 198).
4.11 – Околина Јагодине (Пеган 1970: 74; Dukat i Mirnik 1978: 27, br. 114; Mirnik 1981: 72, бр. 233а).
4.12 – Околина Врања (Борић-Брешковић 1988: 89).
4.13 – Поповац (Борић-Брешковић 1979: 39; Иста 1983: 72, нап. 21; Иста 1994: 42, нап. 47).
4.14 – Србија, непознато налазиште (Saria 1924: 90; исти 1925: 62; исти 1927: 13; Fitz 1978: 147; Mirnik 1981: 70, бр. 224; Борић-Брешковић 1994: 42, нап. 47).
4.15 – Варварин (Вулић 1905: 15; Mirnik 1981: 73, бр. 241; Борић-Брешковић 1994: 42, нап. 47).
4.16 – Влајића Брдо II (Арсенијевић 1997: 44, нап. 7).

5. Ову групу чине оставе похрањене крајем 253. и током 254. г. а везују се за Галијена:
5.1 – Горње Штипље.[6]
5.2 – Јабланица (Васић 1968: 62; Vasić 1972: 58, 60, 63, 66; Fitz 1978: 201; Dukat i Mirnik 1978: 20, br. 40; Mirnik 1981: 63, бр. 176; Борић-Брешковић 1994: 42, нап. 48; Рашковић 1995: 202; Арсенијевић 1997: 44).
5.3 – Парцана (Рашковић 1995: 202).
5.4 – Трговиште (ИБАИ 22: 360).
5.5 – Сикирица II (Марић 1956: 180, бр. 10; Mirnik 1981: 69, бр. 215).[7]
5.6 – Смедерево (Петровић 1930: 88; Исти: 1931, 32; Гарашанин 1951: 182; Васић 1968, 71; Vasić 1972: 58, 60, 63–66; Fitz 1978: 202; Mirnik 1981: 70, бр. 221; Арсенијевић 1997: 44–45).
5.7 – Супска (Марић 1956: 180, бр. 13; Vasić 1972: 58; Dukat i Mirnik 1978: 27, br. 113; Mirnik 1981, 71, бр. 232; Арсенијевић 1997: 44–45).

---

[6] Види рад М. Арсенијевић и С. Додић у овом броју *Гласника САД*.

[7] Састав оставе добила сам љубазношћу колеге А. Срндаковића из Завичајног музеја у Параћину.

5.8 – Влајића Брдо I (Арсенијевић 1997: 43).
5.9 – Врањска Бања (Борић-Брешковић 1988: нап. 13).[8]

6. Последњу групу налаза чини једна остава из времена Макријана и Квијета и три оставе из времена Аурелијана:
6.1 – Кладушница (Марић 1956: 180, бр. 17; Mirnik 1981: 64, бр. 179; Борић–Брешковић 1994: нап. 50).
6.2 – Костолац (Saria 1927: 13; Mirnik 1981: 65, бр. 181; Борић-Брешковић 1994: нап. 50).
6.3 – Ниш (Марић 1956: 180, бр. 17; Mirnik 1981: 64, бр. 179; Борић-Брешковић 1994: нап. 50).
6.4 – Старо Момчилово (Марић 1956: 180, бр. 16; Мирник 1981: 71, бр. 231; Борић-Брешковић 1994: 42, нап. 50).

Разлога за похрањивање остава у ово време било је неколико. Општа друштвена криза повезана је са сталним узурпацијама и грађанским ратовима, учесталим варварским упадима на територију Горње Мезије, ратовима које цареви воде на Истоку, за које сакупљају трупе и у дунавским провинцијама, а не би требало искључити ни деловање латрона.

Једини варварски упад који је документован у доба Севера је из времена Каракале 212. или ране 213. г. и повезан је с немирима Карпа и Вандала на северној граници Дакије. Инвазија је захватила североисточни део Паноније и вероватно је главни разлог Каракалиног мењања границе између Горње и Доње Паноније наредне године (Mócsy 1974: 198). Оставе које се завршавају новцима из 228. и 231. г. у време Александра Севера, указују на повратни сарматски напад дуж дунавске границе. Можда је тај напад Сармата био почетак рата који ће од 236. до 238. г. водити Максимин I (Mócsy 1974: 200), мада не треба искључити као могућност похрањивања остава 231. г. ни поход Александра Севера против Ардашира. Цар је кренуо у поход на исток у пролеће 231. г, а трупе је прикупљао у Италији и провицијама (САН XII: 69). Док је цар руководио ратним операцијама на истоку, на западу су се поново као проблем јавили Германи. Он завршава рат с Персијанцима 233. г. без закључења мира. Накратко борави у Риму и одлази на Рајну, међутим, већ марта 235. г. бива убијен.

Панонске трупе већ су прогласиле Максимина I за цара. То је први у низу царева нижег порекла, који се уздигао на високе положаје у војсци. Као резултат брзих и успешних интервенција победио је Германе 236. г. и за неко време успоставио мир на Рајни и Горњем Дунаву. Исте 236. и наредне 237. г. односи победу и над Сарматима (САН XII: 74).

---

[8] Састав оставе добила сам љубазношћу колеге Г. Митровића из Народног музеја у Врању.

У догађајима који су уследили убијен је Максимин I и после кратке владавине Пупијена и Балбина на власт долази млади Гордијан III. Године 241. он напушта Рим и одлази у поход против Персијанаца на исток, где је, после почетних успеха у рату, почетком 244. г. и убијен. Његово убиство последица је завере и амбиција Филипа I кога је војска одмах прогласили за цара.

Панонске и мезијске трупе, по својој прилици, често узимају учешћа у ратовима у Дакији и Горњој Мезији, али и у ратовима на истоку (Колосовская 2000: 137). Филип I лично узима учешћа 246/247. г. у тешком рату с Карпима. Године 248. цар поставља Пакацијана за команданта трупа Горње Мезије и Доње Панонније. Није тешко замислити да су Филипови генерали били склони опонашању свог господара, користећи хировитост војске већ навикле на честе и насилне преврате и чињеницу да могу уздигнути на престо било кога. Тако су мезијске трупе изгледа једва чекале новог команданта видећи у њему свог заступника, па је Пакацијан убрзо проглашен за цара (САН XII: 143). Он кује сребрни новац у Виминацијуму који се датује у 248/249. годину. Истовремено долази до прекида у ковању локалне бронзане монете Виминацијума (AN X). Али упад Гота спречио је Пакацијана да крене против Филипа I и убрзо га убијају његови војници. Ово се догодило вероватно на вест да је Филип I поставио Трајана Децију за новог команданта и послао га да се обрачуна с Пакацијаном. Деције успева успешно да се супротстави Готима и овај његов војни успех навео је трупе да га прогласе за цара лета 249. године.

Наступило је време када су дунавске трупе, посебно панонске, сматрале себе за чуваре праве римске врлине, одлучне у проналажењу одговарајућег представника способног да мобилише снаге против нарастајуће опасности од Гота. Период између 253. и 268. г. време је највеће кризе и војне анархије. На директном удару варвара су Дакија, Доња Мезија и Тракија. Сам цар Деције и његов старији син херојски гину у борби с Готима у Доњој Мезији почетком лета 251. г. Његовом наследнику Требонијану Галу није преостало ништа друго него да склопи мир, под тешким условима за Рим (САН XII: 145–146). Но, и он се кратко задржао на власти и на површину избија лик Емилијана, који уз велике напоре успева да сакупи војску и одбаци Готе преко Дунава почетком 253. године (САН XII: 168). Истовремено на Западу је за цара проглашен Валеријан I. Обе војске крећу на Рим, остављајући границе незаштићене. У томе грађанском рату гине најпре Требонијан Гал, а после три месеца и Емилијан. После 253. г. наступио је изненадни мир у илирској војсци а тиме је и завршен период доминације ових трупа у избору царева (Mócsy 1974: 205).

Најбројније оставе у Горњој Мезији похрањене су 252/253. г, што се највероватније може довести у везу са грађанским ратом који је вођен у

то време. Не би требало искључити ни евентуалну опасност од варварског упада у Горњу Мезију, мада се то у изворима не помиње (Mirković 1977: 249). Наредне 254. г. није се догодила ниједна узурпација, а ипак је забележен значајан број остава и то похрањених дубоко у територију провинције, дуж моравске долине. У јесен 253. г. Валеријан I окончава грађански рат и проглашава Галијена за савладара. Већ крајем исте године Валеријан је приморан да крене на исток у свој поход против Сапора.[9]

У време доласка на власт Валеријана I и Галијена ситуација у Царству, како на унутрашњем плану, тако и на спољном, веома је тешка. Поред сукоба са Сенатом, Валеријан има велике потешкоће са финансијама; каса је празна а монета обезвређена. Грађански рат имао је тешке и болне последице по одбрану Царства. Одлазак легија с Рајне и Дунава у Италију ради грађанског рата довео је до пада одбрамбеног система Царства. Читава владавина Галијена испуњена је сукобима са варварима дуж рајнског и дунавског лимеса, као и честим узурпацијама. Ово су године када се Царство суочава с тенденцијом отцепљења појединих провинција, делимично је изгубљена Дакија, а услед неадекватног супротстављања римске војске у Панонији и Мезија варвари упадају у обе Паноније, обе Мезије, Македонију и Ахају. Истовремено на Истоку Персијанци заузимају Антиохију, продиру у Кападокију и изазивају растурање источних провинција. Тежак ударац представљало је заробљавање Валеријана од стране Сапора 260. године. Ова сложена војна ситуација на већини граница имала је за последицу и кризу монетарног система (CAH XII: 169–193).

Извесно затишје на Дунаву после 260. г. условљено је делом међусобним трвењима Гепида, Вандала и Сармата, а делом и због припрема Гота за инвазију на Медитеран. Велики напад 268. г. предузели су Готи у правцу југа, када су опустошене балканске провинције. Галијен је убијен, а за цара проглашен Клаудије, један од команданата илирске војске. Он успева да у бици код Ниша порази Готе и тако за извесно време заустави њихову инвазију. У пролеће 270. г. у Сирмијуму за цара бива прокламован Аурелијан, личност која ће повратити јединство државе (Mócsy 1974: 210).

Настављајући политику свога претходника Аурелијан потискује Вандале, бори се са Готима који су провалили у Илирикум и Тракију. Односи победу али је дефинитивно постало јасно да се граница од Гепида и Гота може одбранити само радикалним мерама. Тако се одлучује да им 272. г.

[9] С. Душанић сматра да време проласка Валеријана басијанским делом лимеса на путу ка истоку треба тражити између 10. и 31. децембра 253. године. У том случају на исток је могао стићи до раног пролећа 254. године (Dušanić 1965: 85).

препусти Дакију, која је одавно престала да игра улогу у одбрани Царства.

Трећи век време је када Римско царство пролази кроз озбиљну кризу, која је убрзала прелазак из Принципата у Доминат. Тешки унутрашњи и спољни ратови доводе Царство у хаотично стање у којем су сва обележја традиционалног римског друштва и друштвеног поретка коренито уздрмана. Средином овог столећа границе Царства нападане су са свих страна. Истовремено, неред у држави знатно повећавају убиства царева и бројне узурпације, праћене побунама у провинцијама, при чему власт преузимају локалне легије прокламујући своје војсковође за цареве. Непрестани грађански ратови сасвим исцрпљују Царство, чије је јединство нарушено. Осим тога, расулу знатно доприносе економске и монетарне потешкоће, као и морална и духовна криза у целини. Продирањем појединих култова из провинција, нарочито источних, јављају се симбиозе најразличитијих веровања. Све ово увело је Царство у фазу велике политичке нестабилности за коју оно није било припремљено. Ипак, у коначном следу догађаја, III век као доба великих изазова, одредиће трајније развој касноантичког друштва.

Драматичну ситуацију последње трећине III века окончала је појава Диоклецијана, који је, попут новог Јупитера, на Земљи, загосподарио и поново ујединио подељено Царство. Почетак његовог успона 284. г. представља окончање кризе и време када се ствара сасвим другачији тип Царства. Оснажен је бирократски елемент у власти који коначно претеже у обликовању монархије, чиме се традиционалне институције Принципата, какве је успоставио Август, дефинитивно укидају.

БИБЛИОГРАФИЈА

Арсенијевић, М. 1997 Остава римског новца са Влајића Брда из Смедеревске Паланке, *Нумизматичар* 20: 43–108.

– 2001 Два мања налаза римског новца из Народног музеја у Пожаревцу, *Виминацивм* 12: 185–201.

– 2002 *Скупни налази римског новца II* и *III века у Горњој Мезији као археолошке потврде варварских упада,* магистарски рад у рукопису, Београд.

Борић-Брешковић, Б. 1979 Један мањи налаз римског новца из Поповца, *Зборник Народног музеја* 9–10: 39–54.

– 1983 Налаз бакарног римског новца из околине Ћуприје, *ЗНМ* 11–1: 69–84.

– 1988 Две оставе бакарног римског новца Виминацијума и Дакије, *ЗНМ* 13–1: 89–101.

– 1994 Токови сребрног новца у предримском и римском периоду, у *Античко сребро у Србији,* ур. И. Поповић, Београд, 33–44.

Валтровић, М. 1884 Нађен суд са римским сребрним новцима, *Старинар* 1, 4: 151.

Васић, М. М. 1911 Извештај о раду Народног музеја, *Годишњак Српске краљевске академије 25*: 246–285.

Васић, М. Р. 1968 Остава из Јабланице (Купци), *Старинар н. с.* 18: 63–82.

Vasić, M. R. 1972 Ostave 247. i 254. godine u Narodnom muzeju u Beogradu, *Arheološki vesnik* 23: 57–66.

Вулић, Н. 1905 Антички споменици у Србији, *Споменик СКА* 42: 79–99.

Гарашанин, Д. и Гарашанин, М. 1951 *Археолошка налазишта у Србији*, Београд.

Герасимов, Т. 1964 Монетни съкровища намерени в България през 1962. и 1963. г., *Известия на Българския археологически институт* 28 : 237–242.
– 1965 Археологически вести, *ИБАИ* 27 : 237.

Dušanić, S. 1965 Tri epigrafska priloga, *Živa antika* 15/1: 85–101.

Елмер, Ђ. 1930 Денари нађени у Кучеву, *Старинар* 5: 198–201.

ИБАИ 1959 Археологически вести, *ИБАИ* 22: 360.

Јанковић–Михалцић, Д. 1987 Налаз антонинијана из Кременице, *Зборник радова Народни музеј Ниш* 3–4: 89–105.

Kodrić, A. 1881 Razne vesti. Nešto o osiječkom muzeju, *Vijesnik Hrvatskog arheološkog društva* 3: 123–124.

Колосовская, Ю. К. 2000 *Рим и мир племен на Дунае 1–4. в. в. н .е.* Москва.

Кондић, В. 1967 *Новац у Београду, од најстарије монете на овом тлу до првог новца Кнежевине Србије 1868/69. године*, Београд.
– 1969 *Београдски налаз денара и антонинијана,* Београд.
– 1983 Налаз денара из утврђења Равна, *Нумизматичар* 6: 51–76.

Kubitschek, W. 1900 Ein Fund römischer Antoniniane aus Serbian, *Numismatische Zeitschrift* 32: 185–194.

Лаловић, А. 1986 Део оставе римских денара и антонинијана из Грљана, *Зборник радова Музеја рударства и металургије* 3–4: 113–123.

Lederer, H. 1939 Dva nalaza starog novca, *Numizmatičke vijesti* 1/4: 7–8.

Марић, Р. 1956 Оставе старог новца у нумизматичкој збирци Народног музеја у Београду, *Саопштења* 1: 179–181.

Mirković, M. 1977 Ein Barbareneinfall in Obermoesien und das Nordöstliche Dalmatien im Jahre 254, *Akten des XI Internationalen Limeskongresses*, Székesfehérvár, 249–258.

Mirnik, I. 1981 *Coin Hoards in Yugoslavia*, BAR International Series 95, London.

Митровић, Г. 1999 Део оставе римских денара код села Прибоја, *Врањски гласник* 31–32: 19–37.

Mócsy, A. 1974 *Panonia and Upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire,* London–Boston.

Мушмовъ, Н. А. 1929 Колективни находки на монети, *ИБАИ*: 384.

Павловић, Л. 1972 *Музеј и споменици културе Смедерева,* Смедерево.

Pegan, E. 1967 II. Jugoslavija rayen Slovenije, b) Najdbe–numizmatika, *Argo* 4–6: 112.
– 1970 Najdba novcev kolonije Viminacium u Srbiji, *Argo* 9/2: 74.

Петровић, Ј. 1930 Римско благо из Глибовца код С. Паланке, *Старинар* 5: 88–119.
– 1931 Римско благо из Смедерева, *Старинар* 6: 32–77.

Рашковић, Д. 1995 Налази римског сребрног новца у ширем окружењу Крушевца, у *Радионице и ковнице сребра*, ур. И. Поповић, Т. Цвјетићанин и Б. Борић-Брешковић, Београд, 197–206.
– 1996 Остава римских денара са локалитета Црнокалачка Бара, *Нумизматичар* 18/19: 53–68.

Saria, B. 1924 Aus dem Belgrader Nationalmuseum, *Numismatische Zeitschrift* 57 (NF 17): 90–96.
– 1927 Numismatischer Bericht aus Jugoslawien, *NZ* 60 (NF 20): 10–19.

Fitz, J. 1978 *Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts*, Bonn–Budapest.

Horvat, B. 1936 Još o nekim važnim nalazima u Jugoslaviji, *Numizmatika* 2–4: 134–136.

CAH XII 1971 *The Cambridge Ancient History XII*, Cambridge.

Crnobrnja, N. 1987 *Ostava rimskog novca iz Svetozareva,* Svetozarevo.

УДК: 904–037(497.11):737.1.032.7(398.8)

MIRJANA ARSENIJEVIĆ

PERIODS OF STORING HOARDS OF ROMAN COINS DURING THE THIRD CENTURY AD IN UPPER MOESIA

Summary

The third century AD is a period when the Roman Empire was going through a severe crisis, which precipitated the transition from the Principate to the Dominate. Heavy internal and external wars brought the Empire into a state of chaos where all the traditional features of Roman society and social order were radically shaken. In the mid-century the Empire's frontiers were being attacked from all sides. At the same time, internal disorder was additionally aggravated by assassinations of emperors and usurpations, coupled with revolts in the provinces, where power was taken over by local legions proclaiming their commanders as emperors. The Empire was utterly exhausted by endless civil wars and its cohesion was disturbed.

More than other objects of the material culture, hoards of coins help us gain an insight into the administrative, economic and political development of the provinces and the Empire as a whole. They often are the only testimony to the third-century many turbulent events of which the written sources say little or nothing. Taken as a whole and viewed in the light of barbarian incursions and other factors affecting the province of Upper Moesia, the third-century hoards recovered from its territory offer a fuller picture of the past in those of its aspects that can be illuminated by numismatic evidence as part of a broader archaeological picture of the period.

30. 03. 2004.

ОСТАВА РИМСКОГ НОВЦА ИЗ ГОРЊЕГ ШТИПЉА КОД ЈАГОДИНЕ

Мирјана Арсенијевић, Археолошки институт, Београд
Смиљана Додић, Завичајни музеј, Јагодина

Завичајни музеј у Јагодини откупио је 41 примерак римског новца у распону од Каракале до Галијена, као део већег налаза од око 600 антонинијана, десетак денара и нешто бронзаних примерака. Налаз потиче са локалитета "Главица", изнад Г. Штипља на Црном врху, на коме је пронађена и раније публикована остава римског накита. Значају налаза доприноси заједничко похрањивање сребрног и бронзаног новца, као ретка појава у оставама III века из Горње Мезије.

Кључне речи: Рим, Горња Мезија, остава новца, III век.

Завичајни музеј у Јагодини откупио је 1997. године 41 примерак римског новца с краја II до половине III века, пронађен у атару села Горње Штипље, код Јагодине. Према речима Томислава Стефановића из Рашевице од кога је налаз откупљен, у питању је део знатно већег налаза који је чинило око 600 антонинијана, десетак денара, и нешто бронзаног новца. Од свега тога, Музеј је дошао у посед 34 антонинијана, 5 денара и 2 виминацијумске бронзе.[1] Налаз је откривен детектором за метал на Главици (Грабовита главица), једној од највиших тачки Црног врха, десетак километара северозападно од Јагодине. Новооткривени локалитет врло брзо су "опседнули" страни пљачкаши, а најзначајнији и највреднији нама познат налаз одатле представља остава накита прве половине III века, која се чува у Народном музеју у Београду (Поповић 2002).[2]

---

[1] Новац је заведен у археолошком инвентару Завичајног музеја у Јагодини под бројевима 20258/1–41.

[2] Остави накита је грешком приписана локација на Јухору, па је колегиница Ивана Поповић тако и публиковала.

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society
20 (2004) 235–250.

Сам локалитет се налази у области која је археолозима посебно занимљива: иако богата археолошким налазима, до сада готово да није истраживана. Но, и поред тога што се једина спроведена истраживања своде на рекогносцирања терена, на тај начин добијени подаци прилично су бројни и упућују на континуитет живота на Црном врху.[3] Приликом рекогносцирања, у "дивљим" сондама на Главици налажени су искључиво фрагменти гвозденодопске керамике, констатовани су остаци каменог зида на источној страни, а конфигурација терена указује на постојање праисторијске градине. Значају налазишта доприноси и податак да је, до 1860–их година туда пролазио једини, а данас најкраћи, пут ка Крагујевцу и даље, ка унутрашњости Србије (Каниц 1991: 297). С обзиром на богатство Црног врха рудом и каменом,[4] може се очекивати да је пут био коришћен још у римско доба, а бројни налази II–III века говоре да је овде могла бити смештена бенефицијарна станица.[5]

Значај оставе из Горњег Штипља увећава чињеница да је садржавала заједно похрањен сребрни и бронзани новац. Ову, иначе ретку појаву у горњомезијским оставама III века сусрећемо још само у оставама из Поповца и Влајића брда I. Тим пре је већа несрећа што налаз није у целости сачуван.

Преостали део налаза чини новац од Каракале до Галијена.

Садржај:

Сребрни примерци

Цар или члан царске породице	ком.	Цар или члан царске породице	ком.
Каракала	2	Трајан Деције	4
Александар Север	3	Хостилијан	1
Гордијан III	9	Требонијан Гал	6
Филип I	6	Волузијан	5
Филип II	2	Галијен	1
		Укупно	39

[3] Станоје Мијатовић помиње остатке неког градића на месту Грабовику, где се при обрађивању земље налази стари новац "костадинке" (Мијатовић 1948: 132); са Главице потичу две фибуле, оловно огледало и бројни налази керамике који се чувају у Завичајном музеју у Јагодини; на Средњем врху, који се налази преко пута Главице, пронађена је ниска од 28 турских акчи из периода XV–XVII века.

[4] У Горњем Штипљу откривене су мање количине антимона, а у оближњим селима (Лозовику, Врановцу...) лежишта кварца, гранита, оникса и доломита – усмени податак добијен од Хорхе Валда Домингеза, кустоса геолога у Завичајном музеју у Јагодини.

[5] У доба Септимија Севера и његових наследника подиже се низ бенефицијарних станица за заштиту путева у јужном делу Горње Мезије (Мирковић 1971: 270).

Бронзани примерци

Цар или члан царске породице	ком.	Цар или члан царске породице	ком.
Требонијан Гал	1	Емилијан	1
		Укупно	2

Најстарији примерак у остави је денар Каракале римске ковнице с реверсном легендом DESTINATO IMPERAT. Најмлађи је антонинијан Галијена непознат у RIC, с аверсом IMP C P LIC GALLIENVS AVG и реверсом CONCORDIA EXERCITI (Конкордија стоји на л.). Реверс овог примерка Галијена одговарао би RIC 235 који Р. Гебл сврстава у прву официну треће виминацијумске емисије с почетка 254. године. Аверсна легенда се у то не уклапа. С обзиром на то да у остави налазимо само један примерак Галијена, није заступљен новац Валеријана I, можемо је оквирно датовати у крај 253. и почетак 254. године. Овакво датовање, на основу расположивог дела налаза, наравно, мора се узети крајње обазриво.

Хоризонту похрањивања остава 254. године у Горњој Мезији, припадају још и оставе: Јабланица (Васић 1968: 62; исти 1972: 58, 60, 63, 66; Dukat i Mirnik 1978: 20, br. 40; Mirnik 1981: 63, бр. 176; Борић-Брешковић 1994: 42, нап. 48; Рашковић 1995: 202; Арсенијевић 1997: 44; иста 2001: 51), Парцана (Рашковић 1995: 202; Арсенијевић 2001: 53), Трговиште (ИБАИ 22, 360; Арсенијевић 2001: 54), Сикирица II (Марић 1956: 180, бр. 10; Mirnik 1981: 69, бр. 215; Арсенијевић 2001: 55), Смедерево (Петровић 1930: 88; Гарашанин 1951: 182; Васић 1968: 71; Vasić 1972: 58, 60, 63–66; Фитз 1978: 202; Mirnik 1981: 70, бр. 221; Арсенијевић 1997: 44; Арсенијевић 2001: 56), Супска (Марић 1956: 180, бр. 13; Васић 1972: 58; Dukat i Mirnik 1978: 27, бр. 113; Mirnik 1981: 71, бр. 232; Арсенијевић 1997: 44; иста 2001: 57), Влајића брдо I (Арсенијевић 1997: 43 и д.; иста 2001: 58) и Врањска Бања (Борић-Брешковић 1988: нап. 13; Арсенијевић 2001: 61).

У везу са грађанским ратом, који су водили Требонијан Гал, Емилијан и Валеријан I, може се довести најбројнији хоризонт похрањивања остава из 252–253. године. Иако се у изворима не помиње, не би требало искључити ни евентуалну могућност варварског упада (Mirković 1977: 249), као још једног од разлога похрањивања остава у овом хоризонту. Тако се 254. године није догодила ниједна узурпација, а ипак је забележено девет остава, похрањених дуж моравске долине. Картирање ових налаза може нам сугерисати правац варварског продора.[6]

[6] Види рад М. Арсенијевић у овом броју *Гласника САД*.

1. Процентуална заступљеност ковница у налазу

СКРАЋЕНИЦЕ НАЗИВА КОВНИЦА (по абецедном реду):
* ковнице су одређиване према RIC

А — АНТИОХИЈА
М — МИЛАНО
Н — непозната
Р — РИМ

Сребрни примерци

	Р	М	А	Н	Укупно
ком.	28	5	4	2	39
%	71,80	12,83	10,25	5,12	100

Бронзани примерци
Ковница Виминацијум заступљена је са 100%.

2. Процентуална заступљеност царева или чланова њихових породица у налазу.

Сребрни примерци

Цар или члан царске породице	ком.	%
Каракала	2	5,12
Александар Север	3	7,69
Гордијан III	9	23,07
Филип I	6	15,38
Филип II	2	5,12
Трајан Деције	4	10,30
Хостилијан	1	2,56
Требонијан Гал	6	15,38
Волузијан	5	12,82
Галијен	1	2,56
Укупно	39	100

3. Годишњи прилив

Годишњи прилив за целу оставу (за период од 57 година) је 39:57=0,68 (индекс оставе).

Цар или члан царске породице	ком.	Годишњи прилив	Индекс
Каракала	2	0,1	14,70
Александар Север	3	0,22	32,35
Гордијан III	9	1,61	236,76
Филип I	6	1,07	157,35
Филип II	2	0,70	102,94
Трајан Деције	4	1,77	260,29
Хостилијан	1	1	147
Требонијан Гал	6	2,57	377,94
Волузијан	5	2,14	314,70
Галијен	1	2	294,11
Укупно	39		

Римска ковница заступљена је са 71,80%, што је најмања забележена процентуална заступљеност ове ковнице међу обрађеним налазима горњомезијских остава похрањених 254. године (Арсенијевић 2001: 172). Ово се, с друге стране, одражава и на однос антиохијске према римској ковници који износи 4 према 28 комада или 14,28% што је опет знатно већа заступљеност од просечне. Појединачно, највише је заступљен новац Гордијана III са 23,07%, следе Филип I и Требонијан Гал са 15,38%. Годишњи прилив целе оставе за период од 57 година износи 0,68. Највећи годишњи прилив новца у налазу имају Требонијан Гал (2,57) и Волузијан (2,14).

КАТАЛОГ[7]

Каракала

Ковница Рим

1.
Ав. M AVR ANTON CAES PON[TIF]
Биста цара, глава неовенчана, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. [DESTINATO] [I]MP[ERAT]
Ритуалне посуде.
3,39 g; 17,80 mm; 12
RIC IV/1, 6; 196. или 197–8. год.
и.б. 20258/1.

2.
Ав. ANTONINVS PIVS AVG BRIT
Биста цара, глава неовенчана, на д.
Рв. MONETA AVG
Монета стоји спреда, главом и благим покретом тела окренута на л., у д. руци теразије, у л. рог изобиља.
2,78 g; 19,50 mm; 7
RIC IV/1, 224; 210–213.год.
и.б. 20258/2.

Александар Север

Ковница Рим

3.
Ав. IMP C M AVR SEV A[LE]XAND AVG
Биста цара с ловоровим венцем, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. [P]M TR P II COS PP
Јупитер наг, стоји спреда, глава на л., у д. руци муња, у л. скиптар.
1,52 g; 18,10 mm; 5
RIC IV/2, 19; 223. год.
и.б. 20258/3.

4.
Ав. IMP C M AV[R] [SE]V ALEXAN[D] [AVG]
Биста цара с ловоровим венцем, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. [PR]OVIDENTIA AVG
Провиденција стоји на л., у д. руци држи штап изнад глоба, у л. скиптар.
2,26 g; 19,00 mm; 1
RIC IV/2, 173, недатован.
и.б. 20258/4.

---

[7] Поред аверсних и реверсних легенди и описа њихових представа, наведена је тежина у грамима, пречник у милиметрима, оса реверса у односу на аверс према сату, број у *RIC*, датовање и инвентарски број Завичајног музеја у Јагодини.

Ковница Антиохија (?)

5.
Ав. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
Биста цара с ловоровим венцем, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. COCORDIA
Конкордија седи на л., у д. руци држи патеру, у л. рог изобиља.
2,75 g; 19,00 mm; 5
RIC IV/2, 275, недатован.
и.б. 20258/5.

Гордијан III

Ковница Рим

6.
Ав. IM[P] [CAES] M ANT GORDIANVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. VICTORIA AVG
Викторија корача на л., у д. руци ловоров венац у л. палмина грана.
3,28 g; 22,30 mm; 12
RIC IV/3, 5; 238–239. год.
и.б. 20258/6.

7.
Ав. IM[P] [CAE]S M ANT GORDIANVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. ROMAE [AE]TERNAE
Рома седи на л., у д. руци Викторија у л. копље.
3,75 g; 22,30 mm; 1
RIC IV/3, 38; 240. год.
и.б. 20258/7.

8.
Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. LAETITIA AVG N
Летиција стоји на л., у д. руци ловоров венац, у л. сидро.
4,77 g; 24,40 mm; 1
RIC IV/3, 86; 241–243. год.
и.б. 20258/8.

9.
Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. LAETITIA AVG N
Летиција стоји на л., у д. руци ловоров венац, у л. сидро.
3,61 g; 22,10 mm; 12
RIC IV/3, 86; 241–243. год.
и.б. 20258/9.

10.
Ав. [IMP] [G]ORDIANVS [P]IVS [FEL] AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. P M TR P V COS P P
Гордијан III у војничком оделу стоји на д., у д. руци копље у л. глоб.
3,67 g; 22,90 mm; 6
RIC IV/3, 93; 242–243. год.
и.б. 20258/10.

11.
Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. FELICIT TEMPOR
Фелицитас стоји на л., у д. руци дуги кадуцеј, у л. рог изобиља.
3,64 g; 20,90 mm; 1
RIC IV/3, 141; 243–244. год.
и.б. 20258/14.

12.
Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. FORTVNA REDVX
Фортуна седи на л., у д. руци држи крму, у л. рог изобиља, испод столице точак.
3,79 g; 23,40 mm; 6
RIC IV/3, 144; 243–244. год.
и.б. 20258/11.

13.
Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. VICTOR AETER
Викторија стоји напред, глава окренута на л., д. руком ослоњена на штит, који је положен на заробљеника, док у д. руци држи палмину грану.
3,61 g; 24,00 mm; 12
RIC IV/3, 154; 243–244. год.
и.б. 20258/12.

14.
Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. VICTOR AETER
Викторија стоји напред, глава окренута на л., д. руком ослоњена на штит, који је положен на заробљеника, док у д. руци држи палмину грану.
2,84 g; 23,00 mm; 7
RIC IV/3, 154; 243–244. год.
и.б. 20258/13.

Филип I

Ковница Рим

15.
Ав. IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. AEQVITAS AVGG
Еквитас стоји спреда, глава на л., у д. руци теразије, у л. рог изобиља.
3,20 g; 22,30 mm; 5
RIC IV/3, 27б; 244–247. год.
и.б. 20258/15.

16.
Ав. IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. AEQVITAS AVGG
Еквитас стоји спреда, глава на л., у д. руци теразије, у л. рог изобиља.
3,95 g; 22,90 mm; 7
RIC IV/3, 27б; 244–247. год.
и.б. 20258/16.

17.
Ав. IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Биста цара под зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. [A]NNONA AVGG
Анона стоји спреда главом окренута на л., у д. руци класје изнад прамца, у л. рог изобиља.
3,25 g; 23,30 mm; 8
RIC IV/3, 29; 244–247. год.
и.б. 20258/17.

18.
Ав. IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. PAX AETERN
Пакс корача на л., у подигнутој д. руци маслинова гранчица, у л. скиптар.
3,05 g; 21,90 mm; 2
RIC IV/3, 41; 244–247. год.
и.б. 20258/18.

19.
Ав. IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. PAX AETERNA
Пакс корача на л., у подигнутој д. руци маслинова гранчица, у л. скиптар.
4,44 g; 23,70 mm; 6
RIC IV/3, 42; 244–247. год.
и.б. 20258/19.

Ковница Антиохија

20.
Ав. IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. ROMAE AETERNAE
Рома седи на л. у д. руци Викторија, у л. скиптар, испод столице штит.
3,91 g; 21,00 mm; 12
RIC IV/3, 106; недатован.
и.б. 20258/20.

21.
Ав. IMP PH[ILIP]PVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. ROMAE AETERNAE
Рома седи на л. у д. руци Викторија, у л. скиптар, испод столице штит.
1,45 g; 22,10 mm; 8
RIC IV/3, 106; недатован.
и.б. 20258/21.

Филип II

Ковница Рим

22.
Ав. M IVL PHILIPPVS CAES
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. [PR]INCIPI IVVEN[T]
Филип II стоји на л., у д. руци глоб, у л. копље окренуто врхом надоле.
3,32 g; 22,00 mm; 1
RIC IV/3, 218d; 244–246. год.
и.б. 20258/22.

Трајан Деције

Ковница Рим

23.
Ав. [IM]P C M Q TRAIANVS DECIVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. ABVNDANTIA AVG
Абунданција стоји на д., празнећи рог изобиља који држи обема рукама.
3,97 g; 22,00 mm; 2
RIC IV/3, 10b; 249–251. год.
и.б. 20258/23.

24.
Ав. IMP C M Q TRAIANVS DECIVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. GENIVS EXERC ILLVRICIANI
Геније с полосом на глави, стоји спреда, главом окренут на д., у д. руци патера, у л. рог изобиља, д. од њега је стандард.
2,77 g; 24,30 mm; 5

RIC IV/3, 16c; 249–251. год.
и.б. 20258/24.

25.
Ав. IMP C M Q TRAIANVS DECIVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. [GENIVS EXERC ILLVRICIANI]
Геније с полосом на глави, стоји спреда, главом окренут на д., у д. руци патера, у л. рог изобиља, д. од њега је стандард.
4,18 g; 21,30 mm; 7
RIC IV/3, 16c; 249–251. год.
и.б. 20258/25.

26.
Ав. IMP C M Q TRAIANVS DECIVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. PVDICITIA AVG
Пудицијa седи на л., д. руком придржава вео, у л. руци скиптар. (реверс Хереније Етрусциле RIC 59б)
3,20 g; 22,90 mm; 8
РИЦ не познаје овај тип, хибридна емисија.
и.б. 20258/26.

Хостилијан

Ковница Рим?

27.
Ав. C VALENS HOSTIL [MES] [QVINT]VS N C
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. PRINCIPI IVVENTVTIS
Хостилијан стоји на л., у д. руци стандард, у л. копље.
4,84 g; 22,20 mm; 1
RIC IV/3, 181d; 251. год.
и.б. 20258/27.

Требонијан Гал

Ковница Рим

28.
Ав. IMP CAE C VIB TREB GALLVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под палудаментумом, на д.
Рв. APOLL SALVTARI
Аполон стоји на л., наг, у д. руци грана, у л. лира.
2,67 g; 21,30 mm; 6
RIC IV/3, 32; 251–253. год.
и.б. 20258/28

Ковница Милано (по RIC)
Виминацијум?

29.
Ав. IMP C C VIB TREB GALLVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. LIBERTAS PVBLICA
Либертас стоји спреда, главом окренута на л., у д. руци пилеус, у л. скиптар.
3,46 g; 21,60 mm; 12
RIC IV/3, 70; 251–253. год.
и.б. 20258/29.

30.
Ав. IMP C C VIB TREB GALLVS AV[G]
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. LIB[E]RTAS PVBLICA
Либертас стоји спреда, главом окренута на л., у д. руци пилеус, у л. скиптар.
2,74 g; 22,00 mm; 10
RIC IV/3, 70; 251–253. год.
и.б. 20258/30.

31.
Ав. IMP C C VIB TREB GALLVS AV[G]
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. PIETAS AVGG
Пијетас стоји спреда, главом окренута на л., раширених руку, л. је жртвеник.
2,71 g; 23,50 mm; 5
RIC IV/3, 72; 251–253. год.
и.б. 20258/31.

Ковница Антиохија

32.
Ав. [IM]P C C VIB TREB GALLVS P [F] [AVG]
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. ADVE[NTV]S A[V]G
Требонијан Гал на коњу, јаше на л.
3,55 g; 20,70 mm; 6
RIC IV/3, 79; 251–253. год.
и.б. 20258/32.

33.
Ав. IMP C C VIB TREB GALLVS P F AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. AEQVITAS AVG
Четири тачке испод
Еквитас стоји напред, главом окранута на л., у д. руци теразије, у л. рог изобиља.
2,32 g; 21,50 mm; 12
RIC IV/3, 80; 251–253. год.
и.б. 20258/33.

Волузијан

Ковница Рим

34.
Ав. IMP CAE C VIB VOLVSIANO AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. CONCORDIA AVGG
Конкордија седи на л., у д. руци држи патеру, у л. двоструки рог изобиља. У пољу д. звезда.
2,97 g; 20,80 mm; 12
RIC IV/3, 169; 251–253. год.
и.б. 20258/35.

35.
Ав. IMP CAE C VIB VOLVSIANO AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. CONCORDIA AVGG
Конкордија седи на л., у д. руци држи патеру, у л. двоструки рог изобиља. У пољу д. звезда.
2,64 g; 20,50 mm; 6
RIC IV/3, 169; 251–253. год.
и.б. 20258/36.

36.
Ав. IMP CAE C VIB VOLVSIANO AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. SALVS AVGG
Салус стоји на д., у л. руци држи патеру из које храни змију у наручју.
3,48 g; 22,20 mm; 6
RIC IV/3, 184; 251–253. год.
и.б. 20258/37.

37.
Ав. IMP C C VIB VOLVSIANVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. FELICITAS PVBL
Фелицитас стоји спреда, главом и благим покретом тела окренута на л. У д. руци држи кадуцеј, у л. рог изобиља.
2,61 g; 22,40 mm; 6
RIC IV/3, 205; 251–253. год.
и.б. 20258/38.

38.
Ав. IMP C C VIB VOLVSIANVS AVG
Биста цара са зракастом круном, попрсје под оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. FELICITAS PVBL
Фелицитас стоји спреда, главом и благим покретом тела окренута на л. У д. руци држи кадуцеј, у л. рог изобиља.
3,35 гр; 23,70 mm; 5
RIC IV/3, 205; 251–253. год.
и.б. 20258/39.

Галијен

39.
Ав. IMP C P LIC GALLIENVS AVG
Биста Галијена са зракастом круном, оклопом и палудаментумом, на д.
Рв. CONCORDIA EXERCIT
Конкордија стоји спреда, главом и благим покретом тела окренута на л. У д. руци пилеус, у л. двоструки рог изобиља.
1,92 g; 21,50 mm; 5.
РИЦ не познаје овај тип.
и.б. 20258/41.

Бронзани новац

Ковница Виминацијум

Требонијан Гал

40.
Ав. IMP C C [VIB] [TREB] [G]ALLVS AVG
Биста цара с ловоровим венцем, на д.
Рв. [P] M S COL VIM
Ex – AN VIII
11,24 g; 26 mm; 12
и.б. 20258/34.

Емилијан

41.
Ав. [IMP C MAEMIL] AEMILIANVS [AVG]
Биста цара с ловоровим венцем, на д.
Рв. P M S CO[L] VIM
Ex – AN [...]
6,38 g; 25 mm; 1
и.б. 20258/40.

БИБЛИОГРАФИЈА

Арсенијевић, М. 1997 Остава римског новца са Влајића Брда из Смедеревске Паланке, *Нумизматичар* 20: 43–108.

– 2001 Два мања налаза римског новца из Народног музеја у Пожаревцу, *Viminativm* 12: 185–201.

– 2002 *Скупни налази римског новца II и III века у Горњој Мезији као археолошке потврде варварских упада,* магистарски рад у рукопису, Београд.

Борић-Брешковић, Б. 1988 Две оставе бакарног римског новца Виминацијума и Дакије, *Зборник Народног музеја* (Београд) 13–1: 89–101.

–1994 Токови сребрног новца у предримском и римском периоду, у *Античко сребро у Србији,* ур. И. Поповић, Београд, 33–44.

Васић, М. Р. 1968 Остава из Јабланице (Купци), *Старинар* н.с. 18: 63–82.

–1972 Ostave 247. i 254. godine u Narodnom muzeju u Beogradu, *Arheološki Vesnik* 23: 57–66.

Dukat, Z. i Mirnik, I. 1978 Skupni nalazi novca od 1936. do danas, *Numizmatika* 6: 15–27.

ИБАИ 1959 Археологически вести, *Известия на Българския археологически институт* 22: 360.

Каниц, Ф. 1991 Србија. *Земља и становништво од римског доба до краја 19. века,* књ. 1, Београд.

Марић, Р. 1956 Оставе старог новца у нумизматичкој збирци Народног музеја у Београду, *Саопштења* 1: 179–181.

Мијатовић, С. 1948 *Насеља и порекло становништва,* Београд.

Мирковић, М. 1971 Бенефицијарна станица код Новог Пазара, *Жива Антика* 21–1: 265–271.

– 1977 Ein Barbareneinfall in Obermoesien und das Nordöstliche Dalmatien im Jahre 254, *Akten des XI Internationalen Limeskongresses,* Székesfehérvár, 249–258.

Mirnik, I. 1981 *Coin Hoards in Yugoslavia*, BAR International Series 95, London, 1981.

Поповић, И. 2002 *Накит са Јухора. Остава или сакрални тезаурус,* Београд.

Рашковић, Д. 1995 Налази римског сребрног новца у ширем окружењу Крушевца, у *Радионице и ковнице сребра,* ур. И. Поповић, Т. Цвјетићанин и Б. Борић-Брешковић, Београд, 197–206.

RIC 1962 *The Roman Imperial Coinage,* IV/1, 2, 3, London.

Fitz, J. 1978 *Der Geldumlauf der Römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts,* 1 und 2, Bonn–Budapest.

УДК: 904–03(497.11 Јагодина):737.1.032.7“02”

MIRJANA ARSENIJEVIĆ and SMILJANA DODIĆ

A HOARD OF ROMAN COINAGE FOUND AT GORNJE ŠTIPLJE NEAR JAGODINA

Summary

In 1997 the Regional Museum in Jagodina bought 41 pieces of Roman coins dated since the end of the 2nd up to the middle of the 3rd century. According to the seller, it is a part of a much larger hoard of over 600 coins, found on the site of Glavica, near Gorwe Štipqe, about 10 kilometers northwest from Jagodina. The site became well known to archaeologists since finding a third century jewellery hoard few years ago. Unfortunately, both hoards were found using the metal–detector, so we missed the archaeological context. A survey investigation refers to a prehistoric fortification, with remains of a beneficiarII station by the Roman road.

It is a curiosity that the Glavica hoard contains both silver and bronze pieces; we meet the same situation in only two more Upper Moesian hoards of the 3rd century. The rest of the hoard contains 34 antoninianII, 5 denarII and 2 Viminacium bronzes. The first coin is a Caracala denarius dated to 197/8, and the latest is Gallieni Antoninianus dated to the end of 253/the beginning of 254. Beyond this, other eight Upper Moesian hoards belong to the burying horizon of the year 254. Despite the fact that sources don't mention any barbarian attack, we can presume one, as a reason of burying nine hoards along the Morava Valley.

30. 03. 2004.

1a

1b

2a

2b

3a

3b

4a

4b

5a

5b

6a

6b

7a

7b

8a

8b

9a

9b

10a

10b

11a

11b

12a

12b

13a

13b

14a

14b

15a

15b

16a

16b

17a

17b

18a

18b

19a

19b

20a

20b

21a

21b

22a

22b

23a

23b

24a

24b

25a

25b

26a

26b

27a

27b

28a

28b

29a

29b

30a

30b

31a

31b

32a

32b

33a

33b

34a

34b

35a

35b

36a

36b

37a

37b

38a

38b

39a

39b

40a

40b

41a

41b

ПОСТКАРОЛИНШКИ МАЧ ИЗ БАНАТСКОГ БРЕСТОВЦА

Марко Алексић, Београд

Мач случајно откривен у Банатском Брестовцу припада типу посткаролиншких спата, оружју изворно франачког порекла раширеног у раносредњовековној Европи. На основу уже типологије овог оружја он представља најјужнији налаз свога типа, а доспео је у јужни Банат из неке од западноевропских радионица у другој половини X или првој половини XI века. У то време у Банату су се водиле борбе између домаћег кнеза Ахтума и Мађара. Мач из Банатског Брестовца, као и нумизматички и налази других спата различитих типова са територије Баната могли би указивати на ове сукобе.

Кључне речи: средњи век, Банат, мач, оружје, Србија, Словени.

У средњовековној збирци Историјског музеја Србије налази се мач (и. бр. 426) који је набављен откупом. Кован је од гвожђа и оштећен корозијом, а поред корица и облоге дршке недостају му и накрсница док је врх сечива незнатно одломљен (сл. 1). Мач представља случајан налаз откривен приликом копања у селу Банатски Брестовац у јужном Банату, седам километара удаљеног од леве обале Дунава.[1]

Укупна сачувана дужина мача износи 87 cm, од чега је сечиво дугачко 75,4 cm, а дршка 11,6 cm. Највећа ширина сечива, испод накрснице износи 5 cm; с обе стране по средини налази се жлеб ширине 2,8 cm који је због корозије делимично очуван и видљив само у дужини горње

[1] По изјави Бранка Остојића из Земуна од кога је мач откупљен 1983. године, поред мача није било никаквих других налаза, а место на коме је откривен, на непознатој дубини у центру села не издваја се од околног равничарског рељефа. Мач није публикован иако су се домаћи аутори до сада у два наврата бавили њиме: М. и Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу,* Београд 1990, 70, к. бр. 3 (без цртежа); М. Цуњак, *Средњовековно оружје и опрема ратника у Србији,* докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, Београд 1999, 140, 153, к. бр. 10, сл. 10.

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society
20 (2004) 251–265.

Сл. 1. Мач из Банатског Брестовца
Fig. 1. The sword from Banatski Brestovac

половине сечива. На сечиву су видљиви трагови тауширања. Рукохват је за једну руку, дугачак 9,2 cm, ширине од 1,1 до 3,3 cm, а на његовом врху се налази издужена јабука трогрбог облика димензија 6,5 x 2,4 cm.

По свом облику и димензијама мач из Банатског Брестовца спада у групу средњовековних спата чија је производња и употреба била раширена у Европи каролиншког и посткаролиншког доба. Типологију ове врсте оружја, која се уз неке измене користи и данас, установио је Норвежанин Јан Петерсен на основу одлика пре свега јабуке и накрснице преко две хиљаде налаза краја VIII–XI века, претежно са територије Скандинавије.[2] Иако му недостаје накрсница, мач из Банатског Брестовца се на основу облика јабуке може поуздано определити у спате типа Y по Петерсеновој типологији (сл. 2).[3] Овај тип посткаролиншких спата карактерише јабука издуженог, трогрбог облика и права или нешто повијена накрсница.

Ово оружје изворно је настало у франачким радионицама које су првобитно снабдевале пре свега државну војску, а њихову славу у тадашњој Европи нарочито су пронели успешни ратови и освајања Карла Великог (768–814). С обзиром на то да почетак производње каролиншких спата непосредно претходи првим нападима скандинавских ратника на западну Европу крајем VIII века, ови мачеви су се, прво као ратни плен, а затим путем трговине брзо проширили не само међу осталим Германима на континенту већ и код Словена, Викинга и другде. Тако су до данас налази каролиншких и посткаролиншких спата откривени на широком простору од Атлантика на западу до Волге и даље на исток,

---

[2] J. PETERSEN, *De norske vikingesverd.* Videnskapsselkapets Skrifter, II, Hist.–filos. Klasse, N 1, Kristiania 1919; преузето из: А. Н. КИРПИЧНИКОВ, Древнерусское оружие I, Мечи и сабли, *Археология СССР* E1–36 (1966) 19. Књиге Јана Петерсена нема у домаћим библиотекама; неки њени делови доступни су на Интернет адреси:
www.vikingsword.com/petersen/index.html.

[3] У доступној литератури Петерсенова типологија најбоље је представљена у: M. MÜLLER–WILE, Zwei wikingerzeitliche Prachtsschwert aus der Umbegung von Haithabu, *Offa* 29 (1972) 97–98, Abb. 36; видети и: А. Н. КИРПИЧНИКОВ, Мечи Киевской Руси, *Советская Археология* 4 (1961) 182 и даље, Рис. 2; Z. VINSKI, Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi, *Starohrvatska prosvjeta* 15 (1985) 88 и даље, сл. 7.

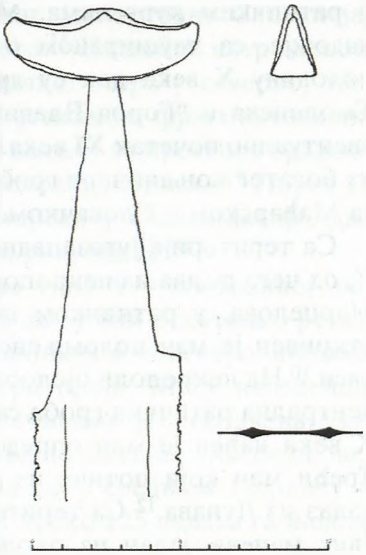

Сл. 2. Драшка мача из Банатског Брествоца
Fig. 2. The hilt of sword from Banatski Brestovac

као и од Британије, Норвешке и Исланда на северу, до Медитерана на југу.[4] Основне одлике овог оружја су дуго и широко сечиво са дугачким жлебом и заобљеним врхом и дршка за једну руку са кратком накрсницом и различитим типовима јабука гљивастог облика. Њихова дужина најчешће износи око 95 cm, а тежина око једног и по килограма. Каролиншким спатама претходиле су такозване меровиншке спате (од око 500. до око 750. године) које су се развиле из римског дугог мача, спате.

Почетак крсташких ратова означава и време полаганог повлачења из употребе спата у Европи које уступају своје место медитеранским типовима мачева. Ово оружје оштрог врха сечива са претежно повијеним накрсницама и јабукама дискоидног облика било је и раније у употреби у Византији и неким деловима Медитерана, али тек са крсташким ратовима западна Европа се ближе сусреће са њима тако да од XII века они почињу да преовлађују на континенту.[5] Налази мачева од средине VIII века у западној Европи, на територији Франачке, постају ретки у гробовима услед ширења хришћанства, док се код Викинга, Словена, балтичких и номадских народа овај пагански обичај задржао и у наредним столећима.

На простору Балкана до сада није откривена ниједна спата типа Y, док су у континенталној Европи међу различитим типовима посткаролиншких мачева познати и примерци овог типа. На територији Пољске откривена су четири налаза спате типа Y, од чега три потичу из река Висле, Варте и Одре.[6] Четврти примерак је такође случајан налаз из северне Пољске са таушираном ознаком радионице ULFBERHT на сечиву.[7] На територији средњовековне Русије међу преко стотину налаза

---

4 A. BRUHN–HOFFMEYER, From Mediaeval Sword to the Renaissance Rapier, *Gladius* 2 (1963) 8.

5 *Исто,* 11–12.

6 W. SARNOWSKA, Miecze wezesnosredniowieczne w Polsce, *Swiatowit* 21 (1955) 285, k. br. 18 (мач из Висле код Квидзина), 292, k. br. 35, Rys. 27 (мач из Варте код Сантока), 293–294, k. br. 38, Rys. 28 (мач из Одре код Шћећина).

7 Мач потиче из околине града Садкова, *исто,* 293, к. бр. 36; M. MÜLLER-WILE, Ein neues ULFBERHT – Schwert aus Hamburg, *Offa* 27 (1970) 86, Nr.47.

спата од краја VIII до средине XI столећа налазе се и три типа Y, све три у ратничким курганима. Мач из Горке Николске, југоисточно Приладожје, са таушираном ознаком INGRLIIFECI опредељен је у другу половину X века док су друга два, са локалитета Гнездово, околина Смоленска и "Город Владимира" у Кијеву датовани нешто шире у X, евентуално почетак XI века.[8] Њима се може придружити и мач овог типа из богатог коњаничког гроба из западне Украјине, недалеко од границе са Мађарском и Словачком.[9]

Са територије југозападне Словачке потичу три налаза мачева типа Y, од чега су два из некропола у околини града Комарна. На локалитету Марцелова, у ратничком гробу X века који се приписује Мађарима, откривен је мач поломљеног сечива на коме се налазе тауширанi украси.[10] На некрополи бјелобрдске културне групе, такође у једном од два централна ратничка гроба са номадским материјалом, из друге половине X века нађен је мач опредељен у тип Y ритуално савијеног сечива.[11] Трећи мач који потиче из југозападне Словачке представља случајан налаз из Дунава.[12] Са територије Чешке позната су два случајна налаза ових мачева, један из околине Брна (Моравска), а други са ознаком ULFBERHT потиче из Литомерица.[13] У Мађарској су позната два мача типа Y, један на некрополи у Сехешфехервару док је други случајан налаз из Мишколца.[14]

---

8 А. Н. Кирпичников и А. Ф. Медведев, Вооружение, у *Древная Рус, город, зомок, село,* Археология СССР, Москва 1985, 300; А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие,* 34, 82–83, к. бр. 74, Таблица V/2 (мач из Горке Николске, курган 2), к. бр. 75 (мач из Гнездова, курган 88), к. бр. 76 (мач из Кијева).

9 K. Bakay, Archaelogische Studien zur frage der Ungarischen Staatsgründung, *Acta Archaeologica Academiae Hungaricae* 19, 1–2 (1967) 130, k. br. 45 – локалитет Саламунова.

10 A. Ruttkay, Waffen und Reiterasrüstung des 9. bis zur ersten Halfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I, *Slovenská Archeológia* 23 (1975) 157–158, 251, Abb. 6/3, 11/2.

11 M. Rejholcová, Pohrebisko z 10. a 11. storočia v Hurbanove – Bohatej, *Slovenská Archeológia* 24 (1976) 193, 208, Obr. 3, tab. II: 2 – локалитет Хурбанове–Бохатеј, Комарно.

12 V. Turčan, Stredoveký meč vybagrovaný z Dunaja, *Zbornik Slovenského Národného múzea* 91 – Archeológia 7 (1997) 79–83; непознато место налаза.

13 M. Klisky, Územné rozšírenie a chronológia karolinskych mečov, *Študijné zvesti* 14 (1964) 111, 115–116. Оба мача су датована сувише рано, у IX век. О мачу из Литомерица са ознаком ULFBERHT видети и : M. Müller–Wile, Ein neus ULFBERTH, 75, 83, Nr. 3, Abb. 6,3.

14 K. Bakay, *нав. дело,* 135, k. br. 54, Abb. 9: 2, Taf. VI (мач са локалитета Сехешфехервар – Визмувек), 129, к. бр. 36 (мач из Мишколца – без слике). Мач из Сехешфехервара аутор датује у XI век и везује за припадника војне пратње краља Стефана I (997–1038). З.Ински се осврнуо на ово питање и оспорио атрибуцију К. Бакаја који већину налаза спата са територије Мађарске приписује Мађарима, посебно указујући на број налаза раносредњовековних сабљи у карпатској котлини (107) који је већи од броја откривених мачева (76) и које се пре свега могу приписати Мађарима док се за мачеве то не може априори тврдити. Детаљније о овоме видети у: Z. Vinski, *нав. дело,* 79 и даље.

Са простора бивше Југославије потиче један недовољно познат налаз спате овог типа откривен у Сави код Кршког, југоисточна Словенија, који је датован у крај XI и почетак XII столећа.[15] На добро истраженом локалитету Хаитхабу, граду на обали Балтичког мора у северној Немачкој из времена Викинга, од укупно 42, углавном фрагментованих налаза спата, три припадају типу Y.[16] Налази потичу са простора градске луке и насеља и датовани су у крај X и прву половину XI века.[17] Поред 17 налаза спата типа Y које је забележио Петерсен у Скандинавији, два примерка су нађена на територији балтичких република.[18]

Из овог сумарног прегледа налаза мачева типа Y у централној, источној и северној Европи може се закључити да су они релативно ретко заступљени у односу на остале типове каролиншких и посткаролиншких спата и да нису груписани на одређеној територији. Међу наведеним мачевима налазе се и примерци на чијим сечивима је откривена тауширана радионичка ознака ULFBERHT. Ова најпознатија раносредњовековна радионица за израду мачева налазила се у средњем Порајњу и била је активна од краја VIII до XI века, а од преко 125 налаза са њеном ознаком откривених широм Европе четири припадају типу Y.[19] Средњорајнске радионице су и најзаслужније што су каролиншке спате постале најзаступљенији тип мачева у раносредњовековној Европи не само у Франачкој већ и у другим деловима континента. На квалитет и популарност овог оружја значајно је утицала чињеница да су ове радионице очувале античку традицију дамасцирања сечива техником заваривања, која је доприносила већој еластичности сечива услед чега су се она теже ломила.

На територији Скандинавије развиле су се локалне радионице за производњу овог оружја, о чему сведоче бројни примерци украшени у духу викиншке традиције. Налаз спате из прве половине XI века са локалитета Фошћеватаја у јужној Украјини, на чијем сечиву је откривен натпис ЛЮДО[Т]А КОВАЛЬ, указује на мачарску радионицу са тери-

---

15 S. Škaler, Krško, Konservatorska poročila, Preliminarna arheološka poročila 1971 in 1972, *Varstvo spomenikov* 17–19 (1973) 171, sl. 102.

16 A. Geibig, Zur Formenvielfalt der Schwerter und Schwertfragmente von Haithabu, *Offa* 46 (1989) 230–231, Abb. 10. Аутор наводи још девет налаза спата типа Y са територије Немачке, *исто*, нап. 7 и 8.

17 *Нав. дело*, 254–255, к. бр. 32 потиче из насеља, а к. бр. 33 и 34 са простора градске луке.

18 J. Petersen, *нав. дело*, 169–172, цитат по: W. Sarnowska, *нав. дело*, 307–308; K. Bakay, *нав. дело*, 169; M. Müller-Wile, Ein neus ULFBERTH,75, 86–87, k. br. 55, Abb. 7: 55 (мач са локалитета Чапани, Летонија), 87, k. br. 80, Abb. 8: 80 (мач са локалитета Катине, Финска). Оба мача имају ознаку ULFBERHT на сечиву.

19 А. Н. Кирпичников и А. Ф. Медведев, *нав. дело*, 302; M. Müller-Wile, Ein neus ULFBERTH, 70–75, Абб. 4, Абб. 5; А. Н. Кирпичников, Древнерусское оружие, 37–39, Рис. 9. Податак о укупно 162 откривена мача са ознаком ULFBERHT нисам могао да проверим: Ђ. Петровић и С. Вучинић, Збирка средњовјековних мачева пронађених у ријеци Зети, *Историјски записи* 74 (2001) 266, нап. 41.

торије средњовековне Русије, која је стављала властиту сигнатуру на своје производе.[20] О локалним радионицама које су ковале мачеве по узору на западне производе сведоче и неправилно исписане ознаке две најпознатије сигнатуре франачких мачара, ULFBERHT и INGERLI (INGERLED). Поред, на пример, већ поменутог мача из Горке Николске са ознаком IGRLIIFECI и других откривених широм Европе,[21] у њих се може убројати и један недовољно познат налаз са наше територије. Реч је о мачу извађеном из Саве код Градишке у северној Босни који је оквирно датован у XI–XII столеће и на чијем сечиву се налази сигнатура SINIGERLINIS.[22] Он спада у групу најмлађих посткаролиншких спата и на основу дуге накрснице и јабуке у облику сочива припадао би типу са ознаком α па се његово датовање може сузити на другу половину XI – прву половину XII столећа.[23]

Мач из Банатског Брестовца представља најјужнији до сада откривен налаз спате типа Y, а његово сечиво дамасцирано је у облику рибље кости (Fischgrättenmuster) (сл. 1). Ово је једна од три најзаступљеније технике дамасцирања сечива спата заваривањем (нем. – Schweisdamast; енгл. – pattern–welding) која је ушла у чешћу примену у изради сечива меровиншких спата од VI до VII века.[24] У горњем делу сечива мача, с једне стране види се и плитко кружно удубљење у коме се вероватно налазио тауширан украс који данас недостаје.

Мачеве типа Y у Скандинавији Петерсен је временски определио у X и почетак XI века.[25] Налази овог типа оружја у средњој и источној Европи у затвореним целинама углавном потврђују овакво датовање. Спате типа Y откривене у ратничким гробовима у Словачкој, као и у руским курганима временски су опредељене у X – почетак XI века, односно прецизније у другу половину X столећа.[26] У Мађарској, мачеви овог типа оквирно су временски опредељени у крај X и почетак XI века док је налаз са некрополе у Сехешфехервару датован нешто касније, у

---

20 А. Н. Кирпичников и А. Ф. Медведев, *нав. дело,* 303, Таблица 120/6.

21 Ђ. Петровић и С. Вучинић, *нав. дело,* 267–268, Сл. 4.; R. Wegeli, Inschriften auf Mittelalterichen Schwertklingen I, *Zeitschrift für Historische Waffenkunde 3*, Heft 7 (1904) 181–183, Fig. 3; J. Ypey, Twee vroeg–middeleeuwse zwaarden met incrustatie, *Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek* 9 (1959) 301.

22 J. Kalmár, Ket középkori kardról, *Arhaeologiai Ertesito* 86 (1959) 189–191, sl. 1, 2. Мач се чува у Историјском музеју у Будимпешти.

23 О мачевима типа α код нас видети: Z. Vinski, Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima 10. i 11. stoljeća u Jugoslaviji, *Starohrvatska Prosvjeta* 13 (1983) 27–33. Аутор не зна за овај примерак, али се на њега осврће Ž. Demo, Srednjovjekovni mačevi u muzeju grada Koprivnice, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 26–27 (1984) 222.

24 C. Bohne, H. Dannheimer, Studien an Wurmbuntklingen des frühen Mittelalters, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 26, 1, (1961) 110–112, Abb. 1,1.

25 J. Petersen, *нав. дело,* 167–171, цитат по: А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие,* 34.

26 Видети напомене бр. 10, 12 и 13.

XI столеће.[27] Два налаза са локалитета Хаитхабу на балтичкој обали су датована у крај X и прву половину XI века, а трећи у прву половину XI столећа.[28] С обзиром на то да му је сечиво израђено у сложеној техници дамасцирања, мач из Банатског Брестовца представља увоз који је у јужни Банат доспео из неке од западноевропских мачарских радионица која се налазила или била блиска онима у средњем Порајњу. На основу изнетих података и аналогија може се закључити да је мач из Банатског Брестовца кован у другој половини X или почетком XI века, а време његовог доспевања у земљу може се проширити и на прву половину XI столећа.[29]

Налаз посткаролиншког мача из Банатског Брестовца може се боље сагледати кроз историјске околности у јужном Банату током X и у првој половини XI века. У току ратова који су се током прве половине IX века водили између Франачке и Бугарске у јужној Панонији извори помињу словенске кнежевине које су биле у мање или више зависном односу од једне или друге државе. У таквим околностима у франачким аналима забележено је и племе Абодрита или Бодрића (818. и 824. године) које већина аутора смешта у област јужног Баната.[30] Када су Мађари, крајем IX столећа дошли у Панонију, у њеном источном делу затекли су већ организоване државе локалног становништва на чијем челу су стајали кнежеви, односно војводе.[31] На простору Баната налазила се кнежевина на челу са Гладом, а међу тврђавама у његовој држави помиње се и *Castrum Keve*, односно Ковин, удаљен око 15 km низводно од Банатског Брестовца.[32] Након што су освојили кнежевину Салана у Бачкој и

---

27 K. Bakay, *нав. дело,* 135,169. Видети и напомену 15.

28 A. Geibig, *нав. дело,* 246, 248, Abb. 17; к. бр. 33 је због изразито дуге накрснице нешто млађи.

29 М. Јанковић и Ђ. Јанковић су овај мач определили у тип Z и датовали га у другу половину X – прву половину XI века, М. и Ђ. Јанковић, *нав. дело,* 70, к. бр. 3; М. Цуњак га датује у XI–XII, односно XII–XIII век, М. Цуњак, *нав. дело,* 140, 153, к. бр. 10.

30 Einhardi, Annales, pp. 205_{41}–206_{12} (818. godina), pp. 212_{33}–21_{35} (824. godina – ...*Caeterum legatos Abodritorum qui vulgo Praedenecenti vocantur, et contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt*...), *Извори на Българската история* VII, София 1960, 34–36. Детаљан преглед литературе о овом питању видети у R. Novaković, *Baltički Sloveni u Beogradu i Srbiji,* Beograd 1985, 8 и даље.

31 A. Sos, *Slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München 1973, 81, Abb. 21. M. Rusu The Autochtonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th – 11th Centuries, in *Relations Between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, eds. M. Constantinescu et al, Bucuresti 1975, 203-204.

32 Magistri P. Belae Regis Notarii, cap. 44, у *Historiae Hungaricae, Fontes domestici*, pars prima, volumen II, ed. M. Florianus, Quinque–Ecclesis 1883, 38 = P. Magister, *Gesta Hungarorum,* ed. L. Juhacz, Budapest 1932, 30 = *Scriptores Rerum Hungaricarum I*, ed. E. Szenpetery, Budapest 1937, pp. 49, 89–91. M. Rusu, *нав. дело,* 204–206; G. Bako, The relations of the Principality of the Banat with the Hungarians and the Petcheneges in the Tenth Century, in *Relations between*, 241. О историјским подацима и археолошким ископавањима на локалитету Град у Ковину: М. Вуксан, Ковин–Град, средњовековно насеље и утврђење, *Рад музеја Војводине* 39 (1997) 175 и даље; Е. Зечевић, Преглед керамичког материјала са локалитета 'Град' у Ковину, *Рад музеја Војводине* 39 (1997) 185 и даље.

источном Срему, Мађари су после више битака наметнули своју власт и Гладовој кнежевини која се састојала, пре свега, у узимању талаца и плаћању трибута њиховом племенском савезу.[33]

Сматра се да је овакво стање трајало до четврте деценије X века када историјски извори бележе прве нападе Мађара који су преко Бугарске водили према Тракији и Цариграду 934, 943. и 948. године.[34] После кратког периода примирја, убрзо након пораза у бици на реци Лех код Аугзбурга 955. године од стране немачког цара Отона I, мађарски напади се настављају од 959. године и трају до доласка на престо кнеза Гезе (око 970–997) који је, за разлику од својих претходника, повео мирољубиву политику према суседним земљама.[35]

Крајем X и почетком XI столећа историјски извори помињу кнеза Ахтума (*Achtum, Acthum, Ohtum, Othum)* који је самостално владао на територији Баната. У историографији још увек преовладава став да се ради о једном од мађарских племенских вођа (кнез Ајтоњи) иако има и новијих мишљења да је Ахтум потомак кнеза Глада који је владао његовом обновљеном и нешто проширеном државом.[36] У првом од два историјска извора који помињу овог банатског кнеза, *Хроници анонимног нотара краља Беле III* написаној око 1200. године, у опису борби између Мађара и кнеза Глада у три наврата наводи се Ахтум као потомак (*progenie*) кнеза Глада.[37] Други извор, *Живот Св. Герхарда,* који потиче из XIV столећа, пружа податке о самосталној политици коју је кнез Ахтум водио према мађарском краљу Стефану I (997–1038) тражећи савезника у Византији. О византијском политичком и црквеном утицају на државу банатског кнеза сведочи и Ахтумово крштење по источном обреду у Видину, након што је цар Василије II (976–1025) освојио овај град од Самуилових устаника 1002. године. У његовој престоници *urbs Morisena* (Санад) основан је и манастир Св. Јована Крститеља у коме су служили грчки монаси.[38]

---

33 О борбама између кнеза Салана и Мађара: Ј. Калић, Рани средњи век, у *Историја Београда* I, ур. В. Чубриловић, Београд 1974, 123–124. О природи мађарске врховне власти в. G. Bako, *нав. дело,* 245.

34 G. Moravchik, *Byzantium and the Magyars*, Amsterdam 1970, 55–56; P. T. Antonopoulos, Byzantium, the Magyars Raids and their Consequences, *Byzantinoslavica* 54 (1993) 257–263.

35 G. Moravchik, *нав. дело,* 57–61.

36 Преглед мишљења и литературе о овом питању наводи: Р. Илиоски, Византинско – унгарски сојуз во почетокот на XI век против Самуил и неговите наследници, *Зборник радова Византолошког института* 29–30 (1991) 88–90. О овоме видети и G. Moravchik, *нав. дело,* 108; C. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert,* Budapest 1991, 157; M. Rusu, *нав. дело,* 205; G. Bako, *нав. дело,* 243, који заступају различита мишљења.

37 Chronica Hungarorum I, Magistri P. Belae Regis Notarii, cap.11, cap.44, у M. Florianus, *нав. дело,* 12 и 37–38 = L. Juhach, *нав. дело,* 10 и 29.

38 Legenda Sancti Gerhardi Episcopi, fol. 97, у *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Vol. II, ed. E. Szenpetery, Budapest 1938, 489–490; G. Moravchik, *нав. дело,* 108–109.

Територија Ахтумове државе обухватала је Банат, односно нешто проширену област Гладове кнежевине у чијој војсци почетком X столећа извори бележе поред Бугара и Печењеге и Влахе.[39] С обзиром на оскудност историјских извора, више података о становништву на простору Баната у раном средњем веку могу пружити археолошка истраживања. Она су за сада малобројна, али показују да су налази материјалне културе Мађара претежно сконцентрисани у северозападном делу Баната, уз Тису и Мориш.[40] Ипак, највећи број досадашњих истраживања на простору Баната пружио је податке о материјалној култури Словена што би, уз податак о племену Бодрића на овом простору указивало да су они представљали значајну етничку компоненту у Ахтумовој држави.[41]

Напад Стефана I на Ахтумову кнежевину најчешће се опредељује у време након смрти Василија II 1025. године. Повод за рат био је сукоб између цариника у лукама на Тиси и Моришу, где се на скелама одвијала трговина сољу.[42] Иако лишен помоћи Византије, Ахтум је успео да одбије први напад Мађара, међутим, у новом походу, након битке до које је највероватније дошло 1028. године, он је поражен и убијен, а цео Банат се, као посебна краљевска област, нашао под влашћу Стефана I.[43] Тако је јужни Банат након 1028. године постао погранична област Мађарске према Византији, која је обновила своју власт на десној обали Дунава нешто раније, освајањем Самуилове државе до 1018–1019. године.[44]

Шира околина Банатског Брестовца у средњем веку је обиловала мочварама док је главни ток Дунава текао нешто северније, па се и овај локалитет налазио у непосредној близини реке. На више места у бли-

---

39 Chronica Hungarorum I, Magistri P. Belae Regis Notarii, cap .44, у M. FLORIANUS, *нав. дело*, 37 = L. JUHACZ, *нав. дело*, 29.

40 M. RUSU, *нав. дело*, 205–206; C. BÁLINT, *нав. дело*, 121 и даље.

41 В. ЂОРЂЕВИЋ, Подаци о грнчарији IX–XI века у области Вршца, *Гласник музеја Банаша* 9–10 (2000) 83–84; С. ТРИФУНОВИЋ, Археолошка истраживања словенских насеља у северној Бачкој и северном Банату, *Рад музеја Војводине* 39 (1997) 122–123; С. БАРАЧКИ и М. БРМБОЛИЋ, Степен истражености средњевековних локалитета на подручју јужног Баната, *Рад музеја Војводине* 39 (1997) 209–228; Ј. ЖИВКОВИЋ, Нека нова открића у јужном Банату, *Рад музеја Војводине* 39 (1997) 143–154; М. БРМБОЛИЋ, Средњовековна налазишта на подручју Народног музеја у Панчеву, *Гласник Народног музеја у Панчеву* 3 (1991) 52 и даље; Н. СТАНОЈЕВ, *Некрополе X – XV века у Војводини*, Нови Сад 1989; M. MOROZ-POP, Contributii la repertoriul archelogic al localitatilor din judetul Timis din Paleolitic si pînă în Evul Mediul, *Banatica* 7 (1983) 469–489.

42 M. RUSU, *нав. дело*, 205. О речним лукама и прелазима преко Тисе код Кањиже, Адорјана, Санада и Сенте у раном средњем веку видети С. ЋИРКОВИЋ, Кнежевачко Потисје у средњем веку, у *Историја Кнежевца* (у рукопису), 6, 8, 13–14.

43 Legenda Sancti Gerhardi Episcopi, fol. 98, у E. SZENPETERY, *нав. дело*, 490–492. G. BAKO, *нав. дело*, 243–244.

44 С. ПИРИВАТРИЋ, *Самуилова држава*, Београд 1998, 132.

зини села рекогносцирањем терена откривена је раносредњовековна керамика. Источно од насеља, на локалитету Новакова циглана, који се налази на високој старој обали Дунава откривен је обод "словенског котлића",[45] а око 4 km западно од Банатског Брестовца, уз пут према Омољици који се такође налази на старој обали реке, сада мртвог рукавца Пољавице, на локалитету Брестовачки виногради, фрагменти керамике који су оквирно датовани у IX–X столеће.[46] Површински налази уломака средњовековне керамике оквирно датовани у XI–XII, односно XII–XIII век откривени су на локалитетима Преко Слатине и Веровац, који су удаљени око 5 km северозападно од Банатског Брестовца.[47] Иако не потичу са систематски ископаваних локалитета и још увек нису публиковани ни адекватно обрађени, ови налази би ипак могли указивати да је обала Дунава код Банатског Брестовца била насељена и у раном средњем веку. Подаци о условима налаза мача из Банатског Брестовца недостају, међутим не треба искључити могућност да он потиче из разореног гроба. Налази раносредњовековних мачева у Панонији, али и у другим областима често потичу из ратничких гробова. Они су некад у оквиру веће или мање некрополе, а није редак случај да се ради и о појединачним гробовима који се најчешће налазе поред путева.

Прелаз преко Дунава у раном средњем веку историјски је потврђен између Земуна и Београда, а може се претпоставити да је постојао и код Ковина наспрам кога се, нешто низводније, налазио град Морава.[48] Од Београда до града Мораве, односно нешто источнијег Браничева уз десну обалу Дунава водио је стари римски пут *Via Militaris* који је и даље био у употреби, а користиле су га и војске првог крсташког похода 1096. године. С обзиром на важност река као главних комуникација у средњем веку и постојање важних градских средишта у овом делу Подунавља, може се претпоставити и постојање пута уз реку са банатске стране.[49]

---

[45] С. Барачки и М. Брмболић, *нав. дело,* 211.

[46] М. Брмболић, *нав. дело,* 59; С. Барачки и М. Брмболић, *нав. дело,* 221.

[47] На локалитету Преко Слатине откривени су и остаци темеља за које се претпоставља да припадају средњовековној цркви али није потпуно јасно да ли су у вези са нађеним керамичким уломцима. М. Брмболић, *нав. дело*, 59–60; С. Барачки и М. Брмболић, *нав. дело*, 222.

[48] О граду Морави који се као епископско седиште помиње од друге половине IX века в. С. Пириватрић, Византијска тема Морава и "Моравије" Константина VII Порфирогенита, *Зборник радова Византолошког института* 36 (1997) 173–182. О археолошким ископавањима в. М. и Ђ. Јанковић, Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године, *Годишњак града Београда* 25 (1978) 42, сл. 2, са старијом литературом. А. Јовановић и М. Цуњак, Археолошка истраживања у Дубравици (античком Маргуму), *Саопштења* 26 (1994) 120–122.

[49] О претпоставци да се дуж леве обале Дунава пружао римски пут којим се код Ковина прелазио Дунав в. Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији,* Београд 1974, 85–86. Овај прелаз користио је папин легат Лео 1204. године, C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren,* Prag 1876, 237,376; исти, Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци, у *Зборник Константина Јиречека* I, М. Динић, Београд 1959, 131. Видети и М. Вуксан, *нав. дело,* 176–177.

Траса ове копнене комуникације чији је значај сигурно био мањи него деонице старе римске *Via Militaris* од Сингидунума до Виминацијума (средњовековног Браничева) могла се у области Банатског Брестовца пружати на месту данашњег локалног пута Банатски Брестовац – Омољица који се налази дуж старе, високе обале Дунава. На овакву претпоставку могли би указивати, поред налаза посткаролиншког мача и споменути уломци керамике откривени поред савременог пута између ова два села. Да се средњовековни друм уз леву обалу Дунава могао пружати само дуж трасе којом пролази и данашњи пут указују и геоморфолошке особине тла у јужном Банату. Насеља Омољица и Банатски Брестовац, као и пут који их повезује са Ковином налазе се на ободу јужне банатске лесне терасе, изнад алувијалне терасе Дунава.[50] Алувијална тераса није погодно тло за градњу насеља, као и путева, јер га често плави река уз коју се налази, због чега и обилује мочварама и ритовима, док су лесне терасе нешто више и заштићене од поплава. Због тога су насеља у Војводини одувек подизана на таквом тлу, а ова пракса је нешто измењена тек у скорије време, након регулације корита река и прокопавања канала.[51]

Из околине Ковина потиче још један случајан налаз послекаролиншке спате који се данас чува у музеју Баната у Темишвару. На основу благо трогрбо обликоване јабуке и нешто дуже, повијене накрснице мач је опредељен у тип Z по Петерсену. Сечиво му је такође дамасцирано техником заваривања у облику рибље кости. Мачеви типа Z датују се у крај X и прву половину XI века, а на основу оштећења јабуке (недостају украси од металне жице уобичајени за овај тип) до којих је дошло, претпоставља се услед дуготрајне употребе, овај мач је временски опредељен нешто касније у XI век.[52] Мачеви типа Z нису до сада забележени на територији Балкана као ни у централној Европи, односно Подунављу па је ова спата сматрана за усамљени и најјужнији налаз тог типа у Европи.[53] Овај мач би се такође могао повезати са борбама између кнеза Ахтума и Мађара у области Ковина током треће деценије XI века.

Историјски подаци о борбама између кнеза Ахтума и Мађара могу се повезати и са нумизматичким материјалом откривеним у овом делу

---

50 Б. Букуров, Геоморфолошке прилике банатског Подунавља, *Зборник Географског института САН* 8 (1954) 59–60, сл. 1, 2б; С. Bálint, *нав. дело*, 196, Karte III.

51 Корисне сугестије о овом питању добио сам од професора Географског факултета Љиљане Гавриловић и професора у пензији Милоша Зеремског, којима овом приликом захваљујем.

52 Врх сечива мача недостаје тако да укупна сачувана дужина износи 88 cm. Z. Vinski, *Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima,* 25–27, T. III/3.

53 *Исто.* У сталној поставци регионалног музеја у граду Враца, северозападна Бугарска, налази се мач типа Z преломљеног сечива који је нађен у селу Градешница, околина Враце, В. Йотов, *Викинґите на Балканите,* Варна 2003, 5.

Подунавља. У селу Гај, око 10 km североисточно од Ковина, 1858. године откривена је велика остава византијског златног новца од које су данас преостала свега два солида Романа I и Константина VII (919–921) и Нићифора II и Василија II (963–969).[54] Остава је бројала око 200 – 210 примерака златника и делимично је реконструисана; у њој се налазио новац византијских царева од Теодосија III (715–717) до Василија II, а похрањена је у земљу у другој или трећој деценији XI столећа.[55]

Овако богата остава византијских златника у распону од око три столећа могла би представљати део владарске ризнице кнеза Ахтума, која је похрањена у време или непосредно после борби у којима је његова кнежевина престала да постоји. Остава представља најбогатији налаз златног новца у Панонској низији из периода VIII – XI столећа.[56] Топоним Гај могао би можда да сведочи о месту које је најпогодније за повлачење становништва у збег или о месту паганског светилишта које су користили становници у околини Ковина у време када се хришћанство тек поново ширило у овом делу Паноније. Оваква претпоставка делује као могућа уколико се има у виду да је повлачење становништва у верске храмове и збегове било уобичајено у средњем веку, после пада војног отпора при опсадама градова или у сличним околностима.

Са територије Баната, односно области која је улазила у састав Ахтумове државе потичу још три појединачна налаза посткаролиншких мачева. Најстарији од њих је спата типа W из Новог Бечеја произведена у западноевропским радионицама крајем IX века, за коју се претпоставља да је доспела у земљу почетком X века.[57] Из X века, вероватно његове друге половине, потиче налаз мача типа X из околине Вршца, а о продуженом времену његове употребе сведоче трагови репаратуре на сечиву које је било преломљено.[58] У околини Зрењанина откривен је мач са сочивастом јабуком типа α који оквирно припада XI столећу.[59] У суседним областима јужне Паноније из овог периода потичу налази спата типа α из околине Сомбора (Бачка) и неопредељеног типа из Батајнице (источни Срем), док је у Винчи, на десној обали Дунава

---

54 L. Kovacs, *Münzen aus der ungarischen Landhahmezeit*, Budapest 1989, 39, No. LV 157a–b, Taf. VII.

55 *Исто*; В. Иванишевић и В. Радић, Четири оставе византијског новца из збирке Народног музеја у Београду, *Нумизматичар* 20 (1997) 134.

56 L. Kovacs, *нав. дело*, Abb. 48.

57 Z. Vinski, *Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima,* 16, T. II/1.

58 *Исто,* 25,T. III/2; Z. Vinski, O primjeni rentgenskog snimanja pri istraživanju ranosrednjovjekovnih mačeva, *Vesnik Vojnog muzeja* 11–12 (1968) 79–80, sl. 8–9.

59 Z. Vinski, *Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima*, 28,T. IV/1; о налазу мача из Новог Кнежевца, али без ближих података о њему; K. Bakay, *нав. дело,* 129, k. br. 41.

наспрам Баната откривено франачко копље са крилцима, које је временски опредељено у другу половину IX столећа.[60]

Иако мач из Банатског Брестовца представља појединачан налаз, на основу историјских извора који не бележе војне акције у овом делу Баната током последње три деценије X и почетком XI столећа, може се претпоставити да је доспео у земљу за време борби између кнеза Ахтума и Мађара, крајем треће деценије XI века. Са овим догађајима могу се повезати и налази оставе из Гаја и мача типа Z из околине Ковина који би указивали на завршне борбе у овом делу јужног Баната. На питање коме је припадао мач из Банатског Брестовца, припаднику мађарске или Ахтумове војске, не може се поуздано одговорити. На простору Угарске забележени су налази спата X и XI столећа, међу којима значајан број потиче из гробова, али се не може искључити ни могућност да је банатска кнежевина такође набављала ово оружје путем трговине. С обзиром на то да до сада нису откривени примерци каролиншких спата на простору раносредњовековне српске државе, евентуални увоз овог оружја морао се одвијати са запада или северозапада Ахтумове кнежевине, преко Угарске или Славоније у којој је власт Мађара успостављена у другој половини XI. века.[61]

УДК: 739.72.033.4.21(497.11 Банатски Брестовац)

---

60 Z. VINSKI, *Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima,* 28, T. IV/2 (Сомбор); Д. МРКОБРАД, Налаз средњовековног мача из Батајнице, *Годишњак града Београда* 30 (1983) 5–8; Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, Старосрпска некропола, у *Винча у праисторији и средњем веку*, каталог изложбе, Београд 1984, 132–133, к. бр. 326 (Винча). За налаз раносредњовековног мача са некрополе на локалитету Рек–Мајур код Хоргоша не може се поуздано утврдити да ли се ради о спати или не: С. СТАНОЈЕВ, *нав. дело,* 126, к. бр. 697.

61 N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 502; C. BÁLINT, *нав. дело*, 104.

MARKO ALEKSIĆ

A POST-CAROLINGIAN SWORD FROM BANATSKI BRESTOVAC

Summary

The random find of an early medieval sword comes from Danubian Serbia. It was discovered in the village of Banatski Brestovac, in the southern Banat (Vojvodina), 7 km from the left bank of the Danube. The sword was damaged by corrosion, and besides the scabbard and hilt casing its cross-guard was also missing. Its form and size classify it as a post-Carolingian spatha (Fig. 1). From the three-humped pommel, it can be reliably identified as Type Y of Jan Petersen's typology (Fig. 2). The pattern-welded blade shows a herringbone pattern (*Fischgrättenmuster*), and traces of damascening are also observable.

This sword is the southernmost known find of a Y-Type spatha, and from analogies with swords of the type from Central, Eastern and Northern Europe, especially those found in graves on Slovakian necropolises, in Russia and northern Germany, it has been dated to the period between the mid-tenth and mid-eleventh centuries. Given the complex welding technique used for making its blade, the sword would be an import from the Middle-Rhenish workshops or a related centre.

The sword from Banatski Brestovac may be seen more clearly when placed in its historical context, in the Banat of the tenth and early eleventh centuries when the area was ruled by native princes Glad and Ahtum. In the first half of the ninth century Frankish annals record a Slav tribe of Bodrics or Abodrits, placed in the southern Banat by most scholars. Prince Glad is referred to in the sources as a ruler in the Banat region, while his army, which confronted the Hungarians in the early tenth century, is said to have included Bulgarians, Pecenegs and Vlachs. After these clashes, where the fortress of Kovin figures as the castrum Keve (about 15 km downstream from Banatski Brestovac), the Banat falls to the Hungarians. Their southward campaigns towards Thrace and Constantinople, recorded in the tenth century (in 934, 943, 948, 959 etc), ceased after the accession of Prince Géza to the throne (about 970).

In the late tenth century, the Banat was ruled by Prince Ahtum, referred to in the sources as Glad's descendant (*progenie*). Archaeological evidence shows that the region, in addition to members of the peoples mentioned as fighting in Glad's army, was also inhabited by the Slavs. The conflict between Prince Ahtum, who relied on Byzantine support, and King Stephen I of Hungary in the 1020s ended in the Banat's final inclusion into the Hungarian state as a separate royal domain.

The Banatski Brestovac area has yielded accidental finds of early medieval Slav pottery. These finds, as well as indirect historical evidence suggest the old route of a road running along the left bank of the Danube and across the present-day village area eastwards to the fortress of Kovin, where there was a passage across the

river. Such an assumption is additionally corroborated by the local geomorphology, indicating that the Danube flew slightly more to the north in early medieval times, which means that the Banatski Brestovac area was adjacent to the river.

In the environs of Kovin a Z-Type spatha (after Petersen) has been discovered, also associable with the conflict between Prince Ahtum and the Hungarians. Not far from Kovin, in the village of Gaj, a hoard of some 200 Byzantine gold coins, stored in the 1010s or 1020s, has also been discovered. Given that this exceptionally rich hoard dates to the time of the abovementioned conflict, it may be assumed that it was part of Ahtum's treasury buried at the time whe the Principality of Banat ceased to the 11th century. The Banat has yielded still more spathas of the tenth to eleventh centuries. An isolated find, possibly from a disturbed grave, the sword from Banatski Brestovac may have been used either by a Hungarian or Ahtum's soldier. In the latter case, the import of weapons from Western Europe may have been channelled through Hungary or Slavonia, where Hungarian rule was consolidated in the second half of the eleventh century.

30. 03. 2004.

SPECTROCHEMICAL ANALYSIS OF FOUR EGYPTIAN BRONZE LATE PERIOD STATUETTES

Branislav Anđelković, Faculty of Philosophy, Belgrade,
Mirjana S. Pavlović and Jelena J. Savović,
Institute of Nuclear Sciences "Vinča", Belgrade

The chemical composition of four ancient Egyptian Late Period statuettes (Osiris, Neith, Isis suckling Horus, and fragmentary infant Horus) was determined by inductively coupled plasma atomic emission spectrometry. The results of quantitative analysis demonstrate that three objects are made of a tin bronze, whereas one object is made of a lead bronze. Triangular Cu-Sn-Pb diagram of the four statuettes, along with the additional three Osiris statuettes previously analysed, shows the grouping among the objects. Sampled core material consisted mainly of SiO_2.

Key words: Osiris, Neith, Isis, Horus, Cu-alloy, quantitative analysis, ICP-AES, archaeological bronze, Egypt.

In the present paper, a series of four Late Period (664–332 BC) Egyptian bronze statuettes have been analyzed in order to contribute to the still limited database on Cu–alloy compositions from ancient Egypt. According to Vittiglio et al. (1999: 1698), although the development of metallurgy in Egypt is assumed to start about 5th millennium B.C. "only 200 analysis results are known, many of which were performed before the 1960s and some of undocumented reliability". The chemical composition (major elements to traces) is among the primary type of information which may be obtained with the aim of increasing the knowledge on the used material and ancient production technology, in combination with an archaeological determination of an object, chronological position, cultural context, provenance and distribution pattern.

The first of the analyzed pieces is a standing mummiform statuette of Osiris (fig. 1), Museum of Yugoslav History Belgrade, object number 82A,[1] origi-

[1] Entry 1713 of the inventory book.

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society
20 (2004) 267–276.

nated from Beni Suef[2] and presented to the Yugoslav president J. B. Tito by the Egyptian president A. el Sadat at an uncertain date between 1971–1974 (cf. Perc 1974: cat. no 52; Cvijović 1986: 172; idem 1991: 27; idem 2003: 21; Anđelković 1991: 70; idem 2002b: 42–43). Osiris, in the round, provided with a trapezoidal plinth (6.6 cm front, 6.75 cm sides, 4.7 cm back, 2 cm height), is holding a flail in his right hand and a peasant's crook with a long stock and a small hook curving to the right, in his left hand. The statuette bears sporadic traces of gilding. A thin, dark or light green and brown patina and corrosion. Osiris wears *atef*–crown on ram's horns, an uraeus and a closely plaited divine beard. He is wrapped in a robe. His hands are protruding from the robe to

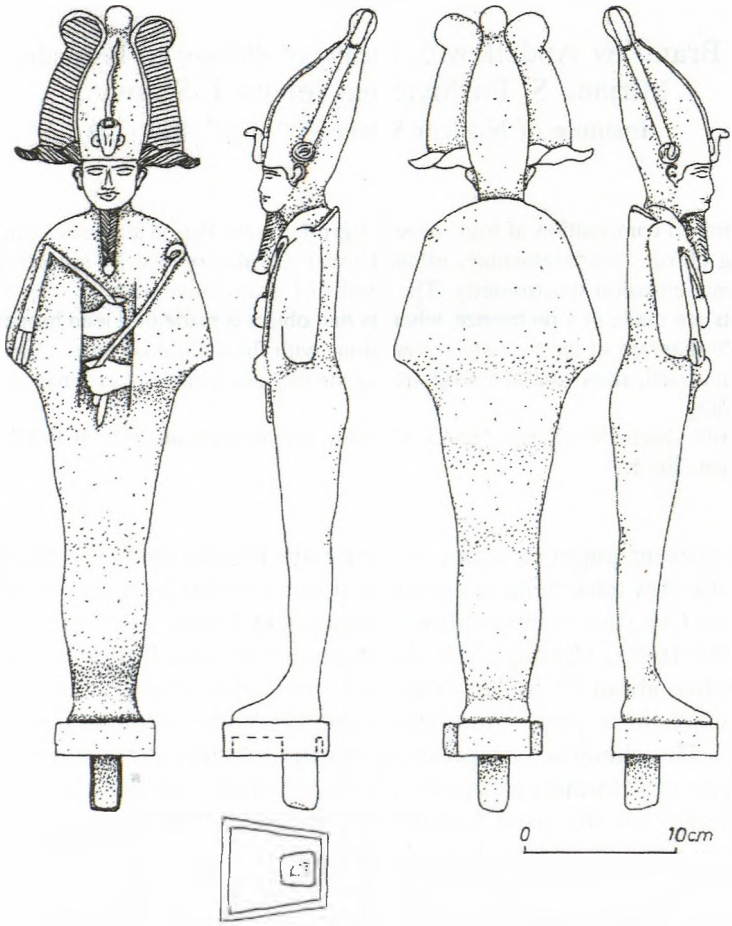

Fig. 1 Osiris, object number 82A

[2] On the modern wooden base there was a label: No. I250–400 bronze OSIRIS Beni Souef.

hold the insignias. The statuette is solid–cast except for the plinth that is hollow–cast. Height 51.5 cm, maximum width 13.7 cm (at the elbows), maximum depth 6.65 cm (at uraeus), weight 8.5 kg. The blackish inner core of the plinth, 1.1 cm deep, is still *in situ*. An integral part of the statuette is a solid–cast tenon of trapezoidal cross–section (1.67 cm front, 2.15 cm sides, 1.9 cm back) that protrudes 3.5 cm from the surface of blackish core at the base of the plinth to be fitted into the pedestal. The whole length of the tenon is ca. 4.5 cm, including 1 cm inside the blackish core. The thickness of the plinth wall is between 0.45–0.65 cm. Three samples were taken for the analysis.

The second is a statuette of the goddess Neith, in the round, solid–cast (fig. 2), City Museum of Vršac, object number *Aeg.* 27. Wearing the *deshret* crown with double uraei. The provenance unknown. Height 11.3 cm, maximum width 3.2 cm, maximum depth 2.2 cm (Anđelković and Panić–Štorh 2002: 26, 27 fig 11).

The third is solid–cast statuette of Isis suckling Horus (fig. 3), National Museum of Belgrade, object number 4/VI. Isis wears a tiara decorated with an uraeus, a vulture's wings, legs and tail, and surmounted by a solar disc between cow horns. Horus, seated on her lap, wears the sidelock of youth. The prove-

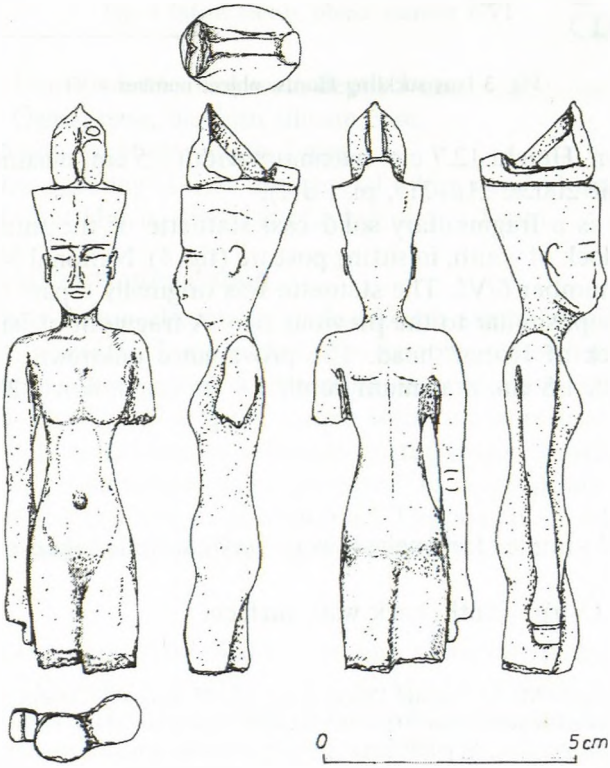

Fig. 2 Neith, object number *Aeg.* 27

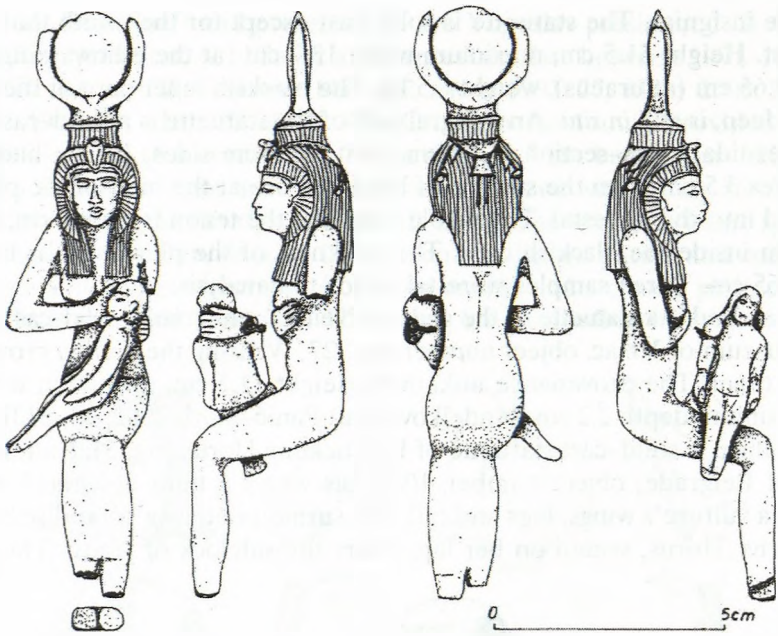

Fig. 3 Isus suckling Horus, object number 4/VI

nance unknown. Height 12.7 cm, maximum width 3.5 cm, maximum depth. 3.1 cm (Anđelković 2002a: 216–217, pl. I d–f).

The fourth is a fragmentary solid–cast statuette of the infant Horus who wears the sidelock of youth, in sitting posture (fig. 4), National Museum of Belgrade, object number 6/VI. The statuette was originally a part of an Isis suckling Horus group, similar to the previous one. A fragment of Isis' hand is visible on the back of Horus' head. The provenance unknown. Height 3.3 cm, maximum width 1.8 cm, maximum depth 1.4 cm (Anđelković 2002a: 217, 223, pl. IVc–d).[3]

Sampling

The needed samples for analysis were very carefully taken by a fine dental borer.

Sample 1a. Osiris, plinth, back wall, surface.

[3] Thanks are due to Ms. Lj. Cetinić, Director and Mr. M. Cvijović, Curator, Museum of Yugoslav History, Belgrade, for permission to publish the Osiris statuette; Mr. J. Rašajski, Director of the City Museum Vršac, enabled the publishing of Neith statuette, whereas statuettes of Isis suckling Horus and infant Horus are published courtesy of the National Museum, Belgrade. The authors are grateful to Dr. B. Jovanović and Dr. M. Jovanović who took the samples in October 16, 2003. The authors would also like to thank Mr. C. Robertson for correcting the English text.

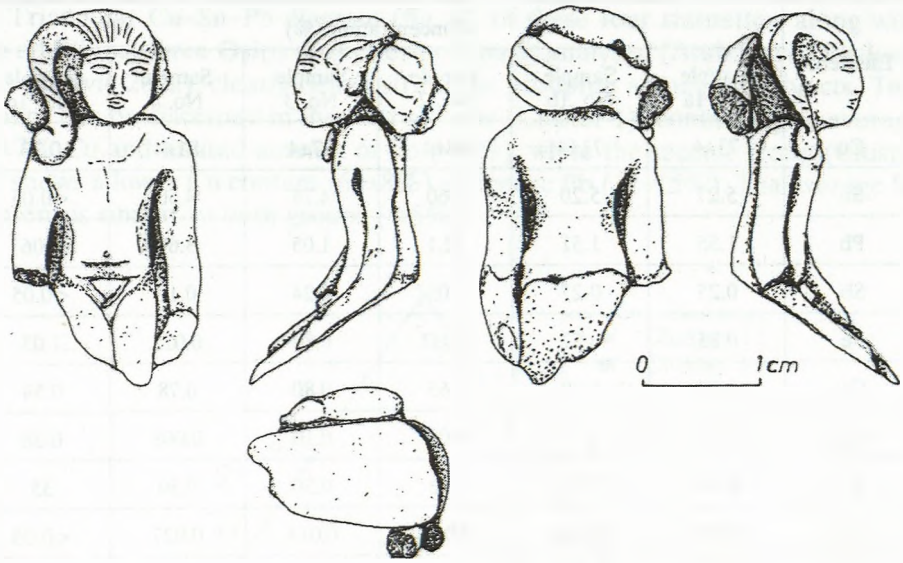

Fig. 4 Infant Horus, object number 6/VI

Sample 1b. Osiris, plinth, back wall, depth 3 mm.
Sample 1c. Osiris, base, blackish silicate core.
Sample 2. Neith, right leg, depth 2 mm.
Sample 3. Isis suckling Horus, the back of a hip, depth 3 mm.
Sample 4. Infant Horus, the back of a hip, depth 1 mm.

Sample and standards preparation

Approximately 50 mg of metallic parts of each sample was weighed and a mixture of HNO_3 and HCl was added. The samples were then heated gently until dissolution was complete. After cooling, sample solutions were made up to a volume of 50 ml. The original sample solutions were used for trace elements determination and diluted solutions for the major constituents determination. Calibration standards were prepared in appropriate concentration range from multi–elemental stock solutions. The matrix matched calibration standards and blanks were used for all measurements.

Apparatus

The chemical composition of the four ancient Egyptian statuettes was determined by inductively coupled plasma atomic emission spectrometry (ICP–AES). ICP spectrometer SPECTROFLAME (Spectro Analytical Instruments, Germany) operating at 27.12 MHz and 2.5 kW was used. The results of quantitative analysis are shown in Table 1. The relative standard deviation was 1–10% depending on the measured concentration range.

Element	Concentration (%)					
	Sample No. 1a	Sample No. 1b	Sample No. 2	Sample No. 3	Sample No. 4	Sample No. 1c
Cu	73±4	71±4	68±4	87±4	81±4	0.23
Sn	5.27	5.20	3.60	4.78	4.50	<0.05
Pb	1.55	1.51	12.1	1.05	3.69	0.06
Sb	0.25	0.27	0.05	0.24	0.12	<0.05
Fe	0.25	0.52	0.032	0.39	0.022	1.03
Ca	0.87	1.50	0.65	0.80	0.78	0.54
Mg	0.12	0.17	0.09	0.10	0.008	0.28
Si	0.30	0.30	1.43	0.30	0.30	35
As	0.040	0.032	0.022	0.014	0.027	<0.05
Ti	0.005	0.006	<0.003	<0.003	<0.003	0.25
Ba	0.003	0.005	0.002	0.002	0.001	0.012
Al	0.10	0.10	0.02	0.02	0.02	0.50
Bi	0.05	0.05	0.04	0.04	0.04	<0.03
Ag	0.02	0.02	0.02	0.03	0.03	<0.02
Mn	0.002	0.002	<0.001	<0.001	<0.001	0.020
Co	0.02	0.02	0.08	0.12	0.05	>0.02
Ni	0.01	<0.01	0.05	0.03	0.09	0.38
Sr	0.01	0.01	0.01	0.02	0.01	<0.005
Zn < 0,04; not detected: Au, Cd, Ce, Cr, Hg, Mo, Sc, C, W, Y.						

Table 1.

Results and discussion

From the results listed in Table 1. we can conclude that the objects No. 1, 3 and 4 (Osiris, Isis suckling Horus and fragmentary infant Horus) are made of a tin bronze (Cu–Sn alloy) with a few percent of lead (Pb), whereas the object No. 2 (Neith) is made of a lead bronze (Cu–Sn–Pb alloy). The tin (Sn) content of the two groups is similar. The low antimony (Sb) content in all objects suggests that it is not added intentionally to the alloy, but it was perhaps present, at the impurity level, in the copper ore.

Triangular Cu–Sn–Pb diagram (fig. 5), of these four statuettes, along with the additional three Osiris statuettes previously analysed (Anđelković, Pavlović and Savović 2002), clearly demonstrate the grouping among the objects. Two groups can be discerned in the data set: one (Cluster 1)[4] containing on average 78±7% Cu and limited amount of Pb (<4%), while the second group (Cluster 2)[5] shows a lower Cu content (60±8%) and more Pb (12–15%). The average Sn content is similar to both groups (<5%).

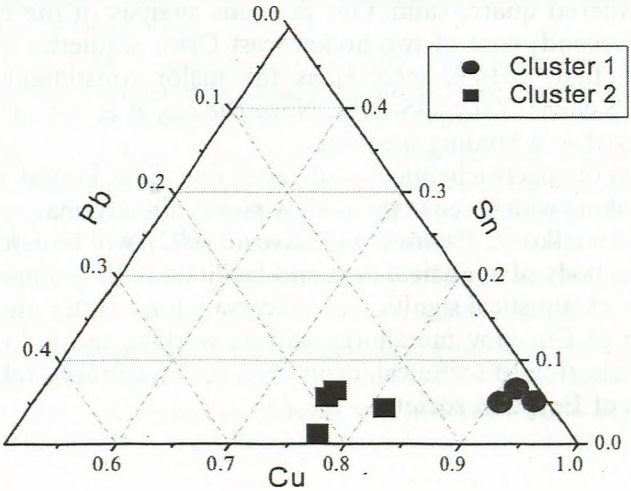

Fig. 5. Triangular Cu–Sn–Pb diagram showing the grouping among analyzed objects. In the diagram normalized concentrations are plotted

As noted by Vittiglio et al. (1999: 1705) the bronze objects easily oxidize, that gives rise to the formation of crystalline Cu^{2+} salts (acetates, sulfates, carbonates) which can be easily removed from the surface. On the other hand, Pb and Sn are also easily oxidized but form stable and insoluble corrosion products that stay on the surface. That is why the remaining superficial layers of metal become depleted in Cu and tend to show higher Pb and Sn concentrations than the original alloy. In other words, the surface layer from corroded bronze object (cf. Scott 1994), very often included in the analyzed sample, can influence the accuracy of the results. However, if the corroded layer is thin and autochthonous (i.e. not polluted by some other adjacent corroded object), one can still estimate to a reasonable approximation, the original major components of the alloy. This seems to be confirmed by the Osiris samples 1a and

[4] Osiris, object number 82A, Museum of Yugoslav History, Belgrade; Isis suckling Horus, 4/VI, and infant Horus, 6/VI, National Museum of Belgrade.

[5] Neith, *Aeg.* 27, Osiris, *Aeg.* 24, Osiris, *Aeg.* 25, and Osiris, *Aeg.* 26, City Museum of Vršac.

1b: the former was taken from the surface, whereas the later was obtained from the same spot some 3 mm deeper; their composition was practically identical.

According to Lucas and Harris (1962: 222) several examined specimens of core material from Egyptian bronze statuettes "all consisted of blackened sand (...) The black was chiefly an iron compound together with occasionally a very small proportion of organic matter". The sampled siliceous blackish core material (sample No. 1c) from the Osiris plinth[6] consisted mainly of SiO_2 (75±4%), probably powdered quartz sand. Our previous analysis of the blackish (first) and greyish (second) core of two hollow–cast Osiris statuettes also confirmed SiO_2 (50±4% first, 70±4% second) as the major constituent (Anđelković, Pavlović and Savović 2002: 245–247). Nevertheless, it is not quite clear what exactly was used as a binding medium.

The results of spectrochemical analysis of four Late Period statuettes presented here, along with three copper–alloy pieces already analysed by the present authors (Anđelković, Pavlović and Savović 2002), will hopefully contribute to the growing body of analytical data and facilitate in the compilation of a series of objects of statistical significance, necessary for a better understanding of the evolution of Cu–alloy metallurgy and its working technology in Ancient Egypt, as a reflection of technical, economic, social, cultural, religious and artistic changes of Egyptian society.

[6] As we have already noted, this Osiris statuette is solid–cast except for the plinth.

REFERENCES

Anđelković, B. 1991 Various Archaeological Objects of Near Eastern Provenience in Serbia (in Serbian)*, *Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society* 7: 67–77.

– 2002a The Ancient Egyptian Collection in the National Museum of Belgrade (in Serbian)*, *ГСАД / JSAS* 18: 211–224.

– 2002b Egyptian Antiquities in the Museums of Serbia, in *Egyptian Museum Collections around the World*, eds. M. Eldamaty and M. Trad, Cairo, 39–50.

Anđelković, B. and Panić–Štorh, M. 2002 *The Collection of Egyptian Antiquities in the City Museum of Vršac*, Vršac.

Anđelković, B., Pavlović M. S. and Savović J. J. 2002 Spectrochemical Analysis and Radiographic Inspection of Metal and Core of Three Osiris Statuettes from the City Museum of Vršac, *ГСАД / JSAS* 18: 243–248.

Cvijović, M. 1986 Arheološka zbirka, in *S poštovanjem Titu: izbor iz zbirki Memorijalnog centra "Josip Broz Tito"*, eds. I. Čukman–Nikolić and M. Šimat, Zagreb, 171–173.

– 1991 *Archeological Collection: Memorial Center "Josip Broz Tito"*, Beograd.

– 2003 *Do ut des: Dosije arheologija*, Beograd.

Lucas, A. and Harris, J. R. 1962 *Ancient Egyptian Materials and Industries*, London.

Perc, B. 1974 *Spomeniki starega Egipta: razstava v arkadah*, Ljubljana.

Scott, D. A. 1994 An Examination of the Patina and Corrosion Morphology of Some Roman Bronzes, *Journal of the American Institute for Conservation* 33/1: 1–23.

Vittiglio, G. et al. 1999 A compact small–beam XRF instrument for in–situ analysis of objects of historical and/or artistic value, *Spectrochimica Acta* Part B 54: 1697–1710.

* With English summary

UDK: 902.654:73.032.2.046

БРАНИСЛАВ АНЂЕЛКОВИЋ, МИРЈАНА С. ПАВЛОВИЋ
и ЈЕЛЕНА Ј. САВОВИЋ

СПЕКТРОХЕМИЈСКА АНАЛИЗА ЧЕТИРИ ЕГИПАТСКЕ БРОНЗАНЕ СТАТУЕТЕ ИЗ ПОЗНОГ ПЕРИОДА

Резиме

Спектрохемијски су анализирани узорци са статуете Озириса (сл. 1) из Музеја историје Југославије, инвентарски број 82А. Узорак 1а узет је са површине статуете, док је узорак 1b узет са истог места, али на дубини од 3 mm. Добијени подаци су приближно истоветни, што показује да се у сличним случајевима, при танком слоју аутохтоне патине и корозије, без изражене калцинације, узимање узорака евентуално може вршити и кроз корозивни слој, без већег утицаја на тачност резултата. Статуета Озириса је урађена од тзв. калајне бронзе, у техници пуног лива (тежина 8,5 kg), осим стопне плоче која је изведена у техници шупљег лива. Црнкаста испуна, узорак 1с, састоји се 75 % од силицијум диоксида (SiO_2), вероватно спрашеног кварцног песка. У продужетку ножног дела статуете је трн, благо трапезалног пресека, за углављивање на подлогу. Узорак 2 потиче са статуете Неит (сл. 2), из Градског музеја у Вршцу, инвентарски број *Aeg.* 27, која је урађена у пуном ливу од тзв. оловне бронзе. Узорак 3 је са статуете Изиде која доји малог Хоруса (сл. 3), Народни музеј у Београду, инвентарски број 4/VI, док је узорак 4 узет са фрагментарног Хоруса (сл. 4), Народни музеј у Београду, инвентарски број 6/VI, очито првобитно дела фигуралне композиције куротрофне Изиде, сличне претходној. Оба предмета су урађена од тзв. калајне бронзе у техници пуног лива. Квалитативна и квантитативна анализа узорака извршена је емисионо спектрометријски (идуктивно спрегнута плазма), а добијени резултати приказани су у табели 1. Триангуларни Cu–Sn–Pb дијаграм (сл. 5) анализираних узорака, заједно са узорцима претходно публиковане три статуете Озириса (Anđelković, Pavlović and Savović 2002), показује јасно груписање. Легура од које је направљена прва група предмета (групација 1: Озирис, Изида са Хорусом и фрагментарни Хорус) садржи приближно 78±7% бакра и малу количину олова (<4%), док друга група предмета (групација 2: Неит и три статуете Озириса из Градског музеја у Вршцу) показује нижи садржај бакра (60±8%), и више олова (12–15%). Просечан садржај калаја је сличан код обе групе (<5%). Статуете се датују у Позни период (664–332. године пре наше ере).

05. 04. 2004.

W. GRAJETZKI, *TWO TREASURERS OF THE LATE MIDDLE KINGDOM*, BRITISH ARCHEOLOGICAL REPORTS SERIES 1007, OXFORD: ARCHAEOPRESS 2001, 103 стр. + 8 табли

Служба ризничара установљена је у време раног Средњег царства. Титуле и епитети ризничара потврђени на споменицима, говоре о значају и угледу ових чиновника. Како аутор с правом напомиње у уводу своје студије, ризничар је, после везира, био најзначајнија личност централне администрације Средњег царства.

Грајецки је истраживање поставио у две паралелне равни. Прва је посвећена самој институцији Ризнице и чиновницима њених канцеларија у време Средњег царства (Ch. 2 *The treasurers and their staff in the 11th Dynasty and the 12th Dynasty before Senusert III*; Ch. 3 *Treasurers and their administration at the end of the 12th Dynasty and in the early 13th Dynasty*; Ch. 6 *The treasurers after Sobekhotep IV*). Пратећи хронолошки достојанственике потврђене на овој дужности, посебну пажњу посветио је двојици ризничара позног Средњег царства: Сенебсумаиу и Сенебиу (Ch. 4 *snb-sw-mꜥ(.i)*; Ch. 5 *snbj*). Своју службу обављали су између владавина Себекхотепа II и Себекхотепа IV, владара позне XIII династије. *Cursus honorom* ове двојице ризничара чини другу раван студије. Проучавајући релевантне изворе, а важно је истаћи да је *snb-sw-mꜥ(.i)* потврђен на више споменика него и једна друга особа која је живела у време Средњег царства, Грајецки отвара бројна питања. Најзначајнија се односе на: идентификовање канцеларија у оквиру институтиције Ризнице, функционисање и делокруг рада тих служби и методолошки приступ самим изворима релевантним за ову област истраживања.

Први корак у изучавању једне институције и служби унутар ње јесте идентификација особа које су им припадале, то јест чиновника који су деловали у оквиру њих. Грајецки се с правом пита на који начин се може, и да ли се може, на основу истог имена и титуле идентификовати особа

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society 20 (2004) 277–279.

на различитим споменицима (Ch. 1 *Identities*). Но, ако се чиновник и може идентификовати на основу имена, титула и, у срећеним околностима, података о члановима породице, како се на споменику међу бројним другим особама са другачијим титулама може одредити његов положај у односу на њих. Грајецки истиче елементе иконографије (релативна величина и положај фигура, одећа приказаних особа) који особу именовану и приказану на споменику, пре свега на стели, могу да одреде као главну, то јест ону која подиже споменик, или у чију част је споменик подигнут (Ch. 10 *Groups of stelae*; Ch. 12 *Remarks on the Iconography of the figures depicted on the stelae*). Поменуто одређење је од изузетне важности. У односу на "главну особу на стели", све друге личности именоване и приказане, уколико нису прецизно одређене као чланови породице или сродници, могле су бити пријатељи дедиканта или његове колеге. Трећа могућност је да су припадали институцији или канцеларији "главне особе на стели". У том случају по значају службе и рангу били су нижи у односу на дедиканта. Водећи се овом методом и изучавајући титуле особа именованих на споменицима ризничара (Ch. 8 *People mentioned more than once on the stelae and monuments around the treasurer*; Ch. 9 *Specific titles*) Грајецки је указао на три канцеларије, и њихове чиновнике, повезане са институцијом ризнице: *mr st* (складиште – управник складишта), *iri-ꜥt wdpw* (канцеларија надзорника двора) и *rḫ-niswt* (канцеларија повереништва – краљев повереник).

Грајецки је мишљења да су све три канцеларије обављале сличне послове. Изузетак су чиновници са титулом *rḫ-niswt,* јер су могли имати и задужења невезана за институцију ризнице. У време позног Средњег царства ови чиновници су често били упућивани у различите мисије. Неки од задатака водили су их у Абидос, један од најзначајнијих култних центара Средњег царства. Градитељске активности на простору Абидоса, како Грајецки претпоставља, могао је да контролише *rḫ-niswt.* Нашавши се на месту "степеништа бога Озириса", како је Абидос називан, *rḫ-niswt* је подизао стелу за себе, своју породицу и свог господара - ризничара. Бројни ризничари Средњег царства су управо и потврђени на стелама из Абидоса заједно са чиновницима њихових канцеларија (Ch. 7 *Royal activities in the mid 13th Dynasty in Abydos*).

На крају студије аутор још једном истиче значај споменика двојице ризничара како због просопографије позног Средњег царства, тако и због разумевања функционисања саме институције ризнице. Често се у египтологији срећу студије, мањег или већег обима, посвећене питањима администрације и економије, без просопографије, или је можда боље рећи без 'досијеа' особа које су у оквиру њих деловале. Анализе овакве врсте без познавања и проучавања (у коликој мери то извори дозвољавају) каријера чиновника, титула и епитета чланова њихових породица, учиниле су да још увек, када утврдимо да је особа била *mr ḥtmt*

(ризничар), ми не можемо прецизно да дефинишемо делокруг његових активности. Да ли је био задужен за сакупљање пореза и трибута, дистрибуцију добара, опремање и организовање експедиција, или су ове послове обављале посебне канцеларије чијим је радом ризничар координирао?

Монографија *Two Treasurers of the Late Middle Kingdom*, како сам Грајецки наглашава, није ни просопографија, ни класична студија посвећена питањима администрације позног Средњег царства. Аутор је показао да се оба метода могу успешно комбиновати и учинио корак напред ка разумевању сложеног административног апарата фараонског Египта.

Данијела Стефановић

УДК: 94(32):347(091:32)

БРАНКО ДРЧА, *ОСТАВА РИМСКОГ НОВЦА ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА IV И V ВЕКА – АНАЛИЗА САСТАВА ПОСРЕБРЕНОГ И БРОНЗАНОГ НОВЦА*

Издавач Народни музеј у Београду, серија *Монографије*, књига 13, страна 181, Београд 2001.

У насловљеном раду Бранко Дрча, саветник Народног музеја у Београду, извршио је анализу састава 414 комада посребреног и бронзаног новца из оставе откривене у Виминацијуму пре више од сто година. Издање је двојезично, на српском и енглеском.

У уводном излагању аутор даје историјат оставе из Виминацијума и досадашњу нумизматичку обраду од стране Е. Грена (E. Green, *Der Münzfund von Viminacium,* Upsala, 1934) и поновну обраду једног дела М. Васића (M. R. Vasić, A Hoard of Roman IV and V Century Bronze Coins from Viminacium, *Старинар* XXXI, Београд 1980).

У нашој нумизматичкој литератури мали је број радова у којима се разматрају резултати анализа састава ковине античког новца. Иницирајући допринос, пре тридесетак и више година, налазимо у књизи В. Кондића (*Београдски налаз денара и антониницјана,* Београд 1967) и радовима В. Симића, посвећеним хемијским анализама новца локалне ковнице у Виминацијуму (*Archaelogica Iugoslavica* XII, 1971, 56–63; *Зборник Народног музеја у Београду* VII, 1973, 197–205). Анализе ове врсте су драгоцене, јер, засноване на егзактним подацима, дају уверљиве закључке. Због деструкције новца издвајаног за анализу, заправо жртвованог, истраживања су избегавана или свођена на избор малог броја примерака, који у већини случајева не бива довољан за одговарајући узорак. Најновије методе таквог испитивања, и нама доступне, које не нарушавају ткиво ковине, послужиле су Б. Дрчи да по принципу случајног узорка издвоји задовољавајућу количину новца и изврши анализу састава сваког примерка. Поменимо и пуно име те методе: *скенирање електронским микроскопом са енергодисперзивним анализатором хемијских елемената за квантитативно одређивање,* којом се, први пут код

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society 20 (2004) 281–283.

нас, у нумизматици, служи Б. Дрча. То је учињено уз пуно разумевање Војно-техничког института у Београду и уз сарадњу са инжењером металургије, господином Ивом Блачићем, што је за сваку похвалу.

Рад Б. Дрче, поред уводног излагања, обухвата неколико поглавља. То су: *Анализа састава новца,* где се указује на предмет и циљеве испитивања, сагледава састав посребреног и бронзаног новца кроз анализу 414 случајно изабраних примерака новца из оставе; саопштавају резултати анализе десет антонинијана владара друге половине трећег века; чини се осврт на Диоклецијанову монетарну реформу из 294. године, као темељно полазиште за обележавање својстава римске монете у два наредна века.

Уважавајући историјска збивања, опште друштвене и економске прилике, као и сва она дешавања везана за монетарне токове и реформе, аутор издвојени новац за анализу разврстава у пет хронолошких група, и излаже своја опажања заснована на резултатима извршених анализа. Дакле, то су следећа поглавља: *Период 305–337; Период 337–363; Период 364–378; Период 378–395; Период 395–441.* Ова поглавља, заједно са закључним разматрањима (стране 15 до 51) чине окосницу рада Б. Дрче и представљају допринос бољем сагледавању римске монете презентованог периода. Са чисто нумизматичке тачке гледишта значајан је допринос који аутор даје у задњем поглављу књиге: *Нове варијанте и ознаке.* Ту је, пажљивом обрадом, међу 414 анализираних примерака, аутор уочио 36 комада новца, који, по неким до сада непознатим елементима, представљају нове варијанте или уводе у нове емисије. Можемо се само упитати колико ли ће тек, по комплетно завршеној нумизматичкој обради, ова велика остава од сто хиљада комада, изнети на видело нових и непознатих података и детаља; њена обрада и припрема за публиковање је у току.

Додајмо на крају и то да су сви новци, који су били предмет анализе састава презентовани у каталошкој обради по основној литератури (*RIC* и *LRBC*). У прилогу, на 23 табеле, прегледно и графички обогаћено, наведени су крајњи резултати извршених анализа свих 414 примерака новца.

Извршене анализе воде нас ка поузданијем разрешењу оних питања, које је могуће сагледати и поставити, управо на основу извршених хемијских анализа. До сада је преовладавало мишљење да је бронзана римска монета, од времена Диоклецијанове реформе па до половине IV века садржавала и известан мали проценат сребра, који се, у инфлационим кретањима смањивао. На основу извршених испитивања Б. Дрча је дошао до закључка да бронза на монети, чији је састав испитивао, не садржи сребро као додавану примесу основном металу, бакру, при припреми ковине. Заступљеност сребра у појединим примерцима, у периоду од 305. до 364. године, који се креће у већини случајева до два процента,

аутор види у оним фазама припреме ковине и финализације, које могу да оставе траг сребра. То се пре свега односи на посребрење. То посребрење, више него иједан други чинилац, константно одржава минимални проценат сребра у наведеном раздобљу. Трагови сребра могу да се појаве и у случајевима када је основна руда непречишћена, или као резултат претопљавања оних металних предмета који су већ садржавали малу количину сребра у траговима. Једноставно, одбацује се могућност пројектоване намере да се бронзаном новцу додаје сребро као примеса, јер би то било обично бацање драгоценог метала.

Хемијске анализе бронзаног новца из временског периода од 364. до 441. године са изузетно ретким трагом сребра у ковини (документованом, односно потврђеном у неколико случајева) упућују аутора на закључак да почетком владавине Валентинијана I и Валенса престаје процес посребрења бронзаног новца. Ову тезу, засновану на егзактним показатељима, добијеним након извршених анализа, аутор доводи у блиску везу са тешким последицама Јулијановог похода на Исток, и обавезама које су из целе те неуспеле операције проистекле. Потоњи цареви, Валентинијан I и Валенс, преузели су обавезу коју је цар Јулијан дао војсци, обећавајући сваком војнику по сто силикви када је кренуо на Исток. Да су расположиве количине сребра ова два владара усмерили ка ковању силикви евидентирано је у садржају више остава сребрног новца из времена поменутих царева. Ангажовање сребра за издања силикви је утицало на обустављање поступка посребрења бронзаног новца, што несумњиво показују и анализе које је извршио Б. Дрча на великом броју примерака новца кованих до упада Хуна 441. године.

Неуједначеност састава легуре бронзаног новца Б. Дрча је сагледао у светлости технолошког поступка у обради руде. У 85% случајева испитани примерци садрже железо као примесу, што потврђује коришћење богатих сулфидних руда, карактеристичних за балканске рудокопе. Испитани састав новца из источних ковница показује веће присуство железа у ковини у односу на оне примерке из западних ковница. Појаву олова и цинка, која се креће у процентима од 1–15, односно од 1–8, ставља у контекст технолошких могућности, и апсолутно искључује смишљено легирање.

С обзиром на то да су све анализе које је Б. Дрча извршио и презентовао засноване на до сада апсолутно највећем броју узорака, ова књига ће побудити велико интересовање научне јавности. Но, надамо се да ће он у том правцу усмерити и своја даља истраживања.

Никола Црнобрња

УДК: 904–03(497.11):737.1.032.7

ИЗЛОЖБА: COLECȚIA DE PIESE DIN EGIPTUL ANTIC A MUZEULUI ORAȘULUI VĂRȘEȚ,

18. 5. 2004 – 18. 6. 2004. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, Румунија

У оквиру пројекта регионалне сарадње Европске уније, Дунав – Тиса – Криш – Мориш, у коме осим земаља кроз које протичу поменуте реке учествују и неке друге европске земље, рецимо Швајцарска, отворена је на Светски дан музеја, 18. маја, у Државном музеју Криша у Орадеи у Румунији, изложба "Староегипатска збирка Градског музеја у Вршцу".

Мада ће изложба свакако представљати занимљиво искуство румунским поштоваоцима општечовечанског културног наслеђа уопште и староегипатске археологије посебно, склони смо мишљењу да нарочит значај има чињеница да су се први пут у археолошкој експортној понуди Србије нашли експонати, као и њихово научно-стручно тумачење, изван до сада упражњаваног "националног" и географског опуса.

Својеврстан антиклимакс даје сазнање да уколико евентуално хоћемо да видимо изложене староегипатске налазе из неколико музеја у Србији (укупно око 157 каталошких јединица, од којих је посебно значајна Београдска мумија са пратећим свитком папируса – *Египатском књигом мртвих*), морамо да одемо у Румунију, будући да се ови експонати код нас већ деценијама више не налазе у сталним музејским поставкама. Разлог таквом стању није само у псеудопрофесионалном страху дела музеалаца, укорењеном у слабом или никаквом познавању овог материјала, већ пре свега у неразумевању његове важности, значаја и улоге у формирању опште културне свести нације, и лоше вођеној соцреалистичкој музејској политици, односно у непостојећем музејском менаџменту.

Изложба презентована у велелепном Државном музеју Криша у Орадеи обухвата 97 староегипатских предмета из вршачке збирке, тематски распоређених у седам целина. Прву чине поклопац канопе од крупнозрнастог мермера и фрагменти хијероглифског натписа на кре-

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society
20 (2004) 285–287.

чњаку, вероватно део тзв. лажних врата. Следе статуете од бронзе, а потом ушабти фигурине од фајанса и теракоте. Четврту целину представљају амулети, укупно 44 комада, од фајанса, бронзе, зеленог камена, шкољке и теракоте, а пету скарабеји и скарабоиди од глазираног стеатита, тамнозеленог камена, аметиста, карнеола и фајанса. Наредну целину чини накит, претежно израђен од фајанса, стаклене пасте, зеленог камена, стеатита, ахата, карнеола, месинга, бронзе и кости, док су у седмој, завршној целини, посуде од египатског алабастера и керамике. Предмети обухватају велики хронолошки распон, од Старог царства до Римског периода, односно, исказано у апсолутним датумима, од 27. века пре наше ере до 1. века наше ере, унеколико одражавајући и еволутивне промене у египатској примењеној уметности, религијским схватањима и друштву у целини. Прецизна провенијенција предмета, које су вршачком музеју поклонили Паја Јовановић (1894), Виљем Ветл (1896), Макса Адлер (1899) и Леонард Бем (између 1909. и 1936) није позната. Збирка је у сталној поставци Градског музеја у Вршцу била изложена до Другог светског рата, а потом, у целини, тек накратко 2002, поводом издавања монографије.

Аутор изложбе и пратећих текстова-постера (историјат збирке, објашњења намене мање познатих староегипатских предмета и статистичка анализа експоната), преведених на румунски, је др Бранислав Анђелковић, са Катедре за археологију Блиског истока, Филозофског факултета у Београду, док је поставку и плакат реализовао мр Јавор Рашајски, директор Градског музеја у Вршцу, који је уједно и најзаслужнији за одржавање ове изложбе. Нажалост, није било средстава и за каталог на румунском; натписи поред самих експоната садржали су назив, хронолошко опредељење, материјал, димензије и инвентарски број предмета, а заинтересовани посетиоци су могли да набаве и двојезичну српско/енглеску монографију *Староегипатска збирка Градског музеја у Вршцу* (Вршац 2002), аутора Б. Анђелковића и М. Панић-Шторх. Изложба је укратко поменута и у музејском билтену (Mărturii arheologice egiptene, *Foaia Zilelor Muzeului Ţării Crişurilor* 4/2004), као и на групном музејском плакату (Mărturii arheologice egiptene din colecţia Muzeului orăşenesc din Vršac).

На отварању изложбе говорили су др Аурел Кириак, директор Државног музеја Криша, г. Петру Филип, градоначелник Орадее, г. Гиорге Срб, префект жупаније Бихор, г. Милорад Ђурић, градоначелник Вршца, мр Јавор Рашајски, директор Градског музеја у Вршцу и др Бранислав Анђелковић са Одељења за археологију, Филозофског факултета у Београду. Потом је изведен пригодан музички програм класичне и изворне румунске музике. Осим ЕУ као спонзора пројекта и непосредних реализатора – музеја у Вршцу и Орадеи, значајну логистичку подршку пружила је и Општина Вршац, као и група спонзора из Орадее. Изложбу

су медијски пропратили румунски и наши медији. Поменимо да у самој Румунији постоји око 500 предмета насталих у староегипатској цивилизацији, од чега око 70 у Државном музеју Криша.

Надајмо се да су овакви пројекти, осим евидентне регионалне културне сарадње, уједно и весници једне нове климе у институционалном третману староегипатских експоната европске Србије.

Бранислав Анђелковић

УДК: 930.85(32):7.032.2(498)

ПОВОДОМ ИЗЛОЖБЕ "САЗВУЧЈЕ САВРЕМЕНОГ, АНТИЧКОГ И РАНОВИЗАНТИЈСКОГ МОЗАИКА. СРБИЈА, ЦРНА ГОРА, МАКЕДОНИЈА" ГРУПЕ ЛИКОВНИХ УМЕТНИКА "АМЕТИСТ"

Галерија Стара капетанија, Земун, 13–23. април 2004.

На иницијативу пет ликовних уметника – мозаичара 2001. године створена је група "Аметист". Групу чине уметници Снежана Маринковић, Оливера Гаврић-Павић, Петар Вујошевић, Иван Павић и Борислав Њежић. У памфлету ове групе наведено је да је "група осмишљена да укаже на оно што је највредније у мозаичком наслеђу и да стваралачки унапреди мозаик, ... и да делује у неколико релевантних праваца: у уметничком, едукативном, истраживачком, комуникационом...". Управо ови постулати чине окосницу активности ове групе уметника, која је са овако постављеним циљевима започела један заиста пионирски посао код нас.

Подсећање на значајне мозаичке подове откривене у оквирима профане и сакралне архитектуре, из античког и касноантичког – рановизантијског периода, истицање њихове естетске и технолошко-занатске компоненте један су од задатака које је "Аметист" испунио током својих изложби у Зајечару, Нишу, Лесковцу, Битољу, Перасту – првенствено местима где су мозаици из ових периода откривени, са циљем приближавања једне од најстаријих сликарских техника савременом човеку и указивања на паралеле и преплитања са дометима савремене мозаичке уметности.

Група "Аметист" је сарађивала и са бројним археолозима, који се појављују као писци одредница о мозаицима са одређених локалитета у пратећим каталозима изложби. С обзиром на непресушну жеђ за стицањем знања, као и велики ентузијазам да се сви антички мозаички споменици обједине у јединствену целину, група "Аметист" ради на прикупљању документације о нашим мозаичким споменицима, као и стварању регистра споменика и адресара савремених мозаичара – умет-

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society
20 (2004) 289–291.

ника, као и истраживача који се баве проучавањем мозаика античког и рановизантијског периода, како у нашој земљи, тако и у иностранству, и стварању значајних контаката између уметника и истраживача, на обострану корист и задовољство. "Учимо једни од других" је реченица коју ови уметници често помињу, а која би могла да одслика овај однос узајамног подстицаја за тимским радом и ширењем круга познавалаца и љубитеља ове древне уметничке вештине.

Један од едукативних циљева група "Аметист" је спровела у уметничкој галерији "Стара капетанија" априла 2004. године, где су током трајања изложбе мозаичари Оливера Гаврић-Павић и Петар Вујошевић демонстрирали два начина израде мозаика, такозвани директни и реверсни метод, добро познати античким мозаичарима. Материјал – првенствено мермер и гранит, начин добијања тесера, алат који се користи за њихову израду, прављење подлоге за директни метод (полагање тесера у свежу подлогу, према унапред урађеном цртежу), као и израда мотива на папиру који се попуњава тесерама, које се потом повезују малтером, чиме се добија панел – емблема који се након сушења основе преврће и коме се затим уклања папир са исцртаним мотивом (реверсни метод), коришћени су у античко доба, чије потврде налазимо на низу локалитета. Директни метод наилазио је најчешће на примену код античких мајстора, јер је мозаик у античко доба првенствено део архитектонског комплекса, који покрива велике површине и који се изводи паралелно са постављањем подова у просторијама. Реверсни метод је углавном примењиван код емблема, које су, по правилу, биле ексклузивни рад главног мозаичара. Емблеме су посебно припремане у радионицама и потом углављиване у подну подлогу, која је већ садржавала ивичне бордуре од тесера директно положених у свеж малтер.

У оквиру сарадње са истраживачима, који се баве проблемима мозаика римског доба, мр Гордана Јеремић, сарадник Археолошког института у Београду, одржала је предавање на тему "Радионице античких мозаика". Предавање је представљало врсту водича кроз свет мозаичке уметности Римског царства, са посебним освртом на мозаике откривене на тлу Србије. Основни закључак, везан за мозаике откривене на нашем тлу, јесте да се на основу расположиве грађе, у римско доба на овим просторима не може говорити о постојању једне или више радионица, већ да су мозаици рад уметника и занатлија из других провиниција. На основу стилских карактеристика, мозаици из Србије везани су за одређене радионичке центре или се на њима препознаје стил одређеног поднебља и епохе. Тако су мозаици Сирмијума, са карактеристичним бистама у хексагонима, стилски и културолошки везани за тетрархијску уметност области северно од Медитеранског басена, односно како те области уопштено називамо – западноцарским провинцијама. Утицаји са истока, односно из Грчке, са Кипра и из Сирије и Киликије примећују се

на мозаицима Гамзиграда и на мозаику из Пољаница код Подујева (Орфеј окружен животињама). Један од најстаријих мозаика откривених код нас потиче са градске територије Виминацијума и везује се за италске радионице 2. века наше ере, у којима је негован црно–бели стил. Мозаици Медијане код Ниша по својој концепцији су блиски мозаицима насталим у западноцарским радионицама, мада су уметници који су их израђивали могли потицати из неке од грчких радионица, јер мозаичка уметност Грчке позноцарског доба стоји управо под непосредним утицајем западноцарских радионица. Овакви и слични примери говоре о једној уметности без граница, какву и у данашњем добу заправо препознајемо.

Пројекат групе "Аметист" – "Сазвучје савременог, античког и рановизантијског мозаика у Србији, Црној Гори и Македонији", исцрпан и свеобухватан, и у оквиру којег су изведени сви горе наведени програми, свакако заслужује да буде поменут и подржан. Остаје нам да му пожелимо дуг и успешан рад и плодну сарадњу са свим релевантним институцијама и појединцима, којима је стало да се мозаичка уметност, савремена и античка, у свим могућим преплетима и паралелама, на прави начин и у пуном светлу презентује поклоницима и зналцима ове врсте уметности.

Гордана Јеремић

УДК: 738.5.032/.036

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА ОД ДЕЦЕМБРА 1999. ДО МАЈА 2003. ГОДИНЕ

Овогодишњи XXV јубиларни скуп и изборна Скупштина одржавају се у продубљеној политичкој, друштвеној и економској кризи. Подсетимо се да су прошлогодишњи XXIV скуп и Скупштина одржани у Београду, јер из наведених разлога није се могао наћи град – домаћин у унутрашњости земље да организује наше окупљање, што је била редовна пракса у претходном периоду. Сећам се случаја у Сремској Митровици на XIX скупу и Скупштини САД, 1997. године, када су се за домаћина следећег Годишњег скупа и Скупштине јавиле колеге из два града! Претходна XXI изборна Скупштина, одржана је у Београду, у децембру 1999. године, због нерегуларних прилика које су наступиле током рата и после бомбардовања наше земље од стране НАТО алијансе. Но, већ следеће, 2000. године, град–домаћин био је Ковин, потом, 2001. Крушевац.

Током свог четворогодишњег, тачније, троипогодишњег мандата, чланови овог управног одбора трудили су се да унапређују све облике делатности САД предвиђене његовим Статутом.

Управни одбор је повремено, према потреби, одржавао седнице на којима су разматрани актуелни проблеми из домена рада Друштва, о чему сведоче уредно вођени записници. Од годишње скупштине у Ковину, од 31. маја до 2. јуна 2000. до данас, тачније до 29. маја у Новом Пазару, одржано је укупно 20 седница УО Друштва. Изузев за време годишњих скупова, ван Београда, седнице су одржаване на Филозофском факултету у главном граду.

У протеклом раздобљу ова управа је, као и претходне, посебну пажњу поклањала раду секција, с обзиром на то да се добро осмишљеним радом секција битно унапређују наука и струка којима се бавимо. Скоро сви

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society
20 (2004) 293–298.

реферати поднети на састанцима секција објављују се већ наредне године у свескама Гласника САД. Познато је да се чланови секција окупљају на годишњим скуповима, и још једанпут по договору у току године. Пракса је да се на годишњим скуповима реферише о резултатима најновијих археолошких ископавања, а на посебним саветовањима обрађују се унапред одређене, актуелне теме.

У протеклом мандату ове управе одржано је укупно двадесет састанака свих секција. Овом приликом даћемо само кратак преглед рада секција, с обзиром на то да су извештаји о том раду и реферати прочитани током 2000, 2001. и 2002. године објављени у гласницима САД бр. 17 и 18, за 2001. и 2002. годину.

Секција за праисторијску археологију одржала је седам састанака које је водио њен председник Андреј Старовић.

После заседања у оквиру Годишњег XXII скупа САД у Ковину 30. маја 2000. године, секција се те године није више састајала.

Године 2001. чланови ове секције окупили су се у Петници 16. и 17. априла, потом у Крушевцу, на XXIII годишњем скупу Друштва 30. и 31. маја, и, по трећи пут у Београду, у Народном музеју, 15. и 16. новембра исте године. Извештај о раду у тој години објављен је у Гласнику САД 18 (2002).

Током 2002. године Секција за праисторију окупила се два пута у Београду, у Народном музеју. Први пут 21. и 22. марта, и други пут у оквиру XXIV годишњег скупа на Филозофском факултету, 27. јуна. Пошто извештаји о раду Секције и реферати поднети 2002. године још нису објављени, подсетићу да је на првом скупу поднето девет реферата на тему "Проблеми неолитизације централног Балкана", док су на другом скупу изложени, већином, резултати најновијих археолошких истраживања у Србији и Црној Гори.

Последњи, седми састанак Секције за праисторију одржан је данас, овде, у оквиру XXV годишњег скупа. Реферати ће бити објављени у Гласнику бр. 20, за 2004. годину.

Секција за археологију Блиског истока, коју води проф. Сава Тутунџић, у протеклом периоду одржала је два саветовања, оба пута у Београду, на Филозофском факултету. Прво је било 10. новембра 2000. научни део, а после недељу дана, 17. новембра разматрана су стручна и организационо-развојна питања. Реферати су објављени на енглеском језику у Гласнику САД бр. 17 (2001). Друго саветовање одржано је 11. октобра 2002. године. Због учешћа проф. Х. Зацингера са Универзитета у Бечу, званични језик скупа био је енглески. Поднето је шест реферата који ће бити објављени у Гласнику 19, за 2003. годину. Околност да су се и дискусије водиле на енглеском, доминантном језику у данашњој светској египтологији, сведочи о високом општеобразовном нивоу учесника овог скупа.

Вредно је још истаћи да су крајем прошле године два члана ове секције, мр Бранислав Анђелковић и проф. Мирослава Панић-Шторх, објавили вредну монографију о египатским споменицима у Музеју града Вршца, у издању ове старе музејске установе. Захваљујући енглеском преводу, ова доиста репрезентативна књига, прва у свом жанру у нашој средини, стећи ће читаоце и у иностранству.

Секција за античку археологију није се састајала током 2000. године због болести председника др Миодрага Томовића. После избора Славице Крунић за председника, чланови секције окупили су се укупно пет пута, најпре у Крушевцу, 30. и 31. маја 2001. у оквиру XXIII годишњег скупа САД, а потом у Нишу, 8. и 9. новембра исте године. Извештај са саветовања у Нишу објављен је у Гласнику 18 за 2002. годину.

Током 2002. године одржана су још два саветовања античке секције, оба у Београду, прво у оквиру XXIV годишњег скупа, 27. јуна, а друго 23. и 24. децембра. Пошто извештаји и реферати још нису објављени, подсетићу да је на првом саветовању поднето шест реферата претежно о резултатима најновијих теренских радова, док је на другом саветовању било десет саопштења на главну тему "Живот римске војске", као и на нека друга питања из римске археологије.

Пето, последње саветовање, одржано је данас, у оквиру годишњег скупа.

Што се Средњовековне секције тиче, њен председник, доцент Ђорђе Јанковић, у протеклом мандату организовао је шест саветовања својих чланова. Прво је било у оквиру XXII годишњег скупа САД у Ковину, 31. маја 2000. године, а друго нешто доцније, 30. и 31. октобра на Вршачком брегу. Извештај и четири реферата са другог саветовања објављени су у Гласнику САД бр. 17 за 2001. годину.

Током 2001. године ова секција одржала је два саветовања, прво у Крушевцу, у оквиру XXII годишњег скупа 2001. године, а друго у Херцег Новом, на оближњем острву Превлаци, код Тивта, у недавно обновљеном манастиру Св. Михаила, и у Требињу, 29. и 30. новембра. Извештај са другог саветовања објављен је у свесци 18 Гласника САД (2002).

У 2002. години одржана су такође два саветовања, прво за време Годишњег скупа у Београду, 27. јуна, а друго у Бијељини и у манастиру Тавни, код Зворника, 25. и 26. новембра. Напомињемо да је реч о првом окупљању чланова САД у Републици Српској. С обзиром на то да извештаји и реферати са последња два саветовања још нису објављени, наводимо укратко да је на скупу у Београду поднето шест реферата о археолошкој грађи са најновијих истраживања, док је на скупу у Бијељини и Тавни главна тема била "Археологија Подриња", а уз њу и исходи нових истраживања на другим подручјима, као и разматрања текућих организационих питања.

Управни одбор Друштва наставио је да развија издавачку делатност сматрајући је једном од својих приоритетних активности. О томе ће опширније говорити проф. Сава Тутунџић. Желео бих само да нагласим да је Гласник САД, захваљујући проф. Тутунџићу, како квалитетом, тако и разгранатом тематиком својих текстова, нашао пут и до иностраних читалаца и тиме стекао међународну репутацију. Његове научне и стручне рубрике постале су огледало рада Друштва и стања наше археологије. Истичем, са задовољством, да су за Гласник 19, који је припремљен за штампање, своје радове предала 23 аутора.

Током мандата Управног одбора објављене су три свеске Гласника САД: двоброј 15–16 за 1999. и 2000. годину, уз сарадњу са претходном управом, затим број 17 за 2001. и бр. 18 за 2002. годину. Свеска бр. 19 припремљена је за штампање и пошто су непосредно пред одлазак у Нови Пазар одобрена новчана средства из Министарства науке, требало би да свеска 19 Гласника САД буде објављена јуна или најдаље јула ове године. Подсећамо да је представљање свезака 14, 15–16 и 17, обављено 15. новембра 2001. године, на Филозофском факултету у Београду.

У протеклом периоду ова управа издала је и шест Информатора почев од бр. 8, априла 2000, пред XXII годишњи скуп и Скупштину у Ковину, и даље до бр. 13, изашлом почетка маја ове године, уочи Новопазарског скупа.

Само пре неколико дана Друштво је објавило *Адресар археолошких установа и археолога Србије, Црне Горе и Републике Српске.* За разлику од претходног адресара у свесци 5 Гласника САД из 1989. године, нови адресар је посебна публикација, која пружа посебне податке о свим запосленим археолозима – има их 280, са тачним адресама, службеним, и многим приватним, бројевима телефона и факсова, као и електронске поште. Адресар је одштампан у 300 примерака и продаје се по цени од 70 динара. Овај веома користан приручник дело је колеге Станка Трифуновића, коме и овом свечаном приликом желим да изразим захвалност на великом труду и послу који је успешно привео крају. Колега Трифуновић спреман је да вам пружи допунске информације о адресару.

Споменица професора Јована Ковачевића је, посебна публикација Друштва, чија је припрема започета пре неколико година. Садржи тридесет текстова који су спремни за штампање, али Друштво није могло да прибави потребна средства да би се овај значајан пројекат окончао. Решење је нађено удруживањем са Филозофским факултетом, чија је управа обезбедила допунска средства. Тако ће издавачи *Споменице* бити САД и Филозофски факултет Универзитета у Београду, а поред Радована Бунарџић, дужност коуредника, у име Факултета обавља проф. Живко Микић. Постоје сви услови да *Споменица* буде објављена током овог лета, о чему ће нешто више рећи колега Бунарџић.

Скренућу пажњу да је на XV седници Управног одбора од 4. октобра 2002, а на иницијативу проф. Саве Тутунџића, донето решење о покретању нове едиције Посебна издања САД. Она има четири серије, које одговарају секцијама САД. За уредника серије из археологије Блиског истока изабран је проф. Тутунџић. За прву књигу је прихваћен магистарски рад мр Данијеле Стефановић, под насловом *Title mr tꜣ-mḥw in the Middle Kingdom Documents* а на основу две позитивне рецензије.

Основно нерешено питање са којим се овај Управни одбор непрекидно суочавао је недостатак средстава, дакле финансијска несигурност. Наиме, још увек није обезбеђен редован, макар и скроман прилив средстава, неопходних за нормалан, свакодневни рад Друштва, почев од набавке канцеларијског материјала, поштанских услуга, хонорара за секретара и благајника, па до неопходних путовања. Крајем октобра прошле године УО САД јавио се благовремено на Конкурс Министарства културе и медија са опширно образложеним Програмом рада Друштва у 2003. години и финансијским планом. Дати су и подаци о историјату Друштва, његовој организационој структури, циљевима и задацима, издавачкој делатности и другим резултатима постигнутим у протеклој години. За остварење финансијског плана Друштво је тражило 500.000 динара. Почетком априла стигло је обавештење да Министарство неће финансирати посебне публикације Друштва, односно један изузетно вредан магистарски рад из археологије Блиског истока аутора Данијеле Стефановић, асистента, који је Друштво предложило за објављивање. Тиме је споменута сума смањена за 140.000 динара и сада износи 360.000. Речено је да у овом термину можемо тражити средства само за приоритетне ставке из Програма, а то су Гласник САД 19, Информатор 13, Публикација са резимеима реферата пријављених за Годишњи скуп, и Адресар археолошких установа и археолога у Србији, Црној Гори и Републици Српској. Штампање ових публикација износиће 140.000 дин. и на та средства можемо рачунати тек средином јуна. Када ће Министарство моћи да финансира остале делатности Друштва, наведене у програму, није познато, мораћемо да сачекамо. Међутим, само два дана пред наш пут у Нови Пазар, када је овај извештај већ написан, стигао је допис из Министарства за науку и технологију о одобрењу суме од 50.000 дин. за штампање свеске 19 Гласника САД. Исто министарство ће у овој години суфинансирати и штампање споменуте монографије мр Д. Стефановић.

У погледу публикација неопходних за рад XXV скупа и Скупштине САД, управа је одлучила да информатор бр. 13 одштампа из прихода од чланарине како би био дистрибуиран на време, што је и урађено почетком маја. Рачунајући на могућност да средства од Министарства стигну са закашњењем, Управа је постигла договор са СО Нови Пазар да она, благовремено, пре почетка Скупа САД, одштампа публикацију са Програмом скупа и резимеима реферата, што је и учињено. Исто тако,

захваљујући разумевању Управе Филозофског факултета, која је обезбедила финансирање Адресара, и ова важна публикација објављена је пре почетка Скупа.

Питање просторија САД још није решено, о чему је било речи на прошлој Скупштини. С обзиром на то да је САД од свог оснивања било везано за Велику школу, јер је први професор археологије био часни Милоје Валтровић, и да се данас седиште Друштва налази под кровом Филозофског факултета, где је и Одељење за археологију, Управа се обратила декану Факултета, проф. Живану Лазовићу, са молбом да једну просторију у зградама Факултета уступи САД и да ту буде стално седиште Друштва, са телефоном, рачунаром, публикацијама Друштва и библиотеком (привремено је смештена у библиотеци Одељења за археологију). Ту би у одређено време боравио секретар Друштва и обављао административне послове. Управа Факултета показала је разумевање за овај наш горући проблем и изразила спремност да нам, када се раселе садашњи станари из поткровља задњег дворишног крила зграде Ректората, које је стихијски узурпирано пре више деценија, уступи једну просторију за смештај САД.

Закључујући овај извештај, изражавам захвалност у име Управног одбора и у своје име, свим члановимва САД који су из Србије, Црне Горе и Републике Српске дошли у Нови Пазар и својим бројним присуством омогућили да овогодишњи XXV јубиларни скуп и Скупштина остваре своје циљеве. Посебно захваљујемо колегиницама и колегама који су данас пре подне саопштили резултате својих најновијих истраживања, као и председницима секција који су руководили састанцима. Захвалан сам и члановима који су вечерас учествовали у дискусији и допринели да се нека недоречена питања и проблеми изнети у моме извештају конкретизују и разјасне. Најзад, дужан сам да и овом приликом изразим благодарност у име свих вас и своје лично име, домаћинима овогодишњег Скупа: председнику СО Нови Пазар проф. Васвији Гусинац, директору музеја "Рас" кустосу Светлани Биорац, и музејском саветнику Драгици Премовић-Алексић. Најзад, дужан сам, такође, да и сад, на самом крају свог мандата искажем своју благодарност и свим члановима Управног одбора САД на пожртвованом раду и подршци коју су ми пружали у испуњавању задатака САД у протеклом периоду беспарице и других невоља. Посебно истичем разумевање и помоћ потпредседника САД и доајена наше археологије Марије Хаџи-Пешић, која је у тренуцима моје одсутности спремно прихватала и савесно испуњавала моје обавезе.

За који час ви ћете изабрати нове чланове Управног одбора САД са новим председником на челу. У име старе управе желим им много успеха у раду током њиховог мандата, што ће, уверен сам, уз вашу помоћ и остварити.

Председник САД
Војислав С. Јовановић

ЗАПИСНИК
са XXV годишње (изборне) скупштине Српског археолошког друштва

XXV скупштина Српског археолошког друштва одржана је 30. маја 2003. године у Туристичком дому крај манастира Сопоћани са почетком у 18 часова.

Скупштина је радила по следећем дневном реду

1. Избор радног председништва и записничара
2. Одавање поште преминулим колегама члановима
3. Извештај о раду САД у периоду децембар 1999. – мај 2003.
4. Извештај о финансијском пословању
5. Извештај о издавачкој делатности
6. Закључци са Округлог стола
7. Пријем нових чланова
8. Извештај Надзорног одбора
9. Предлог чланова Изборне комисије
10. Избор председника САД
11. Избор потпредседника, два члана Управног одбора и секретара САД
12. Избор чланова Надзорног одбора
13. Избор места одржавања следећег Скупа и Скупштине
14. Текућа питања

Скупшина је усвојила предложени дневни ред.

1.

Изабрано је Радно председништво XXV годишње скупштине, у саставу: др Војислав Јовановић, мр Вера Богосављевић-Петровић, Драгица Премовић-Алексић, Бранислава Микић-Антонић и Миле Баковић.

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society
20 (2004) 299–301.

2.

Председник др Војислав Јовановић поздравио је организаторе Скупа и позвао све присутне чланове Друштва да минутом ћутања одају пошту колегама преминулим у протеклом периоду: проф. др Александрини Цермановић-Кузмановић, проф. др Милутину Гарашанину, др Љубомиру Буквићу, мр Јовану Узелцу, Нади Милетић, Софији Живановић и Јелици Обрадовић.

3.

Председник др Војислав Јовановић поднео је извештај о раду САД за период децембар 1999 – мај 2003. Скупштина је усвојила овај извештај.

4.

Извештај о финансијском пословању током назначеног периода, поднет од стране г–ђе Драгане Илић, прочитао је колега Милорад Гирић. Скупштина је прихватила извештај.

5.

Др Сава Тутунџић известио је присутне о издавачкој делатности. Припремљен је за штампу *Гласник САД* 19 (2003) и, сходно чл. 8 и чл. 32 Статута, решено је да се поново покрене штампање серије посебних издања Друштва. Објављен је *Адресар археолошких установа и археолога*, а *Зборник* посвећен професору Јовану Ковачевићу налази се у штампи. Скупштина је прихватила извештај, уз примедбе колеге Станка Трифуновића (Музеј Војводине, Нови Сад), које се односе на концепцију Адресара.

6.

Овом приликом одустало се од закључака са Округлог стола (*Проблеми заштите археолошких споменика у Србији*) због значаја теме, којој је потребно посветити више пажње и аргумената. Договорено је да се што пре уприличи састанак посвећен овој теми, на коме ће бити донети релевантни закључци.

7.

Нови чланови Српског археолошког друштва постали су: Гордана Стојичић (Народни музеј, Врање), Горан Митровић (Народни музеј, Врању), Ненад Шошић (Народни музеј, Смедеревска Паланка), Слађана Спасић (Народни музеј, Краљево), Марија Алексић (Регионални завод за заштиту споменика културе у Краљеву), Горан Петровић (Народна библиотека "Стефан Првовенчани" у Краљеву), Славица Илин (Музеј Војводине, Нови Сад), Јасна Маринковић (дипломирала 1992. на Катедри за средњовековну археологију), Александра Белић (дипломирала 2001. на Катедри за праисторијску археологију), Татјана Рајковић (дипломирала 2002. на Катедри за класичну археологију) и Александар Ранисављев (дипломирао 2003. на Катедри за средњовекону археологију).

8.

Извештај о раду Надзорног одбора (у саставу Милорад Гирић, др Мирослава Панић-Шторх и мр Слободан Фидановски) поднео је председник Милорад Гирић. Скупштина је прихватила овај извештај, усвојен на седници Надзорног одбора Српског археолошког друштва, одржаној 23. маја 2003. године.

9.

За чланове изборне комисије XXV скупштине, на којој је присустовало 60 чланова Друштва, изабрани су: Андреј Старовић, Дејан Радичевић и мр Слободан Фидановски.

10.

Др Ђорђе Јанковић изабран је већином гласова за преседника САД.

11.

Ненад Радојчић изабран је већином гласова за потпредседника САД. Чланови Управног Одбора аутоматски су постали новоизабрани председници секција САД: Драган Јацановић. (праисторијска археологија), др Славица Крунић (античка археологија), Драгица Премовић-Алексић (средњовековна археологија) и мр Бранислав Анђелковић (археологија Блиског истока). Већином гласова изабрана су и два нова члана Управног одбора: мр Вера Богосављевић-Петровић и Станко Трифуновић. За новог секретара САД једноглсно је изабран Дејан Булић.

12.

Надзорни одбор изабран је у следећем саставу: др Радмила Зотовић, Милорад Гирић и мр Слободан Фидановски.

13.

За организатора наредног годишњег Скупа и XXVI скупштине изабран је град Пожаревац.

14.

Колега Момир Церовић из Народног музеја Шабац обратио се Скупштини са молбом да му Друштво помогне у остварењу законског права на рад, које му је ускраћено од стране директора овог Музеја давањем неопозиве оставке. Друштво је примило документацију колеге Момира Церовића о овом случају и сложило се да пружи одговарајућу подршку.

Нови Пазар, 30. мај 2003.

Записник водила
Славица Арсенијевић

Председник САД
проф. др Војислав Јовановић

ИЗВЕШТАЈ
О ФИНАНСИЈСКОМ ПОСЛОВАЊУ САД

ЗА ПЕРИОД ОД 01. 01. ДО 31. 12. 2003. ГОДИНЕ

ПРИХОДИ		
	Претходни салдо	266.986,73
1.	Чланарине	17.700,00
2.	Донације установа	150.000,00
3.	Буџет републике	320.000,00
4.	Остали приходи	71.196,00
	СВЕГА ПРИХОДИ:	825.882,73

РАСХОДИ		
1.	Канцеларијски материјал	80.774,61
2.	ПТТ услуге	15.243,70
3.	Трошкови хонорара	107.032,26
4.	Провизија платног промета	2.684,38
5.	Трошкови за службени пут	60.195,00
6.	Трошкови штампања	269.459,45
	СВЕГА РАСХОДИ:	535.389,45

Подносилац извештаја
Драгана Илић, с. р.

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СЕКЦИЈЕ У 2003. ГОДИНИ

Секција за средњовековну археологију САД свој јесењи састанак одржала је 1. и 2. децембра 2003. године у Бечеју. Домаћин састанка био је колектив Градског музеја Бечеј, на челу са директором Бранислава Микић-Антонић. Услед послова на реконструкцији Градског музеја у Бечеју, рад Секције и смештај тридесетак учесника скупа организован је у просторијама хотела "Фантас", односно у дворцу Богдана Дунђерског.

Након поздравне речи, Зорана Стојшина, председника СО Бечеј, скуп је почео рад. Први реферат, *Перлек Диоксид, кратак преглед досадашњих истраживања,* поднела је Бранислава Микић-Антонић. Ради се о локалитету који се истражује у кругу фабрике "ЛИНДЕ–КАРБО ДИОКСИД" од 1980. године. О *Монаштву и црквама на подручју Браничева* говорио је др Млађан Цуњак, Душан Рашковић о *Касноантичким и рановизантијским утврђењима Расинског округа,* а др Радмило Петровић о *Повленској кугли као историјском извору.* Након краће паузе рад је настављен следећим рефератима: Драгица Премовић-Алексић – *Касноантичка и рановизантијска утврђења на подручју Новог Пазара, Тутина и Сјенице,* Војислав Ђорђевић и Дејан Радичевић – *Археолошка истраживања Најеве циглане у 2003. години,* др Ђорђе Јанковић – *Извештај са истраживања Дупљаје у 2003. години,* Милоје Мандић – *Словенска кућа из околине Дебрешта* и Јармила Ђурић – Милоје Мандић – *Археолошко-конзерваторски радови на локалитету Црквине*, заселак Алексићи у селу Висока код Ариља. После сваког реферата одвијала се краћа или дужа дискусија. Након радног дела домаћин је уприличио заједничку вечеру у просторијама хотела.

У наставку рада наредног дана о *Врачарском палтоу* говорила је мр Милица Јанковић, која је изнела проблем локалитета који ужива прет-

Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society
20 (2004) 305–306.

ходну заштиту, а на ком је механизацијом терен снижен за око два метра, и то без присуства археолога. Постављено је и питање да ли је инвеститор добио потребну дозволу од надлежног Завода за заштиту споменика културе и ако јесте, зашто на терену није било археолога. После дуже дискусије и предлога различите садржине, закључено је да се о оваквом начину рада и уништавања културног наслеђа, у коме на непосредан начин учествују и институције службе заштите, обавести и Министарство културе и медија, тј. надлежна инспекцијска служба овог Министарства.

Учесници скупа су обавештени да своје радове и извештаје са археолошких истраживања могу објављивати, поред Гласника, у Археолошком прегледу који ће се појавити у електронској верзији на сајту Српског археолошког друштва. Како је САД почело са штампањем посебних издања, то су и чланови Секције за средњовековну археологију обавештени да могу да поднесу захтев за штампање магистарских радова, докторских дисертација или друге врсте припремљених рукописа.

На крају, на предлог Дејана Радовановића, донета је одлука да се наредни редовни састанак Секције за средњовековну археологију одржи у Смедереву, а домаћин ће бити Регионални завод за заштиту споменика културе.

Након завршеног радног дела, учесници скупа су обишли цело имање Дунђерског, дворац и цркву, чији је иконостас осликао наш еминентни сликар и пријатељ Богдана Дунђерског – Урош Предић. Обиђена је и ергела расних коња. Након тога обиђена је мања музејска поставка и локалитет Перлек у кругу фабрике "ЛИНДЕ–КАРБО ДИСОКСИД" на ком су ископавања била у току. Пре напуштања Бечеја посећена је и православна црква у центру града.

Председник Секције,
Драгица Премовић-Алексић

НОВЧАНИ ПРИЛОЗИ

Управни одбор и Редакција ГСАД изражавају посебну захвалност свим члановима–донаторима на материјалној помоћи примљеној у 2003. години, и то:

Заводу за заштиту споменика културе у Новом Саду у износу од 10.000,00 дин.

Градском музеју у Вршцу, на суми од 5.000,00 дин.

Музеју града Београда, на суми од 5.000,00 дин.

Регионалном заводу за заштиту споменика културе у Смедереву, на суми од 5.000,00 дин.

Градском музеју у Бечеју, на суми од 5.000,00 дин.

Народном музеју у Кикинди, на суми од 5.000,00 дин.

Регионалном заводу за заштиту споменика културе у Суботици, на суми од 5.000,00 дин.

Регионалном заводу за заштиту споменика културе у Краљеву, на суми од 5.000,00 дин.

На Одељењу за археологију Филозофског факултета
Универзитета у Београду
At the Department of Archaeology of the Faculty of Philosophy,
Belgrade University

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА ОДБРАЊЕНА У 2003.
DOCTORAL DISSERTATION DEFENDED IN 2003

Бранислав Анђелковић, *Еволуција Герзешке културе: Унутрашњи и спољни чиниоци.*

Branislav Anđelković, *The Evolution of Gerzean Culture. Internal and External Factors.*

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ ОДБРАЊЕНЕ У 2003.
MASTER THESIS DEFENDED IN 2003

Бобан Трипковић, *Налази у затвореним целинама неолитског насеља на Бањици.*

Boban Tripković, *The Findings in the Closed Wholes of the Neolithic Settlement at Banjica.*

Надежда Гавриловић, *Култ Херкула и Меркура од I–IV века н. е. у Горњој Мезији.*

Nadežda Gavrilović, *The Cult of Hercules and Mercurius in Upper Mesia from the 1st till the 4th Century AD.*

Гордана Јеремић, *Салдум – римско и рановизантијско утврђење на дунавском лимесу.*

Gordana Jeremić, *Saldum – the Roman and Early Byzantine Fortress at the Danube Limes.*

Мирко Пековић, *Параћинска група бронзаног доба Поморавља.*

Mirko Peković, *The Paraćin Group in the Bronz Age in the Morava Valley.*

Игор Стојић, *Методологија и резултати антропološке анализе масовне сахране на примеру гроба бр. 4929 са античког Виминацијума.*

Igor Stojić, *Metodology and Anthropological Analysis Results of Collective Burial in the Case of Tomb No. 4929 from Ancient Viminacium.*

ДИПЛОМИРАНИ СТУДЕНТИ АРХЕОЛОГИЈЕ И ТЕМЕ У 2002. ГОДИНИ

Праисторијска археологија

Ана Живчевић, *Уметничке тежње келтских племена на простору западног и централног Балкана.*

Наташа Миладиновић, *Методологија утврђивања полне припадности скелета са налазишта бронзаног доба Јабука код Пријепоља.*

Класична археологија

Ангелина Раичковић, *Привесци са представама из римских провинција на Балкану.*

Јелена Батало, *Глеђосана керамика Сингидунума.*

Ивана Јовичић, *Култ Аполона и Артемиде у Горњој Мезији и Доњој Панонији.*

Сања Трескавица, *Скулптура у периоду династије Севера на тлу Југославије.*

Ванда Јастшељски, *Феничанска некропола у Палерму.*

Милица Наумов, *Прикази и значење Диадора у Митрином култу.*

Татјана Рајковић, *Хришћанске представе на лампама из касноантичког доба на централном Балкану.*

Верослава Манасијевић, *Тетоважа код Трачана. Мотив и значења.*

Средњовековна археологија

Слободан Радовановић, *Ликовне представе на хумским мраморовима.*

Ненад Шошић, *Утврђени објекти V–VI века у зелеђу обале у провинцији Далмацији.*

ДИПЛОМИРАНИ СТУДЕНТИ АРХЕОЛОГИЈЕ И ТЕМЕ У 2003. ГОДИНИ

Праисторијска археологија

Горица Петровић, *Фигуралне представе код Хистра, Либурна и Јапода.*

Селена Витезовић, *Архитектура винчанске културе.*

Драган Јовановић, *Бодежи и ножеви бронзаног доба централног Балкана и српског Подунавља.*

Лидија Милашиновић, *Бронзанодобна некропола код Остојићева, локалитет Стари виногради.*

Илдико Мартон, *Ватинска култура у Банату.*

Класична археологија

Велибор Мартиновић, *Ранохришћанске цркве у касноантичким провинцијама Балкана.*

Бојана Аранђеловић, *Фибуле из Гамзиграда.*

Драгана Младеновић, *Два позноантичка царска маузолеја из источне Србије – оријентација и њене културне импликације.*

Николина Драшковић, *Нови аспекти сагледавања култа подунавских коњаника.*

Бодин Јовановић, *Ленгерасте фибуле.*

Александра Голубов, *Из римског периода у региону Панчева.*

Никола Драгомировић, *Дионис и његова културна заједница на споменицима у Србији.*

Средњовековна археологија

Александар Ранисављев, *Раносредњовековна некропола код Мокрина.*

Кристијан Релић, *Наоружање Печењега, Уза и Кумана.*

Горан Калинић, *Мраморови у средњовековној жупи Земљаник.*

Методологија археолошких истраживања

Слободан Митровић, *Обрасци и случајности – анализа тешког резидума – дистрибуција.*

Уна Исаковић, *Кодекс као артефакт и његова заштита.*

Марко Шербан, *Хидроархеолошка методологија и њена примена на локалитетиома бродолома.*

Физичка антропологија

Драгана Вучетић, *Трепанација лобања на територији Србије.*

Дејана Никитовић, *Антрополошка обрада дечијих скелета и могућност реконструкције животне средине.*

Библиотека Српског археолошког друштва
The Library of the Serbian Archaeological Society

ПРИМЉЕНЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ НА ОСНОВУ РАЗМЕНЕ ЗА ГСАД И ПОКЛОНИ: 2002–2003.
RECEIVED PUBLICATIONS ON THE BASE OF EXCHANGE FOR JSAS AND GIFTS: 2002–2003.

Посебна издања / Books

Антоновић, Д., *Неолитска индустрија глачаног камена у Србији,* Београд 2003. (Поклон).

Богородица Градачка у историји српског народа, ур. М. Вуловић, Чачак 1993.

Бојовић, Н., *Орнаментика на надгробним споменицима, каталог изложбе,* Чачак 1995.

Brzostzowicz, M., *Bruszszewski zespóol osadniczy we wczesnym średniowieczu,* Poznań 2002.

Цвјетићанин, Т., *Глеђосана керамика Горње Мезије*, Београд 2001.

Ђукнић, М., *Илирске хумке у Атеници,* Чачак 1960.

Ђукнић, М. и Јовановић, Б., *Илирска кнежевска некропола у Атеници,* Чачак 1966.

From Lepenski Vir to Modern Art: Tresaures of National Museum–Belgrade, ed. N. Tasić, Belgrade 2002.

Getzov, N., Paz, Y. and Gopha R., *Shifting Urban Landscapes during the Early Bronz Age in the Land of Israel,* Tel Aviv 2001.

Икодиновић, М., *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају,* каталог изложбе, Чачак 1986.

Јовановић М., *Српски средњовековни новац*, Београд 2001. (Поклон).

Kabiciński, J. and Usai, D., *Late Paleolithic Chert Assemblages from the Upper Egyptian Nile Valley,* Poznań 1999.

Kloner, A., *Survey of Jerusalem. The Northeastern Sector*, Jerusalem 2001.

Kloner, A., *Archaeological Survey of Israel: Survey of Jerusalem. The Nortwestern sector. Introduction and Iindices,* Jerusalem 2003.

Крстић, Д., *Гламија. Некропола бронзаног доба у Корбову,* Београд 2003.

Музеј града Београда 1903–2003, ур. Б. Ковачевић, Београд 2003.

Никитовић, Л., Стојић, М. и Васић, Р., *Мојсиње. Некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба*, Чачак 2002.

Olami, Y., Ronen A. and Romano, A., *Map of Haifa–West. Archaeological Survey of Israel,* Jerusalem 2003.

Петровић, Р., *Чачак у прошлости. Студије и путописи*, Чачак 1995.

Пола века Народног музеја у Чачку (1952–2002), каталог изложбе, Чачак 2002.

Поповић, И., *Касноантички и рановизантијски накит од злата у Народном музеју у Београду*, Београд 2001.

Поповић, И., *Накит са Јухора: остава или сакрални тезаурус,* Београд 2002.

Рајић, Д., *Иконе чачанског краја, каталог изложбе,* Чачак 2001.

Сахрањивање у бронзано и гвоздено доба, Симпозијум, Чачак, 4–8. септембра 2002, ур. Н. Бојовић и М. Васић,Чачак 2003.

Свети Георгије у Дабру, каталог изложбе, Прибој 2002. (Поклон).

Trakt cesarski Ilawa–Gniezno–Magdeburg, ed. W. Dzieduszycki and M. Przybyl, Poznań 2002.

Часописи / Periodicals

Arbeia (South Shields) 24 (2002), 26 (2003), 27 (2003).

Boletin de la Asociacion Española de Egiptologia (Madrid) 12 (2002).

Bericht der Romisch–Germanischen Kommission (Mainz am Rhein) 81 (2001).

Cahiers Caribéens d'Egiptologie (Schoelcher) 3/4 (2002), 5 (2003).

Communications Archaeologicae Hungariae (Budapest) 2001, 2002.

Diana (Beograd) 8 (2003).

Folia archaeologica (Budapest) 48 (2000), 49–50 (2001–2002).

Fontes archaeologici posnaniensis (Poznań) 39 (2001).

Gerion (Madrid) 20/1 (2002).

Germania (Mainz am Rhein) 80/1 (2002), 80/2 (2002), 82/1 (2001).

Glasnik Zemajskog muzeja Bosne i Hercegovine (Sarajevo) 45 (1990), 47 (1996), 48–49 (2001).

Годишњак града Београда (Београд) 45–46(1998–1999), 47–48 (2001–2002).

Journal of Ancient Civilization (Changchun) 16 (2001), 17 (2002).

Journal of Field Archaeology (Massachusetts) 1/1–2, 3–4 (1974), 7/3, 4 (1980), 8/1, 2, 3, 4 (1981), 9/1, 2, 3, 4 (1982), 10/1, 2, 3, 4 (1983), 11/ 1,2,3,4 (1984), 12/ 1,2,3 (1985). (Poklon).

The Journal of Society for Study of Egyptian Antiquites (Toronto) 28 (2001).

Museum (Šabac) 3 (2002).

Старинар (Београд) 51 (2002), 52 (2003).

Suceava (Suceava) 26-27–28 (1999–2001).

Tel Aviv (Tel Aviv) 28/2 (2001) 29/1 (2002), 29/2 (2002), 30/1 (2003), 30/2 (2003).

Thraco–Dacica (Bukurešt) 22/ 1–2 (2001).

UKM–En mangfolding forskningsinstitusjon (Oslo) 1 (2002).

*Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (*Split) 90–91 (1999), 93 (2001), 94 (2002).

Зборник (Ниш) 10 (2001).

Зборник радова Народног музеја (Чачак) 1 (1969), 2 (1971), 3 (1972), 4 (1973), 5 (1974), 6(1975), 7 (1976), 8 (1977), 9 (1978), 10 (1979), 13 (1983), 14 (1984), 15 (1985), 17 (1987), 18 (1988), 19 (1989), 20 (1990), 21 (1991), 22–23 (1994), 24 (1995), 26 (1996), 27 (1997), 28 (1998), 29 (1999), 30 (2000), 31 (2001), 32 (2002).

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904

ГЛАСНИК Српског археолошког друштва /
Главни уредник Сава Тутунџић. – Год. 1, бр. 1 (1984) – .
– Београд : Српско археолошко друштво, 1984–
(Чика Љубина 18–20). – 24 cm

Годишње

ISSN 0352–5678 = Гласник – Српско археолошко друштво

COBISS.SR–ID 6519298

Гласник САД се може набавити од издавача.

Journal of SAS is obtainable from the publisher.